অধ্যায় ১: প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ সমলসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ প্রাচীন অসমৰ সমলসমূহ

১.৩.১ সাহিত্যিক সমল

১.৩.২ পুৰাতাত্ত্বিক/প্রত্নতাত্ত্বিক সমল

১.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৫ অধিক জানিবলৈ

১.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি–

- প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ জৰিয়তে বিভিন্ন সাহিত্যিক সমলসমূহ চিহ্নিত কৰিব পাৰিব,
- প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ প্রত্নতাত্ত্বিক সমল বা উৎসসমূহৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰিব পাৰিব,
- প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে বিদেশী সমলসমূহ চিহ্নিত কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

প্রিয় শিক্ষার্থীসকল, এই অধ্যায়টি হৈছে আমাৰ পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত প্রথমটি অধ্যায়। এই অধ্যায়টিত আমি প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ সমলমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসে সাধাৰণতে মহাকাব্যিক যুগৰ পৰা খ্রীষ্টীয় ত্রয়োদশ শতিকাৰ প্রাৰম্ভিক অর্থাৎ মধ্যযুগৰ

সময়ছোৱাক সামৰে। প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ'লে আমি বিভিন্ন ধৰণৰ সমলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব, যিবোৰ মূলতঃ সাহিত্যিক আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল। গতিকে, আমি এই অধ্যায়টি প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ সমলমূহৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম।

১.৩ প্ৰাচীন অসমৰ সমলসমূহ

১.৩.১ সাহিত্যিক সমল

সাহিত্যিক সমলসমূহ ইতিহাসৰ পুনৰ্গঠনৰ বাবে এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ উৎস। এই সাহিত্যিক সমলসমূহক আকৌ স্থানীয় বা দেশীয় আৰু বিদেশী দুটা উপ-ভাগত ভগাব পাৰি। আমি এতিয়া স্থানীয় বা দেশীয় আৰু বিদেশী উভয় ধৰণৰ সাহিত্যিক সমলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

স্থানীয় বা দেশীয় সাহিত্যিক সমল

প্ৰাৰম্ভিক আৰু পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগৰ ব্ৰাহ্মণ্য গ্ৰন্থসমূহ ভাৰতৰ আৰ্য আৰু অনাৰ্য জনগোষ্ঠীৰ মাজত পূৰ্বাঞ্চলৰ সাংস্কৃতিক সম্পৰ্কৰ অধ্যয়নৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই গ্ৰন্থসমূহত আৰ্যসকলৰ পূৰ্বাঞ্চললৈ ক্ৰমাৎ অগ্ৰসৰ হোৱাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। শতপথ ব্ৰাহ্মণত আৰ্য সংস্কৃতিৰ সদানীৰা নদী (কৰতোয়া নদীৰ সৈতে পৰিচিত, যি প্ৰাচীন অসমৰ স্থায়ী পশ্চিম সীমান্ত) পৰ্যন্ত বিস্তাৰৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত কামৰূপত আৰ্য সংস্কৃতিৰ বিস্তাৰৰ কথা উল্লেখ আছে। গোপথ ব্ৰাহ্মণত কামৰূপ নামৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিছে, যিয়ে আৰ্য আৰু অনাৰ্য উপাদানৰ প্ৰাৰম্ভিক সংস্পৰ্শৰ ইংগিত দিয়ে। সংখ্যায়ন গৃহসমগ্ৰত কামৰূপক সূৰ্যোদয়ৰ দেশ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে।

পুৰাণ সাহিত্য:

পুৰাণ সাহিত্যসমূহে প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠনৰ বাবে অমূল্য তথ্য প্ৰদান কৰে। গৰুড়, মাৰ্কণ্ডেয়, নাৰদীয়, ব্ৰাহ্মণ, স্কন্দ, অগ্নি আৰু বিষ্ণু পুৰাণ আদি পুৰাণ গ্ৰন্থসমূহত প্ৰাচীন অসমৰ আৰু ইয়াৰ শাসকসকলৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। গৰুড় পুৰাণে কামৰূপ আৰু কামাখ্যাক মহান তীৰ্থস্থান হিচাপে উল্লেখ কৰিছে। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণে প্ৰাগজ্যোতিষক উদয়াচল, লৌহিত্য আৰু কামৰূপৰ সৈতে পূবৰ ৰাজ্য হিচাপে বৰ্ণনা কৰিছে। বিষ্ণু পুৰাণে ভগৱান বিষ্ণুৰ ববাহ অৱতাৰ, নৰকাসুৰৰ বধ আৰু প্ৰাগজ্যোতিষত ভগদত্তৰ সিংহাসনাৰোহণৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। দশম অথবা একাদশ শতিকাত

অসমত ৰচিত কালিকা পুৰাণত নৰক সম্পৰ্কীয় আখ্যানৰ পৰৱৰ্তী ৰূপ পোৱা যায়। কালিকা পুৰাণে প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰম্পৰাগত সীমা আৰু অসমৰ জনজীৱনত কামাখ্যাদেৱীৰ গুৰুত্বৰ এক স্পষ্ট চিত্ৰ প্ৰদান কৰে। প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে কালিকা পুৰাণক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল হিচাপে ধৰা হয়।

পুৰাণৰ উপৰিও পূব ভাৰত, তিব্বত আৰু নেপালৰ তান্ত্ৰিক-বৌদ্ধ সাহিত্যত প্ৰাচীন অসমৰ ধৰ্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ সৈতে জড়িত ভালেমান সমল পোৱা যায়। এইবোৰত কামৰূপ-কামাখ্যা আৰু অসমৰ অন্যান্য পীঠস্থানৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে। অষ্টম শতিকাৰ হেবজ্ৰ তন্ত্ৰই কামৰূপক ভাৰতৰ চাৰি পীঠৰ ভিতৰত এক হিচাপে উল্লেখ কৰিছে। অসমত ৰচিত সংস্কৃত গ্ৰন্থ *কামৰূপ-যাত্ৰাই* কামাখ্যাৰ উপাসনা পদ্ধতি আৰু প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ নামৰ উৎপত্তিৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। *তীক্ষ্ণ-কল্পই* তাৰাৰ উপাসনা আৰু কামৰূপৰ প্ৰাচীন ভূগোলৰ কথা আলোচনা কৰিছে। *কামাখ্যা* তন্ত্ৰই নৰক-ভগদত্তৰ বিৱৰণ দিছে, আনহাতে *যোগিনী* তন্ত্ৰই কামৰূপৰ প্ৰাচীন ভূগোল, জনসাধাৰণৰ সাংস্কৃতিক অৱস্থা আৰু কোচ ৰজা বিশ্বসিংহৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আন এখন তান্ত্ৰিক গ্ৰন্থ *হৰগৌৰীসংবাদে* কামৰূপৰ প্ৰাচীন ৰাজ্যৰ ইতিহাসৰ বিৱৰণ দিয়াৰ লগতে প্ৰাচীন অসমৰ শাসকসকলৰ বংশাৱলী আৰু মধ্যযুগৰ ইন্দ্ৰ-বংশী (আহোম ৰজাসকল) শাসকসকলৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। যদিও এই গ্ৰন্থই পৌৰাণিক শাসকসকলৰ বিষয়ে বিতংভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে, তথাপিও কিন্তু প্ৰকৃত ঐতিহাসিক শাসকসকলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাত ব্যৰ্থ হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

আন কিছুমান তান্ত্ৰিক গ্ৰন্থ য'ত প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়:

•দ্য পাগ সোম জন জেন (The Pag Som Zon Zan)

•দ্য কাগ্যুৰ (The Kahgyur)

•দ্য টাংগ্যুৰ (The Tangyur)

•দ্য কামাখ্যা গুহ্যসিদ্ধি (The Kamakhya Guhyasiddhi)

•দ্য গোৰক্ষ-সংহিতা (The Goraksha-Samhita)

•দ্য কামৰত্ন তন্ত্র (The Kamaratna Tantra)

•দ্য সাধনামালা (The Sadhanamala)

মহাকাব্যসমূহে প্রাচীন অসমৰ জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ এক স্পষ্ট ছবি দাঙি ধৰে। এই মহাকাব্যসমূহ প্রাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ প্রতিষ্ঠা সম্পর্কীয় তথ্যৰ এক মূল্যবান উৎস হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ৰামায়ণৰ আদিকাণ্ডত অমূর্তৰাজৰ দ্বাৰা প্রাগজ্যোতিষ নগৰৰ প্রতিষ্ঠাৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। কিষ্কিন্ধ্যাকাণ্ডই বৰাহ পর্বতৰ নৰকৰ প্রাগজ্যোতিষ নগৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মহাভাৰতত প্রাগজ্যোতিষ নগৰ আৰু ৰাজ্যৰ কথা , ইয়াৰ শাসক নৰক আৰু ভগদত্তৰ কথা আৰু চীনা, কিৰাত আদি জনগোষ্ঠীৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মহাভাৰতৰ মতে এই চীনা, কিৰাত জনগোষ্ঠীৰ সৈন্যই ভগদত্তৰ সৈন্যবাহিনী গঠন কৰিছিল আৰু ভগদত্তই মহাভাৰতৰ যুদ্ধত পাণ্ডৱসকলৰ বিৰুদ্ধে বীৰত্বৰে যুদ্ধ কৰিছিল।

ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ সংস্কৃত সাহিত্যসমূহো হৈছে প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনর্নির্মাণৰ বাবে আন এক গুৰুত্বপূর্ণ উৎস। কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্রই কামৰূপৰ অর্থনৈতিক সামগ্রীৰ সৈতে সম্পর্কিত কামৰূপৰ বহু ঠাই যেনে সুৱর্ণকুণ্ড্য, পৰলৌহিত্য আদিৰ উল্লেখ কৰিছে। ৰঘুবংশত কালিদাসে প্রাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ উভয়কে ব্রহ্মপুত্রৰ পূব দিশত অৱস্থিত বুলি উল্লেখ কৰিছে। বাণভট্টৰ হর্ষচৰিতই সপ্তম শতিকাৰ কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ তথ্য প্রদান কৰে। বিলহানাৰ বিক্রমাঙ্কদেৱচৰিতত তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক চালুক্য বিক্রমাদিত্য ষষ্ঠই (প্রায় ১০৭৬-১১২৬ খ্রীষ্টাব্দ) কামৰূপৰ আক্রমণৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সন্ধ্যাকৰনন্দীৰ ৰামচৰিতত ৰামপালৰ (প্রায় ১০৮৫-১১৩০ খ্রীষ্টাব্দ) সেনাপতি মায়ানাৰ কামৰূপ জয়ৰ বর্ণনা কৰিছে। কলহানাৰ ৰাজতৰঙ্গিণীত কামৰূপৰ ৰাজকুমাৰী অমৃতপ্রভা আৰু কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহনৰ বিবাহৰ বিৱৰণ আছে। লগতে ললিত্যাদিত্যৰ লৌহিত্য পর্যন্তৰ অভিযানৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

প্রাচীন অসমৰ বিষয়ে উল্লেখ থকা আন কিছুমান সংস্কৃত গ্রন্থ আৰু ৰচক :

•বৰাহমিহিৰৰ *বৃহৎসংহিতা*

• ৰাজশেখৰৰ *কাব্য-মীমাংসা* আৰু *কর্পূৰমঞ্জুৰী*

• ক্ষেমেন্দ্ৰৰ *অভিধানচিন্তামণি*

• সোমদেৱৰ *কথাচৰিতসাগৰ*

বৌদ্ধ বা জৈন সাহিত্যত অসমৰ কোনো স্পষ্ট উল্লেখ নাই। কিন্তু নিকায়া (*the Nikayas*)সমূহত আমি লোহিচ্চাৰৰ প্ৰসংগৰ উল্লেখ পাওঁ যাক লৌহিত্য বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে আৰু ই মগধৰ বৃহত্তৰ ৰাজ্যলৈ অহা দুজন ব্ৰাহ্মণৰ সৈতে জড়িত। তিব্বত, নেপাল আৰু ভূটানৰ বৌদ্ধ সাহিত্যই প্ৰাচীন অসমক বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে, যিটো আধুনিক হাজোত সংঘটিত হৈছিল বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে এই পৰম্পৰাক এতিয়ালৈকে কোনো ঐতিহাসিক প্ৰমাণে সমৰ্থন কৰা নাই।

প্ৰাচীন কালৰ অসমত নিৰ্ভৰযোগ্য ঐতিহাসিক সাহিত্যিক সমল নথকাৰ স্বত্বেও, ভূখণ্ডৰ ইতিহাস সম্বলিত কিছুমান বুৰঞ্জী আছিল। কালিকা পুৰাণ, যোগিনী তন্ত্ৰ আৰু হৰগৌৰীসংবাদৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। হৰগৌৰীবিলাসত প্ৰাচীন অসমৰ ভৌগোলিক অৱস্থানৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে। হৰগৌৰীবিলাস আৰু ভূঞাৰ পুথিত ডিমৰুৱা পৰিয়ালৰ শাসকসকলৰ বংশাৱলীৰ বিষয়ে পোৱা যায়। তাৰোপৰি, সংস্কৃত আৰু অসমীয়াত লিখা পুৰণি পাণ্ডুলিপিসমূহে অন্যান্য ঐতিহাসিক উৎসত নোপোৱা ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বিষয়সমূহৰ তথ্য প্ৰদান কৰে।

বিদেশী সাহিত্য:

স্থানীয় সমলৰ দৰে বিদেশী সমলসমূহো সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ। বিদেশী পৰিব্ৰাজকসকল হৈছে এখন দেশৰ পৰা আন এখন দেশলৈ ভ্ৰমণ কৰি দেশখনৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, ধাৰ্মিক আৰু সাংস্কৃতিক দিশৰ বিৱৰণ ৰাখি যোৱা লোক আৰু এই পৰিব্ৰাজকৰ টোকাসমূহে আমাক দেশখনৰ ইতিহাস জানিবলৈ বহু পৰিমাণে সহায় কৰে। বিদেশী সাহিত্যৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত খ্ৰীষ্টাব্দৰ আৰম্ভণিৰে পৰা ৰচনা কৰা গ্ৰীক ৰচনাৱলীত আদিম কিৰাত জনগোষ্ঠীৰ ভূখণ্ডৰ উল্লেখ পোৱা যায়, য'ত সম্ভৱতঃ এই ৰচনাৱলীসমূহত অসমো অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। কিন্তু এইবোৰত উল্লেখিত স্থান আৰু

জনগোষ্ঠীসমূহ চিনাক্ত কৰাটো কঠিন। হেৰোডটাছে কালাটিয়াই(Kalatiai)ৰ সৈতে অসমৰ গংগাৰিডাই আৰু প্ৰাচীয়ই(Gangaridae and Prasioi)ৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সম্ভৱতঃ কলিতা জনগোষ্ঠীৰ আধিপত্যৰ বাবে, কামৰূপৰ কিছু অংশক তেওঁলোকৰ ভূখণ্ড বুলি জনাজাত আছিল। অথবা প্ৰাচীন অসম তেওঁলোকৰ বাবে অন্য নামেৰে জনাজাত আছিল বা প্ৰাচীয় আৰু গংগাৰিডাই ৰাজ্যত অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। মেগাস্থেনীছ (Megasthenes) আৰু ষ্ট্ৰাবোই (Strabo) পূবৰ ডেৰডাইৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, যিসকল সোণৰ সৈতে জড়িত কামৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ আছিল। সম্ভৱতঃ এই অঞ্চলৰ কিছু পাহাৰীয়া জনগোষ্ঠীৰ কথা ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। প্লিনিয়ে তেওঁৰ নেচাৰেল হিষ্ট্ৰীত (Natural History) সীমান্ত আৰু হিমালয়ৰ পাদদেশৰ অঞ্চলৰ বহুতো জনগোষ্ঠীৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, যিসকলক অসমৰ কিছুসংখ্যক তিব্বত-বৰ্মী জনগোষ্ঠীৰ সৈতে চিনাক্ত কৰিব পাৰি। পেৰিপ্লাছ অফ্ দ্য ইৰিথ্ৰিয়ান চি (Periplus of the Erythrean Sea)' ত আৰু টলেমীৰ ভূগোলত (Ptolemy's Geography) আমি কিছুমান জনগোষ্ঠী আৰু স্থানৰ উল্লেখ পাওঁ, যিবোৰ সম্ভৱতঃ প্ৰাচীন অসমত অৱস্থিত বুলি চিনাক্ত কৰিব পাৰি।

চীনৰ ৰচনাসমূহ আছিল এই ক্ষেত্ৰত আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰ চাং কিয়েন(Chang Kien)'ৰ বিৱৰণীত প্ৰাচীন অসম আৰু চীনৰ মাজত বাণিজ্যিক আৰু সাংস্কৃতিক যোগাযোগৰ অস্তিত্বৰ কথা উল্লেখ পোৱা যায়। শুং শু (Shung Shu, ৪২০-৪৭৯ খ্ৰীষ্টাব্দ)ৰ বিৱৰণীত ভাৰতৰ পৰা চীনলৈ প্ৰেৰিত দুটা দূতাবাসৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে, ইয়াৰে এটা কপিলী উপত্যকাৰ ইউ-চাই(Yu-Chai)ৰ দ্বাৰা প্ৰেৰণ কৰা হৈছিল। ইউ-চাইক প্ৰাচীন অসমত ৰাজত্ব কৰা বৰ্মণ বংশৰ ৰজা কল্যাণবৰ্মণ (৪২০-৪৪০ খ্ৰীষ্টাব্দ)ৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে। আই-চিঙে (I-Tsing) তেওঁৰ বিৱৰণীত পূব ভাৰতৰ ৰজা দেৱবৰ্মাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, যিয়ে নালন্দা অঞ্চলত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। এই দেৱবৰ্মাক ৰজা অৱন্তীবৰ্মণৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে, যি সম্ভৱতঃ ভাস্কৰবৰ্মণৰ উত্তৰাধিকাৰী আছিল। সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ চীনৰ উৎস আছিল চীনৰ পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ দ্বাৰা ৰচিত *চি-ইউ-কি* (Si-Yu-Ki), যিয়ে ৬২৯-৪৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ সময়ছোৱাত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছিল। ই আমাক হিউয়েন চাঙৰ কামৰূপ ভ্ৰমণ আৰু ৰজা ভাস্কৰবৰ্মণৰ ৰাজসভাৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰে। এই ৰচনাই অসমৰ জনসাধাৰণৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ ভালেমান তথ্য প্ৰদান কৰে। আন এখনি চীনা গ্ৰন্থ *টাং ৰাজবংশৰ নতুন ইতিহাস* (New History of the Tang Dynasty) য়ে আমাক কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মণ আৰু ৬৪৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ চীনৰ মিছনৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰে। চমুকৈ ক'ব গ'লে অসমৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে চীনা উৎসসমূহ অমূল্য। মুছলমান

পণ্ডিতসকলৰ ৰচনাসমূহ অসমৰ ভৌগোলিক অৱস্থানৰ অধ্যয়নৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ উৎস। আৰবী আৰু পাৰ্চী ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত কামৰূপৰ প্ৰসংগ উল্লেখ পোৱা আটাইতকৈ প্ৰাচীন গ্ৰন্থখন আছিল ৮৫১ খ্ৰীষ্টাব্দত আৰবী বণিক ছুলেমান(Sulaiman)ৰ দ্বাৰা ৰচিত, কিন্তু ৯১৬ খ্ৰীষ্টাব্দত আবু জায়েদ(Abu Zayd)'ৰ দ্বাৰা এইখন সম্পূৰ্ণ কৰা হৈছিল। আন এখন গ্ৰন্থ আছিল ৯৮২ খ্ৰীষ্টাব্দত অজ্ঞাত লেখকৰ দ্বাৰা ৰচিত হুদুদ-উল-আলম (Hudud-ul-Alam) নামৰ গ্ৰন্থখন। ১০৩০ খ্ৰীষ্টাব্দত আলবেৰুনী (Alberuni)ৰ দ্বাৰা আৰৱী ভাষাত ৰচিত তাৰিখুল-হিন্দ (Tarikhul-Hind)ত কামৰূপ কনৌজৰ পূবত অৱস্থিত বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। মিনহাজুদ্দিন চিৰাজৰ (Minhajuddin Siraj) পাৰ্চী ৰচনা তাবাকাত-ই-নাছিৰীয়ে (Tabaqat-i-Nasiri) কামৰূপৰ মাজেৰে তিব্বতলৈ মুহাম্মদ-ই-বখতিয়াৰ (Muhammad-i-Bakhtiyar)ৰ অভিযান আৰু গুৱাহাটীৰ ওচৰত অসমত তেওঁৰ সৈন্যবাহিনীৰ প্ৰধান অংশ ধ্বংস হোৱাৰ তথ্য প্ৰদান কৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

প্ৰ.১: যোগিনী তন্ত্ৰই কোচ ৰজা ..... ৰ কথা উল্লেখ কৰে।

প্ৰ.২: ডিমৰুৱা পৰিয়ালৰ শাসকসকলৰ বংশাৱলী ..... আৰু .....-ত পোৱা যায়।

প্ৰ.৩: চীনৰ ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত ..... আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল।

১.৩.২ প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল

সাহিত্যিক সমলৰ দৰে প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষসমূহো প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠন কৰাৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমলসমূহক তিনিটা শ্ৰেণীত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি:

১. শিলালিপি বা এপিগ্ৰাফী (Inscriptions or Epigraphy)

২. মুদ্ৰা বা নিউমিজমেটিক্স (Coins or Numismatics)

৩. বস্তুগত অৱশেষ (Material Remains)

১. শিলালিপি

শিলালিপি হৈছে তামৰ ফলি আৰু শিল আৰু মাটিৰ মোহৰত খোদিত কৰা লিখনি। ৰজাসকলে ভূমি দান, আৰ্দশৰ লগতে কৃতিত্বৰ স্মৃতিত সমকালীন শক্তিসমূহৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পৰ্ক লিপিবদ্ধ কৰাৰ উদ্দেশ্যে শিলালিপি জাৰি কৰিছিল। প্রত্নলিপিৰ প্রমাণ অবিহনে প্রাচীন অসমৰ কোনো প্রামাণিক ইতিহাস লিখিব পৰা নাযায় আৰু এইবোৰ বহুল পৰিমাণে নির্ভৰযোগ্য ঐতিহাসিক সমল । গতিকে, ঐতিহাসিক সমল হিচাপে শিলালিপিৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। এইসমূহৰ দ্বাৰা আমি এটা নির্দিষ্ট সময়ৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, প্রশাসনিক, কূটনৈতিক সম্পৰ্ক আৰু ধর্মীয় অৱস্থাৰ বিষয়ে বহুতো তথ্য পাব পাৰোঁ। ইয়ে ৰজা আৰু অন্যান্য কর্মচাৰীসকলৰ ক্ষমতা, নীতি আৰু কৃতিত্বৰ বিষয়েও তথ্য প্রদান কৰে।

অসমত ভালেমান স্থানীয় শিলালিপি পোৱা যায়। এইবোৰ তামৰ ফলি, শিলৰ ফলক, শিল, স্তম্ভ, গুহাৰ বাহিৰৰ অংশ, মন্দিৰ আৰু অন্যান্য কীর্তিচিহ্নত খোদিত কৰা হৈছে। ইয়াৰোপৰি মাটিৰ মোহৰতো ছাপ দিয়া হয়। এইসমূহ প্রধানকৈ সংস্কৃত ভাষাত লিখা হৈছিল আৰু ইয়াৰ লিপি আছিল দেৱনাগৰী আৰু উত্তৰ ভাৰতীয় ব্রাহ্মী। এইবোৰ পদ্য বা গদ্য বা দুয়োটাৰে সংমিশ্রণত ৰচনা কৰা হৈছে। বেছিভাগ শিলালিপিত কোনো তাৰিখ নাই, কেৱল এখন শিলালিপি গুপ্ত যুগৰ আৰু তিনিখন শক যুগৰ তাৰিখৰ সৈতে পোৱা যায়।

অসমৰ প্রাচীন যুগৰ পঞ্চাশতকৈয়ো অধিক শিলালিপি এতিয়ালৈকে আৱিষ্কাৰ হৈছে। ৰজা হর্জৰবর্মণৰ তেজপুৰ শিলালিপিয়েই প্রাচীন অসমৰ আটাইতকৈ পুৰণি শিলালিপি। ইয়াৰ তাৰিখ গুপ্ত যুগৰ ৫১০ (৮২৯ খ্রীষ্টাব্দ) বুলি উল্লেখ আছে। বেছিভাগ শিলালিপি তাম্রশাসন অনুদান, য'ত চনদ জাৰি কৰা ৰজাৰ বংশাৱলী প্রাচীন ৰীতি অনুসৰি উল্লেখ কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত উমাচল শিলালিপি, বৰগঙ্গা শিলালিপি, ডুবি তাম্রশাসন, নিধনপুৰ তাম্রশাসন আৰু নালন্দা মাটিৰ মোহৰে বর্মণ বংশৰ বিষয়ে তথ্য প্রদান কৰে। শালস্তম্ভ বংশৰ ইতিহাসৰ বাবে আমি তেজপুৰ শিলালিপি, হায়ুংথল তাম্রশাসন, তেজপুৰ তাম্রশাসন, পর্বতীয়া তাম্রশাসন, হাওৰাঘাট তাম্রশাসন, নগাঁও তাম্রশাসন আৰু উলুবাৰী তাম্রশাসন পাইছোঁ। পাল বংশৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে কাৰতবাৰী তাম্রশাসন, বৰগাঁও তাম্রশাসন, শোলকুছি তাম্রশাসন, গুৱাহাটী তাম্রশাসন, গুৱাকুছি তাম্রশাসন, গছতল তাম্রশাসন, খনামুখ তাম্রশাসন, সুভংকৰপাটকা তাম্রশাসন আৰু পুষ্পভদ্রা তাম্রশাসনৰ পৰা জানিব পাৰি।

বংশগত শিলালিপিৰ বাহিৰেও, প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰা আন কিছুমান স্থানীয় শিলালিপি আছে। বাৰাণসীত পোৱা বৈদ্যদেৱৰ (১১২৬-১১৪০ খ্ৰীষ্টাব্দ) কামাৱলী অনুদানে গৌড় শাসক ৰামপালৰ সেনাপতি মায়নাৰ কামৰূপ ৰজাৰ ওপৰত বিজয় আৰু বৈদ্যদেৱৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ পশ্চিমাঞ্চল জয়ৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰিছে। বল্লভদেৱৰ (১১৮০-১২০০ খ্ৰীষ্টাব্দ) অসম ফলকত তিনিগৰাকী ৰজাৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে, যিসকল সম্ভৱতঃ বৈদ্যদেৱৰ উত্তৰাধিকাৰী আছিল। ১২০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ কানাই বৰশী বোৱা শিলালিপিত কামৰূপ আক্ৰমণ কৰোঁতে তুৰ্কী সৈন্যবাহিনীক পৰাস্ত কৰাৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা আছে।

ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ সমসাময়িক কিছুমান শিলালিপিয়েও প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ তথ্য সন্নিৱিষ্ট কৰে। সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তিত (Allahabad Prasasti) কামৰূপৰ নাম সীমান্ত ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে, যাৰ ৰজাই নিজ ইচ্ছামতে সমুদ্ৰগুপ্তৰ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিছিল। যশোধৰ্মনৰ মান্দাচোৰ শিলালিপিত যশোধৰ্মনৰ লৌহিত্যৰ সীমান্তলৈকে আক্ৰমণৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। আদিত্যসেনৰ আফচাদ শিলালিপিয়ে কামৰূপ ৰজা সুস্থিতবৰ্মণ (৫৮৫-৫৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দ) আৰু মহাসেনগুপ্তৰ মাজৰ সংঘৰ্ষৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। কাঠমাণ্ডুৰ পশুপতি মন্দিৰ শিলালিপিয়ে নেপাল ৰজা জয়দেৱ পৰিচক্ৰকামাৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰে, যিয়ে ভগদত্ত বংশৰ ৰজা হৰ্ষদেৱৰ কন্যা ৰাজ্যমতীক বিবাহ কৰাইছিল। গৌড়ৰ নাৰায়ণপালৰ ভাগলপুৰ অনুদানে দেৱপালৰ ৰাজত্বকালত প্ৰাগজ্যোতিষ, গৌড় আৰু উৰিষ্যাৰ মাজৰ কূটনৈতিক সম্পৰ্কৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ভোজবৰ্মনৰ বেলৱা অনুদানে বংগৰ যতবৰ্মন আৰু কামৰূপৰ এজন শাসকৰ মাজৰ সংঘৰ্ষৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰিছে। প্ৰহস নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ শিলিমপুৰ শিলালিপিয়ে কামৰূপ ৰজা জয়পালে ব্ৰাহ্মণজনক অন্যান্য উপহাৰৰ লগতে তেওঁৰ শৰীৰৰ ওজনৰ সমান ৯০০ সোণৰ মুদ্ৰা প্ৰদান কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

২. মুদ্ৰা

নিউমিজমেটিক(Numismatic) প্ৰমাণ যিকোনো অঞ্চলৰ প্ৰাৰম্ভিক ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে আটাইতকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য উৎসসমূহৰ ভিতৰত এটা। বিশেষকৈ মুদ্ৰাই আমাক এটা ৰাজবংশৰ কালক্ৰম নিৰ্ধাৰণত কৰাত সহায় কৰে। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ এতিয়ালৈকে প্ৰাচীন যুগৰ অতি কম সংখ্যক মুদ্ৰাহে উদ্ধাৰ হৈছে। সেই সময়ৰ শাসকসকলৰ সময়সীমা নিৰ্ধাৰণত এক ডাঙৰ অসুবিধাৰ সন্মুখীন হোৱাৰ

কাৰণ নিশ্চিতভাৱে মুদ্ৰাৰ প্ৰচলনৰ অভাৱ বুলি ক'ব পাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতত এনে কোনো ৰাজবংশ নাছিল যিয়ে নিজৰ মুদ্ৰা প্ৰচলন কৰা নাছিল, আৰু সেয়েহে ই যুক্তিসংগতভাৱে অনুমান কৰিব পাৰি যে কামৰূপৰ শাসকসকলেও নিজৰ মুদ্ৰা প্ৰচলন কৰিছিল।

অসমত এতিয়ালৈকে পোৱা প্ৰাক্-আহোম যুগৰ মুদ্ৰাসমূহৰ ভিতৰত ইমিটেচন গুপ্ত (গুপ্ত সকলক অনুকৰণ কৰা) বুলি কোৱা ধৰণৰ কিছুমান সোণৰ মুদ্ৰা আছিল, যিবোৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণ পাৰৰ পাগলাটেকত পোৱা গৈছিল। একে ধৰণৰ মুদ্ৰা বাংলাদেশ আৰু ত্ৰিপুৰাতো পোৱা গৈছে, যিয়ে অসম-বংগৰ বাণিজ্যিক সম্পৰ্কৰ কথা জানিবলৈ দিয়ে। তেজপুৰৰ ওচৰৰ ধূলাপাদুং চাহ বাগিচাত আৱিষ্কৃত কিছুমান তামৰ মুদ্ৰা প্ৰায় গোলাকাৰ আৰু ভিন্ন ওজনৰ। এই মুদ্ৰাবোৰৰ ওলোটা ফালে একো নাই কিন্তু সোঁফালে 'ভা', 'হা' আৰু 'বা' বুলি লিখা থাকে। **সম্ভৱতঃ** 'ভা'ই বনমালাবৰ্মণৰ নাম, 'বা'ই বলবৰ্মণৰ নাম আৰু 'হা'ই হৰ্জৰবৰ্মণৰ নাম সূচায়। প্ৰহসৰ শিলিমপুৰ শিলালিপিত জয়পালে ৯০০টা সোণৰ মুদ্ৰাৰ সৈতে তুলাপুৰুষ দানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, যাক সাধাৰণতে প্ৰাচীন অসমৰ পাল ৰাজবংশৰ শেষ সদস্য বুলি চিনাক্ত কৰা হয়। অৱশ্যে পিছৰ কালত গুৱাহাটীত আৱিষ্কৃত আমবাৰী শিলালিপিত সমুদ্ৰপালৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে।

৩. বস্তুগত অৱশিষ্ট

প্ৰাচীন অসমৰ তাৰিখ বিহীন ইতিহাসৰ অৱশেষসমূহৰ ভিতৰত নিউলিথ (নৱপ্ৰস্তৰ যুগৰ সঁজুলি), মেগালিথ (মধ্য প্ৰস্তু যুগৰ সঁজুলি) আৰু মৃৎ শিল্পসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। এইসমূহে আমাক অসমত প্ৰাক্-আৰ্য আৰু অনাৰ্য উপাদানসমূহ অধ্যয়ন কৰাত সহায় কৰে। ৫ম শতিকাৰ পৰা ১২শ শতিকালৈকে সময়ছোৱাৰ পুৰণি বস্তুগত অৱশিষ্টসমূহ অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত বিক্ষিপ্তভাৱে পোৱা যায়। এইবোৰৰ ভিতৰত স্থাপত্য আৰু দুৰ্গৰ অৱশেষ, বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তি আৰু শিল্পকৰ্ম অন্যতম। ঐতিহাসিক অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে এইবোৰ কেৱল শৈল্পিক মূল্যৰ বাবেই নহয়, জনসাধাৰণৰ ধৰ্মীয় অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈও গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল বুলিব পাৰি। বিভিন্ন ধৰ্মৰ দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰ আৰু মূৰ্তিয়ে আমাক জনসাধাৰণৰ সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰে।

কিছুমান উল্লেখযোগ্য বস্তুগত অৱশিষ্টৰ ভিতৰত আছে দ-পৰ্বতীয়াত পোৱা দুৱাৰৰ চৌকাঠ, তেজপুৰত অৱস্থিত এক বিশাল সূৰ্য মন্দিৰৰ অৱশেষ, আৰু সমগ্ৰ ৰাজ্যত বিক্ষিপ্তভাৱে সিঁচৰতি হৈ

থকা বৌদ্ধ, শৈৱ, শাক্ত আৰু বৈষ্ণৱ মন্দিৰসমূহ। মনকৰিবলগীয়া কথা যে, ইয়াৰে কেৱল কেইটামান ঠাইতহে সন্তোষজনকভাৱে খনন কৰা হৈছে। তেজপুৰৰ ওচৰৰ দ-পর্বতীয়াত কিছুমান প্রাচীন ভাস্কর্য আৰু মূর্তি আৱিষ্কাৰ হৈছিল যিবোৰ সম্ভৱতঃ গুপ্ত যুগৰ। কেইবছৰমানৰ আগতে নৰকাসুৰগাঁৱত যথেষ্ট সংখ্যক প্রাচীন অৱশেষ উদ্ধাৰ হৈছিল। তাৰপিছত গুৱাহাটী চহৰৰ আমবাৰীত প্রাচীন যুগৰ সুন্দৰ স্থাপত্যিক অৱশেষৰ লগতে মহিষমর্দিনী দুর্গা, সূর্য আৰু ইন্দ্রৰ অসংখ্য মূর্তি আৱিস্কাৰ হৈছিল। এইদৰে, প্রাচীন স্থাপত্য আৰু বস্তুগত অৱশিষ্টসমূহে আমাৰ পূর্বপুৰুষসকলৰ শৈল্পিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰম্পৰাৰ ক্রমবিকাশ বুজিবলৈ যথেষ্ট পৰিমাণে সহায় কৰে। এইবোৰে বিভিন্ন শিল্পধাৰা, ইয়াৰ বিকাশ আৰু ইয়াৰ ওপৰত বিদেশী প্রভাৱৰ পৰিমাণৰ বিষয়েও আমাক নানান তথ্য প্রদান কৰে।

কার্যকলাপ-১.১

আপোনাৰ স্থানীয় অঞ্চলত অৱস্থিত এখন শিলালিপি অধ্যয়ন কৰি সেই শিলালিপিৰ বিষয়ে লিখক।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্র.৪: নিম্নলিখিতবোৰ মিলাওক:

ৰজাসকল	**শিলালিপিসমূহ**
ক) সমুদ্রগুপ্ত	১) পশুপতি মন্দিৰ শিলালিপি
খ) ভূতিবর্মণ	২) আফছাদ শিলালিপি
গ) জয়দেৱ	৩) এলাহাবাদ স্তম্ভ শিলালিপি
ঘ) আদিত্যসেন	৪) বৰগঙ্গা শিলালিপি

প্র.৫: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

ক) ধূলাপদুং চাহ বাগিচাত কিছুমান ..... মুদ্রা আৱিষ্কাৰ হৈছিল।

খ) তেজপুৰত এক বিশাল ..... মন্দিৰৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে।

১.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে -

•প্ৰাচীন অসমৰ বিভিন্ন সাহিত্যিক সমল পোৱা যায় আৰু প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনৰ্নিমাণ কৰাত ইয়াৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম।

•সাহিত্যিক সমলসমূহক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি - স্থানীয় সাহিত্যিক সমল আৰু বিদেশী সাহিত্যিক সমল।

•অসমত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল পোৱা গৈছে। এইবোৰ হৈছে - শিলালিপি, মুদ্ৰা আৰু অন্যান্য বস্তুগত অৱশেষ। প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনৰ্নিমাণ কৰাত এইবোৰৰ ভিন্ন ভিন্ন গুৰুত্ব আছে।

১.৫ অধিক জানিবলৈ

১) Barpujari, H. K. (2003): The Comprehenhive History of Assam, Volume-I, Publication Board, Assam, Guwahati

২) Chaudhury, P.C. (1966): The History of Civilization of the People of Assam to the 12th century C.E., 2nd edition, Department of Historical and Antiquarian Studies in Assam, Gauhati

১.৬ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ উত্তৰসমূহ

প্ৰ.১ ৰ উত্তৰ: বিশ্বসিংহ

প্ৰ.২ ৰ উত্তৰ: হৰগৌৰীবিলাস, ভূঞাৰ পুথি

প্ৰ.৩ ৰ উত্তৰ: চি-ইউ-কি

প্ৰ.৪ ৰ উত্তৰ: ক) ৩, খ) ৪, গ) ১, ঘ) ২

প্ৰ.৫ ৰ উত্তৰ: ক) তাম্ৰ, খ) সূৰ্য

১.৭ নমুনা প্ৰশ্নাৱলী

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র.১: ৰঘুবংশৰ ৰচক কোন?

প্র.২: প্রাচীন কামৰূপৰ এখন তান্ত্রিক গ্রন্থৰ নাম উল্লেখ কৰা।

প্র.৩: নেচাৰেল হিষ্ট্রী (Natural History)ৰ ৰচক কোন?

প্র.৪: চি-ইউ-কিৰ ৰচক কোন?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র.১: প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনর্নির্মাণ কৰাত সংস্কৃত সাহিত্যৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে চমুকৈ আলোচনা কৰা।

প্র.২: প্রাচীন অসমৰ মুছলমান সাহিত্য সম্পর্কে চমু টোকা এটা লিখা।

প্র.৩: প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনর্নির্মাণ কৰাত মুদ্রাৰ গুৰুত্ব কেনেকুৱা?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র.১: প্রাচীন অসমৰ সাহিত্যিক সমলসমূহৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰা।

প্র.২: প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস পুনর্নির্মাণ কৰাত প্রত্নতাত্ত্বিক সমলসমূহৰ গুৰুত্ব বিশ্লেষণ কৰা।

****

অধ্যায় ২: ইতিহাস-দর্শন (হিষ্টৰিঅ'গ্ৰাফী)

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ ইতিহাস-দর্শনৰ প্ৰাথমিক ধাৰাসমূহ

২.৪ ইতিহাস-দর্শনৰ ঊনবিংশ শতিকাৰ বিকাশ

২.৫ ইতিহাস-দর্শনৰ বিংশ শতিকাৰ বিকাশ

২.৬ সমসাময়িক ধাৰাসমূহ

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.৮ অধিক জানিবলৈ

২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাচীন অসমৰ বিভিন্ন ধৰণৰ ঐতিহাসিক ৰচনাৰ বিষয়ে অন্তর্দৃষ্টি লাভ কৰিব
- এই ক্ষেত্ৰলৈ অৱদান আগবঢ়োৱা বিভিন্ন ইতিহাসবিদৰ ৰচনাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- এই ইতিহাসবিদসকলৰ পাণ্ডিত্য আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহ পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব

২.২ পৰিচয়

ইতিহাস লিখন বা হিষ্টৰিঅ'গ্ৰাফী (Historiography) আক্ষৰিক অর্থত ইতিহাস লিখা কার্যক বুজায়, য'ত ইতিহাসৰ পদ্ধতিৰ অধ্যয়ন আৰু ইতিহাসক এক শৃংখলা হিচাপে গঢ়ি তোলাৰ প্ৰক্ৰিয়াও অন্তর্ভুক্ত হৈ আছে। ই এক বিশেষ বিষয়ৰ ওপৰত ৰচিত ঐতিহাসিক ৰচনাসমূহকো সূচায়। ঐতিহাসিক ৰচনাৰ ইতিহাস হিচাপে, হিষ্টৰিঅ'গ্ৰাফীয়ে এটা নির্দিষ্ট সময়ছোৱাত বা কালখণ্ডত ইতিহাসৰ ধাৰণাটো কি আছিল তাক বুজিবলৈও চেষ্টা কৰে। ইতিহাসবিদসকলৰ

গৱেষণাৰ আগ্ৰহ সময়ৰ সৈতে সলনি হয়। গতিকে, যেতিয়া আমি প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে ৰচিত ঐতিহাসিক ৰচনাবোৰ চাওঁ, তেতিয়া আমি দেখো যে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ ইতিহাস লিখিছে। এই ইতিহাসবোৰৰ বহুখিনি বস্তুনিষ্ঠ বৈজ্ঞানিক ইতিহাসৰ পদ্ধতিৰ সৈতে মিল নাথাকিবও পাৰে, তথাপিও সেইসময়ৰ বাবে তথ্যৰ এক ভঁৰাল হিচাপে পৰিগণিত হয়। ইতিহাস লিখনত উপলব্ধ উৎস আৰু সেইবোৰৰ সমালোচনাত্মক বিশ্লেষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। প্ৰাৰম্ভিক লেখকসকলে প্ৰধানতঃ সাহিত্যিক উৎসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁলোকৰ ৰচনা সমাপ্ত কৰিছিল। প্ৰায়েই তেওঁলোকে এই উৎসবোৰৰ সত্যতা পৰীক্ষা কৰিবলৈ বৈজ্ঞানিক পৰীক্ষাত দাখিল কৰাত ব্যৰ্থ হৈছিল । লোককথা আৰু জনপ্ৰিয় বিশ্বাসবোৰো ইতিহাস লিখনত সন্নিৱিষ্ট কৰি প্ৰাচীন অসমৰ এক সৰ্বাংগীন ছবি দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। এই অগ্ৰদূত লেখকসকলে পৰৱৰ্তী প্ৰজন্মৰ ইতিহাসবিদসকলৰ বাট মুকলি কৰি দিছিল, যিসকল অধিক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগীৰে ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিছিল। সময়ে সময়ে হোৱা প্ৰত্নতত্ব (Archaeology)ৰ আৱিষ্কাৰে প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসক পুনৰ্নিমাণ কৰিবলৈ উপলব্ধ উৎসবোৰৰ ভিন্নতা বৃদ্ধি কৰাত অৰিহণা যোগাইছিল। বহুতো ইতিহাসবিদে ইতিহাসৰ বিভিন্ন দিশত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল আৰু অধিক বস্তুনিষ্ঠভাৱে বিস্তৃত প্ৰকাৰৰ উৎস ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পণ্ডিতসকলেও কেৱল ৰাজনৈতিক ইতিহাসতে নিজৰ দৃষ্টি সীমাবদ্ধ নৰাখি সংস্কৃতি, কলা, প্ৰত্নতত্ব, নৃ-তত্ত্ব, অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন, ৰাজনৈতিক বিকাশ আদি বিভিন্ন দিশ অন্বেষণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। আজিৰ ইতিহাসবিদসকলে প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে লিখোঁতে সাধাৰণতে অঞ্চলটোৰ সমগ্ৰ ইতিহাসক সামৰি লোৱা সৰ্বাঙ্গীন গ্ৰন্থ ৰচনা নকৰে। তেওঁলোকে সাধাৰণতে কেৱল ইতিহাসৰ কিছুমান নিৰ্দিষ্ট দিশলৈহে গুৰুত্ব দিয়ে। এই ৰচনাবোৰৰ দৃষ্টিভংগী আৰু বিষয়বস্তু প্ৰধানতঃ বিশেষজ্ঞপ্ৰধান। আধুনিক যুগৰ ইতিহাসবিদসকলৰ হাতত এতিয়া অধিক বিস্তৃত প্ৰকাৰৰ উৎস উপলব্ধ, যাৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে তথ্যৰ সত্যতা পৰীক্ষা কৰিবলৈ পাৰস্পৰিক উৎসৰ সৈতে তুলনা কৰিব পাৰে। গতিকে, বৰ্তমানৰ ইতিহাস লিখন অধিক বৈজ্ঞানিক, বস্তুনিষ্ঠ আৰু ইয়াক প্ৰাপ্ত উৎসবোৰৰ নিৰ্মোহ বিশ্লেষণ তথা পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা ৰচনা কৰা হয়।

২.৩ ইতিহাস-দৰ্শনৰ প্ৰাথমিক ধাৰাসমূহ

অসম ৰাজ্যৰ বুৰঞ্জী সাহিত্যৰ ৰূপত ইতিহাস লিখনৰ এক সমৃদ্ধ ঐতিহ্য থকা দেখা যায়। এই ঐতিহাসিক বৃত্তান্তসমূহ মধ্যযুগীয় কালছোৱাৰ আৰু আহোমসকলৰ পৰম্পৰাৰ অন্তর্গত আৰু এই আহোমসকল ১২২৮ খ্ৰীষ্টাব্দত ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত প্ৰৱেশ কৰিছিল। আহোমসকলৰ আগমনৰ পূৰ্বে প্ৰাচীন অসমে কৈৰল এখনিহে ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি বিশ্বাস কৰা হয় আৰু সেইখন হৈছে ১০-১১ শতিকাত ৰচিত বুলি ধাৰণা কৰা কালিকা পুৰাণ নামৰ গ্ৰন্থখন। **কিন্তু এই প্ৰাৰম্ভিক ঐতিহাসিক গ্ৰন্থত** ভাৰতৰ অন্যান্য পৌৰাণিক সাহিত্যৰ দৰেই পৌৰাণিক কাহিনী, কিংবদন্তি আৰু ইতিহাস ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ আছে। গতিকে এই গ্ৰন্থক কেৱল অর্ধ-ইতিহাস বা ইতিহাসসদৃশ (quasi-history) ৰচনা বুলিহে গণ্য কৰিব পাৰি। অৱশ্যে এই গ্ৰন্থই আর্যসকলৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত প্ৰৱেশ আৰু ইয়াৰ ফলত ঘটা সামাজিক আৰু ধর্মীয় (socio-religious) পৰিবর্তনসমূহৰ এক আভাস দিয়ে। ইয়াৰ বিপৰীতে, বুৰঞ্জীবোৰে ঐতিহাসিক ঘটনাসমূহ বিশ্বাসযোগ্যভাৱে লিপিবদ্ধ কৰিছে; কিন্তু সর্বোত্তম পর্যায়ত সেইবোৰ ৰজা আৰু তেওঁৰ ৰাজসভাক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত বৃত্তান্তহে। তদুপৰি, আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে সেইবোৰে প্ৰাচীন অসম বা আমাৰ অধ্যয়নৰ কালছোৱাক স্পর্শ নকৰে (কিন্তু কালক্ৰমত 'বুৰঞ্জী' শব্দটো অসমীয়াত 'ইতিহাস' শব্দৰ পর্যায়বাচক হৈ পৰিছে)। **একেই কথা সাধু**-সন্তসকলৰ জীৱনী বা হেগিঅ'গ্ৰাফীসমূহৰ(Hagiography) ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য, যাক অসমীয়াত সাধাৰণতে চৰিত-পুথি বুলি জনা যায়। এইবোৰ সাধাৰণতে নৱ-বৈষ্ণৱীয় সন্তসকলৰ জীৱনৰ সৈতে জড়িত আৰু সিবোৰে প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস বা সমাজৰ ওপৰত বিশেষ আলোকপাত কৰা দেখা নাযায়।

২.৪ ইতিহাস-দর্শনৰ ঊনবিংশ শতিকাৰ বিকাশ

ব্ৰিটিছ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ আগমন আৰু ঊনবিংশ শতিকাত পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰৱর্তনৰ পিছতহে আমি ইতিহাস বুলি গণ্য কৰিব পৰা ৰচনা লিখা ইতিহাসবিদসকলৰ এক শ্ৰেণীৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখিবলৈ পাইছোঁ। ঔপনিৱেশিক শাসনে অসমত বহুতো পৰিবর্তনৰ সূচনা কৰিছিল। **বিশেষকৈ** ইয়াৰ ভিতৰত আছিল চুবুৰীয়া বংগ দেশৰ কেৰাণীসকলৰ অসমৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাত আধিপত্য আৰু অসমৰ স্কুল আৰু আদালতত অসমীয়া ভাষাৰ ঠাইত বঙালী ভাষাৰ প্ৰয়োগ। ব্ৰিটিছ শাসনৰ সুবিধা লাভ কৰা পণ্ডিতসকলৰ এক শ্ৰেণী এই ক্ষেত্ৰত অগ্ৰদূত আছিল।

তেওঁলোকৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য আছিল হলিৰাম ঢেকিয়াল ফুকন, যিয়ে ১৮২৯ চনত বঙালী ভাষাত এখন অসমৰ ইতিহাস ৰচনা কৰিছিল। **ঢেকিয়াল ফুকনৰ এই গ্ৰন্থখনৰ নাম আছিল** 'আসাম বুৰঞ্জী' (*Âsâm Buranji*) আৰু ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল যাতে বংগৰ পণ্ডিতসকলে অসমৰ সমৃদ্ধ ইতিহাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰে। মণিৰাম দেৱানৰ 'অসম বুৰঞ্জী বিবেক ৰত্ন'ও (*Asam Buranji Vivek Ratna*) একে ধৰণৰ ৰচনা। সমাজ সংস্কাৰক গুণাভিৰাম বৰুৱাক সাধাৰণতে এই ক্ষেত্ৰৰ অগ্ৰগামী বুলি গণ্য কৰা হয়। তেওঁৰ অসমীয়া ভাষাত ৰচিত 'আসাম বুৰঞ্জী' (*Âsâm Buranji*) কলিকতাৰ পৰা ১৮৮৪ চনত প্ৰকাশ পাইছিল। ই আছিল অসমৰ ইতিহাসৰ প্ৰাচীন কালৰ পৰা ১৮৭৫ চনলৈকে প্ৰথম পদ্ধতিগত অধ্যয়ন। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ লেখকে আহোম-পূৰ্ব কালৰ বৰ্ণনা অতি আত্মপক্ষীয় আৰু অসম্পূৰ্ণভাৱে দাঙি ধৰিছে। কিন্তু তেওঁৰ ভূগোলৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াত বাস কৰা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ বিষয়ে বৰ্ণনা যথেষ্ট সঠিক। পদ্মেশ্বৰ গগৈৰ মতে, "অসমৰ প্ৰাচীন ইতিহাসৰ অংশটো প্ৰধানত অসমত প্ৰচলিত পৌৰাণিক ঐতিহ্য, লোককথা, মৌখিক উৎস আৰু জনপ্ৰিয় বিশ্বাসৰ ওপৰত আধাৰিত।" গতিকে, প্ৰাচীন অসমৰ বিষয়ে কৰা এই গৱেষণা বেছি বিশ্বাসযোগ্য নহয়, কাৰণ তথ্যৰ উৎসবোৰ বৈজ্ঞানিক আৰু বস্তুনিষ্ঠভাৱে পৰীক্ষা নকৰাকৈয়ে সেয়া গ্ৰহণ কৰা হৈছে। অসমৰ বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ বৰ্ণনা কৰোঁতেও সেয়া হিন্দু দেৱ-দেৱী বা মহাকাব্যৰ ক্ষত্ৰিয় নায়কৰ সৈতে সংযোগ কৰি উৎস সন্ধান কৰা হৈছে। এইদৰে গৱেষকে ৰাজনৈতিক আধিপত্য বৈধ কৰিবলৈ ৰচিত কিংবদন্তি আৰু ঐতিহাসিক তথ্যৰ মাজৰ পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হৈছে। সেয়ে হ'লেও গুণাভিৰাম বৰুৱাক একেবাৰে ওলাই কৰিবও নোৱাৰি। ঊনবিংশ শতিকাৰ ভাৰতৰ ইতিহাসবিদ আৰু লেখকসকল আধুনিক ইতিহাসবিদসকলৰ দৰে ঐতিহাসিক তথ্যৰ বিশ্বাসযোগ্যতা পৰীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে সচেতন নাছিল। গুণাভিৰাম বৰুৱাই তেওঁ আৰু তেওঁৰ যুগৰ লোকসকলে ইতিহাস বুলি গণ্য কৰা কথাবোৰকেই বিশ্বাসযোগ্য বুলি গণ্য কৰি লিখিছিল। অৱশ্যে, আহোম যুগৰ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ইতিহাস আৰু ইংৰাজৰ শাসনৰ বিষয়ে লিখা পৰৱৰ্তী অংশবোৰ অধিক বিশ্বাসযোগ্য উৎসৰ ওপৰত আধাৰিত আৰু সেইবোৰে অসমৰ সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় অৱস্থাৰ বিষয়েও মূল্যৱান অন্তৰ্দৃষ্টি প্ৰদান কৰিছে। তথাপিও, তেওঁৰ গ্ৰন্থখনেই আছিল অসমৰ প্ৰথমখন

সামগ্রিক ইতিহাস য'ত ইমানবোৰ বেলেগ বেলেগ উৎস ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ভৱিষ্যতৰ ইতিহাসবিদসকলৰ বাবে অধ্যয়নৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি দিছিল।

অসমীয়া ভাষাত অসমৰ ইতিহাসৰ প্ৰথমখন সামগ্রিক গ্ৰন্থ নিঃসন্দেহে গুণাভিৰাম বৰুৱাই ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ বিপৰীতে পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাই কেৱল অসমীয়া পাঠকৰ বাবে এখন সম্পূৰ্ণ ইতিহাস লিখিছিল। **এইখন হলিৰাম ঢেকিয়াল ফুকনৰ ৰচনাৰ দৰে** কেৱল ঔপনিৱেশিক শাসক বা তেওঁলোকৰ সেৱাত নিয়োজিত বঙালী কেৰাণীসকলৰ বাবে ৰচনা কৰা নহয়। পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাৰ 'অসমৰ বুৰঞ্জী' প্ৰথম আৰু প্ৰধানতঃ অসমৰ স্কুলীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বোধগম্যতাৰ বাবেহে ৰচনা কৰা হৈছিল; কাৰণ সেই সময়ত এই বিষয়ৰ উপযুক্ত কিতাপৰ অভাৱ আছিল। ইতিমধ্যে অসমৰ বুদ্ধিজীৱীসকল আৰু আমেৰিকান বেপ্টিষ্ট মিছনাৰীসকলৰ সমন্বিত প্ৰচেষ্টাৰ ফলত ১৮৭৩ চনত বংগৰ লেফটেনেণ্ট গৱৰ্ণৰ জৰ্জ কেম্পবেলে অসমীয়া ভাষাক আদালত আৰু স্কুলৰ ভাষা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়ে। ইয়াৰ লগে লগে অসমীয়া ভাষাত পাঠ্যপুথিৰ প্ৰয়োজনীয়তাই দেখা দিলে, কিয়নো ইয়াৰ আগলৈকে যিবোৰ কিতাপ আছিল সেই কিতাপবোৰ মূলতঃ ইংৰাজী বা বঙালী ভাষাৰহে আছিল। এই পৰিপ্ৰেক্ষিততেই পদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱাৰ 'অসমৰ বুৰঞ্জী' নামৰ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰা হৈছিল। ১৮৯৯ চনৰ ২১ জুলাইত উত্তৰ লখিমপুৰত প্ৰকাশ পোৱা গ্ৰন্থখনৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ পাতনিত তেওঁ লিখিছেঃ

কিছুদিন আগতে, তেজপুৰ আৰু উত্তৰ-লখিমপুৰৰ মোৰ বন্ধুসকলে অসমৰ ইতিহাসৰ এখন পাঠ্যপুথি সংকলন কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, যিটো আমাৰ স্কুলসমূহত পাঠদান কৰা পুথি হিচাপে উপযোগী হ'ব বুলি ভবা হৈছিল। তেওঁলোকৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি আৰু এজন শিক্ষক হিচাপে মোৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা উপলব্ধি কৰি যে অসমৰ ইতিহাসৰ ফলাফল আমাৰ মধ্যম আৰু উচ্চতৰ মাধ্যমিক বিদ্যালয়সমূহত সন্তোষজনক নহয়, আৰু যে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে কোনো স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰা নাই বা ইতিহাস অধ্যয়নৰ প্ৰতি এনে কোনো ভালপোৱা অৰ্জন কৰা নাই যিয়ে পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁলোকক এই বিষয়টো অধিক গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব, বৰ্তমান স্কুলসমূহত ব্যৱহৃত "অসম-বুৰঞ্জী" নামৰ পাঠ্যপুথিসমূহৰ পৰা মই এই সৰু পুথিখনত, "অসমৰ বুৰঞ্জী" নাম দি, অসমৰ প্ৰমাণিত ঐতিহাসিক বিবৰণসমূহ যিমান পৰিমাণে উপলব্ধ, সেইবোৰ

এক সুবিন্যস্ত ক্রম আৰু সংক্ষিপ্ত ৰূপত সন্নিৱিষ্ট কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ, যাতে সৰু বয়সীয়া পাঠক আৰু সাধাৰণ পাঠকসকলৰ বাবেও ই সহজবোধ্য হয়।

পুথিখন পাঁচটা খণ্ড বা বিভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। প্ৰথম বিভাগটো তিনিটা ভাগত বিভক্ত। আৰম্ভণিত (আৰম্ভণি) সমগ্ৰ বিষয়বস্তুৰ এক সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ দিয়া হৈছে। ইয়াৰ আৰম্ভ হৈছে অঞ্চলটোৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু পৰিসীমাৰ পৰা, য'ত পৰ্বত আৰু ইয়াৰ সীমাৰ বাহিৰত অৱস্থিত অন্যান্য ৰাজ্যৰ উল্লেখো সন্নিৱিষ্ট আছে। গোহাঞিবৰুৱাই উল্লেখ কৰিছে যে, আহোমসকলৰ আগমনৰ আগতে এই ভূখণ্ডক অসম বুলি জনা নগৈছিল, বৰঞ্চ ইয়াক কামৰূপ বুলি জনা গৈছিল। তাৰ পিছত তেওঁ 'যোগিনী তন্ত্ৰ'ত উল্লিখিত কামৰূপৰ পৰিসীমাৰ উদ্ধৃতি দিছে। ইংৰাজসকলৰ আগমনৰ পিছত এই ভূখণ্ডক 'আসাম' বুলি জনা গ'ল।

পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাৰ 'অসমৰ বুৰঞ্জী' অসমৰ এক সামগ্ৰিক ইতিহাস, য'ত প্ৰাগঐতিহাসিক কালৰ পৰা বিংশ শতিকালৈকে কিংবদন্তি আৰু পৌৰাণিক আখ্যানৰ লগতে বিভিন্ন ঐতিহাসিক ৰাজবংশৰ বিৱৰণ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। গ্ৰন্থকাৰে আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিছে যে, পাঠত দিয়া টোকাবোৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে নহয়, বৰঞ্চ শিক্ষকসকলৰ বাবেহে; কিয়নো তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে উল্লিখিত মূল গ্ৰন্থৰ সৈতে পৰিচিত হ'লে শিক্ষকসকলে অধিক গৱেষণা কৰিব পাৰিব। গোহাঞিবৰুৱাৰ ইতিহাসৰ ধাৰণা কেৱল ৰাজবংশীয় ইতিহাসেই নাছিল, ইয়াত ভাষা, সাহিত্য, ৰীতি-নীতি, জনগোষ্ঠী, অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ, ধৰ্ম আদিও অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল। তেওঁ গুণাভিৰাম বৰুৱাৰ ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা যথেষ্ট প্ৰভাৱিত হৈছিল বুলি অধ্যায়বোৰৰ বিভাজনৰ পৰাও স্পষ্ট হয়। সেয়ে হ'লেও গুণাভিৰাম বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখন ১৮৭৪ চনত অসম চীফ কমিচনাৰৰ অধীনলৈ যোৱা ঘটনা সৈতে সমাপ্ত হৈছিল। উভয়ে ঊনবিংশ শতিকাৰ শিক্ষিত অভিজাত শ্ৰেণীৰ সেই মনোভাৱ প্ৰতিফলিত কৰিছে, যিয়ে স্থানীয় জনগোষ্ঠীৰ সংস্কৃতিক "অসভ্য" বুলি গণ্য কৰিছিল। দুয়োজনে প্ৰাচীন অসমৰ কিংবদন্তি আৰু পৌৰাণিক কাহিনীসমূহক ইতিহাস হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু গোহাঞিবৰুৱাই সূক্ষ্ম উল্লেখৰ জৰিয়তে এক আপেক্ষিকভাৱে "আধুনিক" দৃষ্টিভংগী প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। নিয়মীয়াভাৱে সংস্কৰণ আৰু নতুন প্ৰমাণ সংযোজনৰ জৰিয়তে গোহাঞিবৰুৱাই নিজকে এজন আধুনিক ইতিহাসবিদ হিচাপে উপস্থাপন কৰিছিল। তেওঁ

নিজৰ উৎস আৰু সমকালীন ঐতিহাসিক গৱেষণাসমূহ সদায় পৰীক্ষা কৰিছিল। অসমীয়া ভাষাত ৰচিত অসমৰ স্কুলীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে প্ৰথম ইতিহাসৰ পাঠ্যপুথি হিচাপে "অসমৰ বুৰঞ্জী"য়ে আধুনিক যুগত অসমৰ ইতিহাস লিখনত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছে।

২.৫ ইতিহাস-দৰ্শনৰ বিংশ শতিকাৰ বিকাশ

বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ সুবিধা পোৱা নতুন প্ৰজন্মৰ ইতিহাসবিদসকলৰ আগমন ঘটে। ইতিমধ্যে ইতিহাসবিদসকলৰ হাতত অধিক উৎস উপলব্ধ হৈছিল। ব্ৰিটিছ প্ৰশাসক এডৱার্ড গেইটে *'A History of Assam'* ৰচনা কৰে। ১৯০৫ চনত প্ৰকাশিত এই গ্ৰন্থখন কেইবা দশকজুৰি অঞ্চলটোৰ ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰচনা হৈ আছিল। ইয়াক সম্ভৱতঃ অসমৰ প্ৰথম বৈজ্ঞানিকভাৱে লিখিত ইতিহাস বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। গেইটে নিজৰ উৎসবোৰ বস্তুনিষ্ঠভাৱে পৰীক্ষা কৰিছিল আৰু তেওঁ কিংবদন্তি আৰু লোককথাক ইতিহাস হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাছিল। গুণাভিৰামে অসমৰ প্ৰাচীন, মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক যুগলৈ সমান গুৰুত্ব দিছিল, কিন্তু গেইটৰ গ্ৰন্থত প্ৰাচীন কালৰ ইতিহাস প্ৰায় উপেক্ষিত হৈ আহোমসকলৰ ইতিহাসৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছিল। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ অসমত প্ৰৱেশৰ ঘটনাৰ সৈতে গেইটৰ গ্ৰন্থখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে। তৎসত্ত্বেও গেইট এজন বিদেশী হিচাপে স্থানীয় ৰীতি-নীতিৰ পৰিচয় নথকাত বহুতো সীমাবদ্ধতাৰ সন্মুখীন হৈছিল। স্থানীয় ভাষাৰ অজ্ঞতাৰ বাবে তেওঁ কেতিয়াবা ভুল তথ্য প্ৰদান কৰিছিল। তদুপৰি স্থানীয় গ্ৰন্থ আৰু শিলালিপিৰ অনুবাদৰ বাবে তেওঁ বংগৰ পণ্ডিতসকলৰ ওপৰত বহুল পৰিমাণে নিৰ্ভৰশীল আছিল (যিসকল অসমীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল নাছিল)। **আনহাতে** গেইট এজন বৃটিছ বিষয়া আছিল, যি এক ঔপনিৱেশিক নীতি অনুসৰণকাৰী শিল্পপ্ৰধান ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিনিধি আছিল। তেওঁৰ অসম আৰু ইয়াৰ জনসাধাৰণৰ মূল্যায়ন ঔপনিৱেশিক দৃষ্টিভংগী আৰু "অপাশ্চাত্য সমাজক সভ্য কৰাৰ বগা মানুহৰ দায়িত্ব"ৰ (the white man's burden of civilising the non-West) ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত আছিল। ১৯২৬ চনত গেইটৰ গ্ৰন্থৰ সংশোধিত সংস্কৰণ প্ৰকাশ পায়। গেইটে গ্ৰন্থখন লিখোঁতে অসমৰ প্ৰাচীন ৰজাসকলৰ বহুতো শিলালিপি আৱিষ্কাৰ হোৱাই নাছিল। ভাৰতীয় পুৰাতত্ত্ব বিভাগে বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম দশকতে দ-পৰ্বতীয়া আৰু শদিয়াত পুৰাতাত্ত্বিক অনুসন্ধান কৰিছিল, কিয়াৰ

বিপৰীতে গেইটে প্ৰধানতঃ সাহিত্যিক বিৱৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিহে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ বাবে সাহিত্যিক উৎস অতি কম আছিল। অৱশ্যে মধ্যযুগৰ বাবে সাহিত্যিক সমল যথেষ্ট পৰিমাণে পোৱা গৈছিল। গতিকে তেওঁ কেৱল মধ্যযুগৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব দিছিল। সেয়ে হ'লেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত প্ৰধানতঃ আহোম ৰাজ্যৰ ওপৰতহে বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে আৰু কোচ আদি অন্যান্য শক্তিসমূহক আহোমসকলৰ সৈতে সম্পৰ্কৰ বাহিৰে বিশেষ আলোচনা কৰা হোৱা নাই।

ইতিমধ্যে, ১৯১২ চনত গুৱাহাটীত **কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি** (The Assam Research Society নামেও পৰিচিত) প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল অসমৰ প্ৰাচীন নিদৰ্শন, ইতিহাস আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কীয় গৱেষণা কৰা। ১৯২৬ চনত পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যই প্ৰাচীন অসমৰ বাৰখন শিলালিপিৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত এখন গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰে। বঙালী ভাষাত লিখা এই গ্ৰন্থখনেই পণ্ডিতসকলৰ দৃষ্টিভংগী সাহিত্যৰ পৰা শিলালিপি অধ্যয়নলৈ প্ৰথমবাৰৰ বাবে সলনি কৰিছিল। এই সংস্কৃত শিলালিপিসমূহৰ বঙালী অনুবাদৰ উপৰিও গ্ৰন্থখনৰ ভূমিকাত এই শিলালিপিৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে প্ৰাচীন অসমৰ শাসক ৰাজবংশসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছিল। ১৯৩৩ চনত কনকলাল বৰুৱাৰ *Early History of Kamarupa* নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ পায়। এই গ্ৰন্থখনেই প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰাগ্ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ষোড়শ শতিকাত কোচ ৰাজ্যৰ উত্থানলৈকে অসমৰ ইতিহাসৰ এক সামগ্ৰিক বিৱৰণ আগবঢ়ায়। তেওঁৰ হাতত থকা বিস্তৃত আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ঐতিহাসিক সামগ্ৰীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচনা কৰা এই গ্ৰন্থই কালক্ৰমিক ধাৰাবাহিকতাত অসমৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ইতিহাসক প্ৰতিফলিত কৰিছে। কনকলাল বৰুৱা কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ প্ৰতিষ্ঠাপকসকলৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল আৰু তেওঁ ইংৰাজী ভাষাত প্ৰকাশিত সমিতিৰ গৱেষণা পত্ৰিকা *Journal of the Assam Research Society* (JARS)-লৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়াইছিল। এই গৱেষণাপত্ৰ আৰু অন্যান্য প্ৰকাশনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ বহুতো ৰচনা *Studies in the Early History of Assam* নামৰ এখন গ্ৰন্থত সংকলিত কৰা হৈছিল। ১৯৭৩ চনত তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত প্ৰকাশিত এই গ্ৰন্থখনত অসমৰ ইতিহাসৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ত অসংখ্য গৱেষণা প্ৰবন্ধ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছিল। তেওঁ আছিল প্ৰথম পণ্ডিত যিয়ে তুৰ্ক-আফগান সেনাই উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰায় সমগ্ৰ অংশ দখল কৰাৰ কথা আৰু ১২০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মুহম্মদ-

বিন-বখতিয়াৰ খিলজীৰ আক্ৰমণৰ বিৰুদ্ধে কামৰূপৰ ৰজাৰ অৱদানৰ প্ৰসংগত গৱেষকসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাইছিল।

কে.এল. বৰুৱা আছিল প্ৰথমজন ইতিহাসবিদ যিয়ে প্ৰাচীন আৰু প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগীয় অসমৰ ইতিহাসৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। **অৱশ্যে এইসময়তো** সামগ্ৰিক ইতিহাস ৰচনাৰ পৰম্পৰা অব্যাহত আছিল। ১৯৪৯ চনত প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰীৰ *History of Civilization of the People of Assam to the 12th century A.D.* নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ পায়। তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলৰ দৰে চৌধুৰীয়েও ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। অৱশ্যে প্ৰথমবাৰৰ বাবে আমি তেওঁৰ ৰচনাত ধৰ্ম, সমাজ, অৰ্থনীতিৰ বাবে সুকীয়া বিভাগ আৰু মন্দিৰ, ভাস্কৰ্য্য আদি পুৰাতাত্ত্বিক অৱশেষৰ বিৱৰণৰ এটা পৰিশিষ্ট পাইছোঁ। তেওঁৰ বাবে পূৰ্বজসকলতকৈ অধিক পৰিমাণে আৰু বিচিত্ৰ উৎসৰ পৰীক্ষা কৰাৰ সুবিধা আছিল। ১৯৬৬ চনত এই গ্ৰন্থৰ সংশোধিত সংস্কৰণ প্ৰকাশ পাইছিল। **সেয়ে হ'**লেও এডৱার্ড গেইটৰ গ্ৰন্থৰখন মধ্যযুগৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে যিমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সেইদৰে চৌধুৰীৰ গ্ৰন্থখনো অসমৰ প্ৰাচীন যুগৰ অধ্যয়নৰ বাবে এক আদৰ্শ গ্ৰন্থ হৈ ৰৈছে। অৱশ্যে কেতিয়াবা গৱেষকে প্ৰমাণাদিৰ সৈতে সমৰ্থন কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হোৱা দেখা যায় আৰু প্ৰায়ে অনুমান আৰু তত্ত্ববোৰ ঐতিহাসিক তথ্য হিচাপে প্ৰদৰ্শন কৰে। তেওঁৰ ৰচনাত প্ৰাচীন অসমৰ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাক মহিমান্বিত কৰাৰ এক প্ৰৱণতা দেখা যায়। সমালোচনামূলক আৰু বস্তুনিষ্ঠ বিচাৰৰ অভাৱৰ সত্ত্বেও গ্ৰন্থখনে ইতিহাসৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক মূল উৎস সামগ্ৰীৰ ধাৰণা দিয়ে আৰু ইয়াতেই গ্ৰন্থখনৰো গুৰুত্ব নিহিত হৈ আছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা কিছুমান সাধাৰণ পৰ্যবেক্ষণ কৰিব পাৰি। প্ৰথমতে ক'ব পাৰি যে, গেইট আৰু কে.এল. বৰুৱাৰ বাহিৰে প্ৰাৰম্ভিক ইতিহাসবিদসকলৰ ৰচনাত প্ৰায়ে সমালোচনামূলক আৰু বস্তুনিষ্ঠ বিচাৰ-বিবেচনাৰ অভাৱ দেখা গৈছিল। তেওঁলোকে কিংবদন্তি, লোককথা আৰু ইতিহাসৰ মাজত পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হৈছিল। দ্বিতীয়তে, তেওঁলোকৰ লিখন শৈলীটো আছিল প্ৰধানতঃ বৰ্ণনামূলক। লৱেন্স ষ্ট'নৰ মতে, ঐতিহাসিকসকলে পৰম্পৰাগতভাৱে বৰ্ণনাক প্ৰধান অলংকাৰিক সঁজুলি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। ষ্ট'নে বৰ্ণনাক এনেদৰে সংজ্ঞায়িত কৰিছেঃ "ই কালক্ৰমিকভাৱে সংগঠিত; একক সুসংগত কাহিনীৰ ওপৰত কেন্দ্ৰিত; ই বিশ্লেষণাত্মকতকৈ

বর্ণনামূলক; ই ব্যক্তিৰ সৈতে জড়িত, বিমূর্ত পৰিস্থিতিৰ সৈতে নহয়; আৰু ই সাংগঠনিক আৰু পৰিসংখ্যাগততকৈ বিশেষ আৰু নির্দিষ্ট বিষয়ৰ সৈতে সম্পর্কিত।" এই গ্ৰন্থসমূহত তথ্যৰ বিশ্লেষণ নকৰাকৈ কেৱল ঘটনাৰ বর্ণনা হে সন্নিৱিষ্ট হৈছিল। পৰিসংখ্যাগতভাৱে পৰীক্ষিত প্ৰমাণৰ সলনি সকলো বিষয়ক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিবলৈ উদাহৰণৰ ব্যৱহাৰে এই প্ৰাৰম্ভিক ৰচনাসমূহৰ সংকীর্ণতাক প্ৰতিফলিত কৰে। তৃতীয়তে, পি.এন. ভট্টাচার্য্যৰ বাহিৰে বাকী ইতিহাসবিদৰ ইতিহাসৰ কেন্দ্ৰবিন্দু নিবদ্ধ হৈ আছিল ৰাজনৈতিক ঘটনাৱলীৰ ওপৰত। ইয়াৰ কাৰণ আছিল এয়ে যে, বিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধলৈকে প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ কালক্ৰমিক ধাৰাবাহিকতা এটা দৃঢ় ভেটিৰ ওপৰত স্থাপন হোৱা নাছিল। ৰাজনৈতিক কাঠামোত বহুতো অনুপস্থিত সংযোগ আছিল। চতুর্থতে, আর্থ-সমাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ধর্মীয় পৰিৱর্তন আৰু প্ৰৱণতাসমূহ একত্ৰিত কৰি ইতিহাস লিখাৰ পৰম্পৰাৰ অভাৱ দেখা গৈছিল। অৱশ্যে চৌধুৰীৰ গ্ৰন্থখন এই দিশত একক প্ৰচেষ্টা আছিল।

আপোনাৰ প্ৰগতি পৰীক্ষা কৰক

প্ৰশ্ন ১: কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি কেতিয়া প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন ২: কে.এল. বৰুৱাই 'Early History of Kamarupa' কেতিয়া প্ৰকাশ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৩: অসমৰ প্ৰাৰম্ভিক ঐতিহাসিক ৰচনাসমূহৰ মূল ক্ষেত্ৰ কি আছিল?

.....

বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ বিষয়ত গৱেষণা কৰা পণ্ডিতসকলে ইতিপূর্বে অনাবিষ্কৃত ঐতিহাসিক দি শসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ 'কালচাৱেল হিষ্ট্ৰী অৱ আসাম'ৰ (*Cultural History of Assam*) প্ৰথম খণ্ড ১৯৫১ চনত তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত প্ৰকাশ পায়। এই গ্ৰন্থখনে প্ৰাগৈতিহাসিক যুগৰ পৰা দ্বাদশ

শতিকাৰ শেষলৈকেৰে এই কালছোৱাক সামৰি লয়। ইয়াত ৰাজনৈতিক বৰ্ণনাক পটভূমি হিচাপে লৈ সমাজ, অৰ্থনীতি, ধৰ্ম, খাদ্যাভ্যাস, পোছাক-পৰিচ্ছদ, মহিলাৰ স্থান আদি বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে। তেওঁৰ গৱেষণা কেৱল সাহিত্যিক প্ৰমাণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়, বৰঞ্চ শিলালিপি, ভাস্কৰ্য্য আদি পু�ৰাতাত্ত্বিক অৱশেষৰ ওপৰতও আধাৰিত। এই সময়ছোৱালৈকে ভাৰতীয় পুৰাতত্ত্ব বিভাগ আৰু অসম চৰকাৰৰ পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ অধীনত অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত বহুতো খনন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ফলত প্ৰাচীন অসমৰ শিলালিপি, ভাস্কৰ্য্য, মন্দিৰ আৰু অন্যান্য বস্তুগত অৱশেষৰ আলোচনাক কেন্দ্ৰ কৰি ইতিহাস ৰচনাৰ প্ৰবণতা গঢ় লৈ উঠিছিল। এই শ্ৰেণীৰ ৰচনাৰ ভিতৰত ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মাৰ 'কামৰূপশাসনৱলী' (*Kamarupasasanavali*) আৰু মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাৰ 'ইন্স্ক্রিপচনচ অৱ এনচিয়েণ্ট আসাম' (*Inscriptions of Ancient Assam*) আদি গ্ৰন্থ অন্তৰ্ভুক্ত। এই দুয়োখন গ্ৰন্থত অসমৰ প্ৰাক্-আহোম যুগৰ ত্ৰিশখনতকৈ অধিক শিলালিপিৰ ইংৰাজী অনুবাদ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই প্ৰধানতঃ শিলালিপিসমূহৰ সাহিত্যিক মূল্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, আনহাতে ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মাই কেৱল শিলালিপিৰ প্ৰমাণৰ ওপৰতেই নহয় বৰঞ্চ ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পু�ৰাণ আদিত পোৱা তথ্যৰ সৈতে ইয়াক সমন্বয় কৰি প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসক পুনৰ্গঠন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থখন শিলালিপিসমূহৰ অসমীয়া অনুবাদৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ।

পুৰাতত্ত্ববিদ্যাৰ উন্নয়নৰ লগে লগে আমি আৰ.ডি. চৌধুৰীৰ 'আৰ্কিয়'লজি অৱ দ্য ব্ৰহ্মপুত্ৰ ভেলি অৱ আসাম' (*Archaeology of the Brahmaputra Valley of Assam*) আৰু এন.পি. চৌধুৰীৰ 'হিষ্টৰিকেল আৰ্কিয়'লজি অৱ চেণ্ট্ৰেল আসাম'ৰ (*Historical Archaeology of Central Assam*) দৰে গ্ৰন্থও পাইছোঁ। দুয়োখন গ্ৰন্থৰ অধ্যয়ন প্ৰাক্-আহোম যুগলৈকে অৰ্থাৎ দ্বাদশ শতিকালৈকে সীমাবদ্ধ। প্ৰথমগ্ৰন্থখনত প্ৰাচীন অসমৰ ভাস্কৰ্য্য আৰু মূৰ্তিৰ আলোচনা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে, য'ত শিলালিপিৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত কেৱল কেইটামান মন্তব্য দিয়া হৈছে আৰু স্মাৰকসমূহক উপেক্ষা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় গ্ৰন্থখনত তেজপুৰ আৰু নগাঁও অঞ্চলৰ অৱশেষৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। তেওঁৰ আলোচনাত ভাস্কৰ্য্য, স্থাপত্য, ধ্বংসাৱশেষ আদি বিভিন্ন পুৰাতাত্ত্বিক সামগ্ৰী সামৰি লোৱা হৈছে। দুয়োখন গ্ৰন্থৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনামূলকহে; ব্যাখ্যামূলক নহয়। এই ধাৰাৰ পৰা কিছু পৃথক হৈ প্ৰদীপ শৰ্মাই 'আৰ্কিটেকচাৰ অৱ আসাম'ত (*Architecture of Assam*) অসমৰ মন্দিৰ

স্থাপত্যৰ বিকাশৰ ধাৰা আলোকপাত কৰিছে। পঞ্চম শতিকাৰ উমাচল গুহা মন্দিৰৰ প্ৰমাণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আহোম শাসনৰ শেষলৈকে অব্যাহত থকা অসমৰ বিভিন্ন ৰাজবংশৰ শাসনকালত নিৰ্মাণ হোৱা মন্দিৰসমূহৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে তেওঁ আলোচনা কৰিছে। মনোৰঞ্জন শৰ্মাৰ 'স্কাল্পচাৰ অৱ আসাম'ত (*Sculpture of Assam*) পঞ্চম শতিকাৰ পৰা আহোম শাসনৰ শেষলৈকে অসমৰ ভাস্কৰ্য্য কলাত বিভিন্ন শৈলীৰ উদ্ভৱৰ বিষয়ে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। তেওঁ ভাস্কৰ্য্য অৱশেষৰ সমালোচনামূলক পৰীক্ষাৰ জৰিয়তে অসমৰ পাঁচটা ভিন্ন ভাস্কৰ্য্য শৈলী চিনাক্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে আৰু নতুন তত্ত্ব আগবঢ়াইছে। তেওঁৰেই প্ৰথমে এই অঞ্চলৰ স্থানীয় কলাৰ এক নতুন শৈলীৰ সম্ভাৱনাৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল, যাক দেওপানী শৈলী বুলি নামকৰণ কৰা হৈছে। তেওঁৰ আগতে পি.ডি. চৌধুৰী ('আৰ্ট ট্ৰেজাৰ্চ অৱ আসাম') আৰু অৰুণ ভট্টাচাৰ্য ('আইকনচ এণ্ড স্কাল্পচাৰ অৱ আসাম') আদি পণ্ডিতসকলে বৰ্ণনামূলক তালিকাৰ দৰে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, য'ত কলাৰ শৈলী আৰু ইয়াৰ বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হোৱা নাছিল।

প্ৰাচীন অসমৰ মুদ্ৰা সংক্ৰান্ত অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত এটা শূন্যতা আছিল। অঞ্চলটোৰ মুদ্ৰা সম্পৰ্কীয় গৱেষণাসমূহে প্ৰধানতঃ মধ্যযুগীয় সময়ছোৱাকেই সামৰি লৈছিল। ইয়াৰ মূল কাৰণ আছিল প্ৰত্নবস্তুৰ অভাৱ (paucity of finds)। বৰ্তমানলৈকে পোৱা মুদ্ৰাসমূহ কোচ, আহোম বা কছাৰী শাসকসকলৰ দ্বাৰা প্ৰচলন কৰা হৈছিল। ইফালে যদিও সাহিত্য আৰু শিলালিপিত প্ৰাক্-আহোম যুগত মুদ্ৰাৰ অস্তিত্বৰ উল্লেখ পোৱা যায়, তেনেধৰণৰ মুদ্ৰা তেতিয়ালৈকে আৱিষ্কাৰ হোৱা নাছিল। গোৱালপাৰা জিলাৰ পাগলাটেকত সোণৰ মুদ্ৰা আৰু তেজপুৰ অঞ্চলত তামৰ মুদ্ৰাৰ আৱিষ্কাৰৰ লগে লগে প্ৰাচীন অসমৰ মুদ্ৰা সম্পৰ্কীয় অধ্যয়ন সম্ভৱপৰ হৈ উঠিছিল। কিন্তু মুদ্ৰা সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা আৰু গ্ৰন্থ লিখা পণ্ডিতসকলৰ সংখ্যা আছিল অতি তাকৰ।

বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। যদিও ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনিক ইতিহাসে পণ্ডিতসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি ৰাখিছিল, ইতিহাসৰ অন্যান্য দিশ যেনে সমাজ, ধৰ্ম, অৰ্থনীতি আদিয়েও যথোচিত গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও, শিলালিপি, ভাস্কৰ্য্য, মূৰ্তি, মন্দিৰ স্থাপত্য আদি পুৰাতাত্ত্বিক উৎসসমূহকো উপেক্ষা কৰা হোৱা নাছিল। কিন্তু ইতিহাসবিদসকলে প্ৰধানতঃ সংস্কৃতায়িত হোৱা জনগোষ্ঠীৰ

বর্ণনালৈহে গুৰুত্ব দিছিল। অসমত বহুতো জনজাতীয় সম্প্রদায়ে বাস কৰে, যাৰ ইতিহাস লিপিবদ্ধ কৰা হোৱা নাছিল। লক্ষীদেৱীৰ 'আহোম-জনজাতি সম্পৰ্ক' (*Ahom-Tribal Relations*) ইয়াৰ একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম যদিও ইয়াত অসমৰ জনজাতীয় গোষ্ঠী আৰু আহোমসকলৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আহোম ৰাজতন্ত্ৰৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা আলোচনা কৰা হৈছে। কিন্তু প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসত এনেধৰণৰ গৱেষণাৰ প্ৰায় অভাৱেই আছিল। ঊনবিংশ শতিকাত বৃটিছ শাসনকালত ঔপনিৱেশিক বিষয়া, নৃতত্ত্ববিদ আৰু খ্ৰীষ্টান মিছনাৰীসকলেহে প্ৰথমে জনজাতিসকলৰ জীৱনৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ কৰিছিল। এইবোৰ কিন্তু ইতিহাস নহয় বৰং নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নহে আছিল। কিন্তু ঊনবিংশ শতিকাৰ ইতিহাসবিদসকলৰ বিপৰীতে পাছৰ পৰ্যায়ৰ ইতিহাসবিদসকল বেছি সতৰ্ক আৰু বস্তুনিষ্ঠ আছিল আৰু উৎসসমূহৰ সত্যতা নিৰূপণ কৰিবলৈ সেয়া পৰীক্ষা কৰি চাইছিল। তেওঁলোকৰ ৰচনাত লোককথা, কিংবদন্তি আৰু পৌৰাণিক কাহিনী আৰু ইতিহাসৰ মাজত পাৰ্থক্য ৰক্ষা কৰা হৈছিল। ইতিমধ্যে ১৯৮৯ চনত শ্বিলঙত এক নতুন শিক্ষানুষ্ঠান—নৰ্থ ইষ্ট ইণ্ডিয়া হিষ্ট্ৰী এছ'চিয়েচন (the North East India History Association) স্থাপন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ ইতিহাস লিখা। এই অনুষ্ঠানে ইতিহাসবিদসকলৰ বাবে এক মঞ্চ প্ৰদান কৰিছিল য'ত তেওঁলোকে নিজৰ গৱেষণাৰ ফলাফল উপস্থাপন কৰিব পাৰে আৰু ইতিহাস লিখনত এক আধুনিক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিক্ষানুষ্ঠানৰ ভিতৰত আলোচনা কৰিব পাৰে। পৰৱৰ্তী কালত এই অনুষ্ঠানে অঞ্চলটোৰ ইতিহাস লিখনত বহুতো পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল।

আপোনাৰ প্ৰগতি পৰীক্ষা কৰক

প্ৰশ্ন ৪: প্ৰাচীন অসমৰ তিনি প্ৰকাৰৰ পু�ৰাতাত্ত্বিক উৎস কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫: উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰত ইতিহাস সমিতি কেতিয়া প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল?

.....

২.৬ সমসাময়িক ধাৰাসমূহ

বিংশ শতিকাৰ শেষ দশকত ইতিহাস লিখনত কিছু পৰিৱর্তন ঘটিছিল। ১৯৯০ চনত অসম প্রকাশন পৰিষদৰ উদ্যোগত 'কম্প্রিহেন্সিভ হিষ্ট্রী অৱ আসাম'ৰ (*the Comprehensive History of Assam*) প্রথম খণ্ড প্রকাশ পায়। এইচ. কে. বৰপূজাৰীয়ে সম্পাদনা কৰা এইখন হ'ল এখন বিশাল গ্রন্থ যি পি.চি. চৌধুৰীয়ে দেখুওৱা পথৰ উন্নতি সাধন কৰিছিল। এই গ্রন্থত নতুন সামগ্রীৰ সমৃদ্ধ ভাণ্ডাৰ আৰু পূর্বৰ উৎসসমূহৰ বিশ্লেষণ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছিল আৰু এইবোৰক ব্যাখ্যা-বিশ্লেষণ কৰি গ্রন্থত অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছিল। ইয়াত সাধাৰণীকৰণৰ পৰিৱর্তে প্রমাণযোগ্য বিবৃতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। এই গ্রন্থত অর্থনীতি, সমাজ, ধর্ম, ভাস্কর্য্য, মূর্তি বিদ্যা, স্থাপত্য আদিৰ লগতে ৰাজনৈতিক আৰু প্রশাসনিক ইতিহাস গভীৰভাৱে আলোচনা কৰা হৈছিল। গুণাভিৰাম বৰুৱাৰ 'অসম বুৰঞ্জী' (Âsâm Buranji) ৰচনাৰ পিছত এছ.এল. বৰুৱাৰ 'এ কম্প্রিহেন্সিভ হিষ্ট্রী অৱ আসাম' (A Comprehensive History of Assam) এই শৃংখলাটোৱেই হ'ল বোধহয় প্রথম প্রচেষ্টা, যিয়ে প্রাচীন কালৰ পৰা ১৯৪৭ চনলৈকে বা ঔপনিৱেশিক শাসনৰ সমাপ্তিলৈকে অসমৰ ইতিহাসৰ এক সম্পূর্ণ চিত্র প্রদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

পূর্বৱর্তী পণ্ডিতসকলৰ ভেটিত নতুন প্রজন্মৰ ইতিহাসবিদসকলে এতিয়া অধিক বিশ্লেষণাত্মক গ্রন্থ ৰচনা কৰিবলৈ বা সৰু সৰু বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি গভীৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই শ্রেণীত নয়নজ্যোত লাহিৰীৰ প্রাক-আহোম আসাম' (Pre-Ahom Assam) গ্রন্থখন অন্তর্ভুক্ত। তেওঁ এই কালছোৱাৰ শিলালিপিসমূহ অধ্যয়ন কৰি আৰু অন্যান্য উৎসৰ পৰা প্রমাণৰ সৈতে সমন্বয় ৰাখি এই যুগৰ এক নতুন ইতিহাস অংকন কৰিছে। তেওঁৰ অধ্যয়নে প্রাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ বিভিন্ন দিশ শিলালিপিসমূহৰ সূক্ষ্ম দৃষ্টিভংগীৰে বিশ্লেষণ কৰিছে। হেমেন্দ্রনাথ দত্তৰ 'হিষ্ট্রী, আর্ট এণ্ড আর্কিয়'লজি অৱ ডোয়াং-ধনশিৰি ভেলি, আসাম'য়ে (History, Art and Archaeology of Doiyang Dhansiri Valley, Assam) ব্যাপক পুৰাতাত্ত্বিক খননৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নুমলীগড় আৰু ডেওপানি অঞ্চলত শাসন কৰা এক ৰাজবংশৰ নতুন প্রমাণ উন্মোচন কৰিছে, যি নগালেণ্ডৰ পাহাৰৰ ওচৰত অৱস্থিত আৰু খ্রীষ্টিয় পঞ্চম শতিকাৰ পৰাই কামৰূপৰ

বৰ্মণসকলৰ সমান্তৰালভাৱে শাসন কৰিছিল। ইয়াৰ আগতে নিৰোদ বৰুৱাৰ 'আৰ্লি আসাম'-এ (Early Assam) ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ উপনদীসমূহৰ উপত্যকা অঞ্চলৰ সাংস্কৃতিক অস্তিত্বৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰিছিল। আৰ.জি. বসাকৰ 'হিষ্ট্ৰী অৱ নৰ্থ-ইষ্টাৰ্ণ ইণ্ডিয়া'-য়ে (History of North-Eastern India) প্ৰাচীন কামৰূপকে ধৰি পূব ভাৰতৰ ৰাজ্যবোৰৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। এ.কে. শৰ্মাৰ 'ইমাৰ্জেন্স অৱ আৰ্লি কালচাৰ ইন নৰ্থ ইষ্ট ইণ্ডিয়া'-য়ে (Emergence of Early Culture in North East India) বৰ্তমান মেঘালয়ৰ গাৰো পাহাৰৰ পাদদেশত অৱস্থিত ভৈটবাৰী (ৰাদাগোকুগিৰি) পুৰাতাত্ত্বিক স্থানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে, যি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সমতলভূমিৰ ওচৰত অৱস্থিত। তেওঁ খ্ৰীষ্টিয় সপ্তম শতিকাত অসম ভ্ৰমণ চীনা পৰ্যটক হিউয়েন চাঙৰ বিৱৰণৰ সৈতে এই অৱশেষবোৰৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। পৰমিতা দাসৰ 'হিষ্ট্ৰী এণ্ড আৰ্কিয়'লজি অৱ নৰ্থ ইষ্ট ইণ্ডিয়া (উপৰিও গুৱাহাটী)'-ত (History and Archaeology of North East India (with special reference to Guwahati) প্ৰাক্-ঔপনিৱেশিক যুগৰ গুৱাহাটী চহৰৰ বিভিন্ন দিশ পুৰাতাত্ত্বিক উৎস আৰু সাহিত্যিক প্ৰমাণৰ সমন্বয়ত পুনৰ্গঠন কৰা হৈছে। এচ.কে. বসু আৰু নিকোলাছ ৰোডছৰ 'কইনেজ অৱ আসাম'ৰ (Coinage Of Assam) প্ৰথম খণ্ডই প্ৰাচীন অসমৰ মুদ্ৰা সম্পৰ্কীয় অধ্যয়নৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অভাৱ পূৰণ কৰিছে। এই গ্ৰন্থখন 'কইনেজ অৱ নৰ্থ ইষ্ট ইণ্ডিয়া'ৰ (Coinage of North East India) দৰে কেৱল মুদ্ৰাৰ তালিকা নহয়, ববঞ্চ মুদ্ৰা আৰু কড়িৰ খোলাক (cowrie shells) উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি প্ৰাচীন অসমৰ অৰ্থনৈতিক ইতিহাস পুনৰ্গঠন কৰাৰ এক প্ৰচেষ্টা।

উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰত ইতিহাস সমিতিৰ প্ৰকাশনসমূহে আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ বৰ্তমানৰ প্ৰৱণতাসমূহ প্ৰকাশ কৰে। পণ্ডিতসকলে এই কালছোৱাৰ ধৰ্ম, সমাজ, অৰ্থনীতি, ভূমি অনুদান, মুদ্ৰা, শিল্প, বস্তুগত অৱশেষ আদি বিভিন্ন দিশ বিশ্লেষণ কৰি বিভিন্ন প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ উপৰিও, অসমৰ জনজাতীয় গোষ্ঠীসমূহৰ অধ্যয়নেও ইতিহাসবিদসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। বড়ো, ডিমাছা, কাৰ্বি, মিচিং, ৰাভা আদি বহুতো গোষ্ঠীৰ মাজত জাতিগত অশান্তি আৰু উপ-জাতীয়তাবাদৰ (sub-nationalism) উত্থানৰ পটভূমিত মতবিৰোধৰ ঐতিহাসিক শিপা অধ্যয়ন কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ সমাজ, আকাংক্ষা, বিশেষকৈ তেওঁলোকৰ ইতিহাস বুজাৰ প্ৰয়োজনীয়তাও গঢ় লৈ

উঠিছিল। যদিও অসমৰ জনজাতীয় সমাজসমূহৰ ওপৰত হোৱা বহুতো গৱেষণা বৰ্তমান সময় বা ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে কেন্দ্রিত তথাপি তেওঁলোকৰ প্রাচীন ইতিহাস আৰু সংস্কৃতিৰ লিপিবদ্ধকৰণে বৰ্তমানৰ বহুতো ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক-সাংস্কৃতিক সমস্যাৰ এক বিস্তৃত দাঙি ধৰিছে। এম. মোমিন আৰু এছ.কে. বসু আদি পণ্ডিতসকলে প্রাৰম্ভিক অসমৰ ভূমি অনুদান প্রণালী, ৰাজ্য গঠন, অর্থনীতি আৰু মুদ্রা বিদ্যাৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্রত অৱদান আগবঢ়াইছে। প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ বৰ্তমানৰ প্রৱণতাসমূহ অসম গৱেষণা সমিতিৰ আলোচনী আৰু অন্যান্য পাণ্ডিত্যপূর্ণ প্রকাশনতো পোৱা যায়।

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো-

- প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ।
- বিভিন্ন পণ্ডিতৰ লেখাত প্রবাহিত হোৱা বিভিন্ন ধাৰাৰ বিষয়ে। পৰম্পৰাগত ইতিহাসৰ দৃষ্টিভংগী আছিল কিংবদন্তি, লোকগাথা আৰু লোকবিশ্বাসৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত। প্রাৰম্ভিক ইতিহাসবিদসকলে অতীতৰ জনপ্রিয় বিশ্বাসকেই ইতিহাস বুলি মানি লৈছিল। বিংশ শতিকাত এই ধাৰণাক প্রত্যাহ্বান জনোৱা হ'ল, আৰু এডৱার্ড গেইট আৰু কনকলাল বৰুৱাৰ দৰে ইতিহাসবিদসকলে বৈজ্ঞানিক আৰু বস্তুনিষ্ঠভাৱে উৎসসমূহ পৰীক্ষা কৰি বৈজ্ঞানিকভাৱে সঠিক ইতিহাস লিখিবলৈ আগবাঢ়িল। কিন্তু বহুখিনি ইতিহাস ৰচনা ৰাজনীতি, ৰজা আৰু তেওঁৰ ৰাজসভাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি থাকিল, আৰু কথন শৈলীটো মূলতঃ বর্ণনামূলক আছিল।
- সমাজ, অর্থনীতি, ধর্ম আদিৰ ইতিহাস মুখ্য ৰাজনৈতিক বর্ণনাৰ পৰিসীমা হৈয়েই ৰ'ল। ইতিহাস কেৱল ঘটনাৰ বর্ণনা হৈয়ে থাকিল। কিন্তু সময়ৰ গতিত ইতিহাস অধিক বিশ্লেষণাত্মক হ'ল আৰু ইতিহাসবিদসকলে স্থানীয় সমাজ, চহৰ আৰু গোষ্ঠীৰ ওপৰতো ক্রমে গুৰুত্ব দিবলৈ ধৰিলে।
- পুৰাতত্ত্বৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিয়া হ'ল। ইতিহাসক এতিয়ালৈকে অনাবিষ্কৃত উৎসৰ ভিত্তিত পুনৰ গঠন কৰা হ'ল। অসমৰ আদিম যুগৰ বহুতো নতুন শিলালিপি আৱিষ্কাৰ কৰাৰ লগে লগে এইবোৰ গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰা হ'ল। মুদ্রাৰ আৱিষ্কাৰে মুদ্রা সংক্রান্ত অধ্যয়নক সহজ কৰি তুলিলে। প্রাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক কালক্রম স্থাপিত হোৱাৰ পিছত কলা, ভাস্কর্য, বিশ্বাস প্রণালী

আদি ইতিহাসৰ অন্যান্য দিশেও পণ্ডিতৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিছিল। এইদৰে, বিগত দুটা শতিকাত অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ পদ্ধতিয়ে এক দীঘলীয়া পথ অতিক্রম কৰিছে।

 প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ বিভিন্ন ধাৰাই নহয়, এই যাত্রাত অতিক্রম কৰা বিভিন্ন পথৰ বিষয়েও বুজিব লাগে।

২.৮ অধিক জানিবলৈ

১) এইচ.কে. বৰপূজাৰী (সম্পাদিত): কম্প্রিহেন্সিভ হিষ্ট্রী অৰ এছাম, খণ্ড ১, প্রকাশন ব'র্ড, গুৱাহাটী, অসম, ১৯৯০

২) গুণাভিৰাম বৰুৱা: অসম বুৰঞ্জী, প্রকাশন ব'র্ড, গুৱাহাটী, অসম, ২য় সংস্কৰণ, ২০০১

৩) ই.এ. গেইট: এ হিষ্ট্রী অৰ এছাম, ১৯২৬, ২য় সংশোধিত সংস্কৰণ, পুনর্মুদ্রণ

৪) কে.এল. বৰুৱা: আর্লী হিষ্ট্রী অৰ কামৰূপ, লয়ার্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী, ১৯৩৩ (পুনর্মুদ্রণ) ষ্টাডিজ ইন দ্য হিষ্ট্রী অৰ এছাম, প্রকাশন ব'র্ড, অসম, ১৯৭৪

৫) বি.কে. বৰুৱা: এ কালচাৰেল হিষ্ট্রী অৰ এছাম, খণ্ড ১

৬) নিৰোদ বৰুৱা: আর্লী এছাম

৭) পি.চি. চৌধুৰী: দ্য হিষ্ট্রী অৰ চিভিলাইজেচন অৰ দ্য পিপল অৰ এছাম, স্পেকট্রাম পাব্লিকেশ্যনছ, দিল্লী, ১৯৪৯

৮) এন.ডি. চৌধুৰী: হিষ্টৰিকেল আর্কিয়লজী অৰ চেণ্ট্রেল এছাম, নিউ দিল্লী, ১৯৮৫

৯) আৰ.জি. বাসাক: হিষ্ট্রী অৰ নর্থ-ইষ্টার্ণ ইণ্ডিয়া, ফার্মা কে.এল.এম. প্রাইভেট লিমিটেড, কলিকতা, ২য় সংস্কৰণ ১৯৬৭, পুনর্মুদ্রণ ১৯৯৫

১০) আৰ.ডি. চৌধুৰী: আর্কিয়লজী অৰ দ্য ব্রহ্মপুত্র ভেলী অৰ এছাম, আগম কালা প্রকাশন, নিউ দিল্লী, ১৯৮৫

১১) এইচ.এন. দত্ত: হিষ্ট্রী, আর্ট এণ্ড আর্কিয়লজী অৱ দৈয়াং-ধনশিৰি ভেলী, এছাম, লয়ার্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী, ২০১২

১২) পি. দাস: হিষ্ট্রী এণ্ড আর্কিয়লজী অৱ নর্থ ইষ্ট ইণ্ডিয়া, আগম কালা প্রকাশন, নিউ দিল্লী, ২০০৭

১৩) ডি. শর্মা (সম্পাদিত): কামৰূপ শাসনৱলী, প্রকাশন ব'র্ড, অসম

১৪) এম.এম. শর্মা (সম্পাদিত): ইনস্ক্রিপশ্যনছ অৱ এনছিয়েণ্ট এছাম, গুৱাহাটী, ইউনিভার্চিটি পাব্লিকেশ্যন

১৫) এন.জি. ৰোডছ

১৬) এছ.কে. বসু: কইনেজ অৱ এছাম, খণ্ড ১, কলিকতা ২০০৩, লেখকৰ দ্বাৰা প্রকাশিত

১৭) শ্রীধৰণ: এ টেক্সটবুক অৱ হিষ্ট্রিয়'গ্রাফী

২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রঃ ১ ৰ উত্তৰ: ১৯১২

প্রঃ ২ ৰ উত্তৰ: ১৯৩৩

প্রঃ ৩ ৰ উত্তৰ: ৰাজনৈতিক ইতিহাস

প্রঃ ৪ ৰ উত্তৰ: শিলালিপি, মুদ্রা/মুদ্রাতত্ত্ব, বস্তুগত অৱশেষ

প্রঃ ৫ ৰ উত্তৰ: ১৯৮৯

২.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: প্রাচীন অসমৰ প্রাৰম্ভিক ঐতিহাসিক ৰচনাৰ দুটা অসুবিধা উল্লেখ কৰা।

প্রঃ ২: ইতিহাস লিখন বিদ্যা বুলিলে কি বুজা?

প্রঃ ৩: প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনৰ অগ্রণীসকলৰ নাম লিখা।

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: বর্তমানৰ ইতিহাস লিখন পদ্ধতি বিংশ শতিকাৰ প্রাৰম্ভিক লেখকসকলৰ পদ্ধতিৰ পৰা কেনেকৈ পৃথক?

প্রঃ ২: কনকলাল বৰুৱাই প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনত আগবঢ়োৱা তিনিটা অৱদান উল্লেখ কৰা।

প্রঃ ৩: গুণাভিৰাম বৰুৱা আৰু এডৱার্ড গেইটৰ ৰচনাৰ মাজত থকা পার্থক্যবোৰ উল্লেখ কৰা।

প্রঃ ৪: বিংশ শতিকাৰ প্রথমার্ধলৈকে ইতিহাস লিখনৰ মূল ধাৰাসমূহ কি আছিল?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: প্রত্নতাত্ত্বিক আৱিষ্কাৰসমূহে কেনেদৰে প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনত এক নতুন ধাৰাৰ সূচনা কৰিছিল আলোচনা কৰা।

প্রঃ ২: বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস লিখনত পোৱা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্রঃ ৩: বিংশ শতিকাৰ শেষ দশকত প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস ৰচনাৰ ক্ষেত্রত হোৱা পৰিবর্তনসমূহ বর্ণনা কৰা।

****

অধ্যায়ৰ ৩: অসমৰ ঐতিহাসিক-ভৌগোলিক ৰূপৰেখা

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ প্ৰাচীন অসমৰ ভৌগোলিক ৰূপৰেখা

৩.৩.১ অসম - নামৰ উৎপত্তি

৩.৩.২ পৰ্বতীয়া পথসমূহ

৩.৩.৩ জলবায়ু

৩.৩.৪ প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰিসৰ

৩.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৫ অধিক জানিবলৈ

৩.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাচীন অসমৰ পৰ্বতীয়া পথ আৰু জলবায়ু বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব।
- প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ সীমা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে এই পাঠ্যক্রমৰ প্রথম অধ্যায়ত প্রাচীন অসমৰ বিভিন্ন উৎসৰ বিষয়ে জানিবলৈ পাইছে আৰু এই প্রাচীন অসমৰ উৎসসমূহৰ আধাৰত এই অধ্যায়ত আমি অসম নামৰ উৎপত্তি, বিভিন্ন পর্বতীয়া পথ, প্রাচীন অসমৰ জলবায়ু আৰু প্রাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৩.৩ প্রাচীন অসমৰ ভৌগোলিক ৰূপৰেখা

৩.৩.১ অসম নামৰ উৎপত্তি

অসমক মহাকাব্য, পুৰাণ আৰু প্রাচীন সাহিত্যত বিভিন্ন নামেৰে জনা যায়। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত ইয়াক প্রাগজ্যোতিষ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। প্রাগজ্যোতিষ নামৰ উৎপত্তি সম্পর্কে কেইবাটাও তত্ত্ব আগবঢ়োৱা হৈছে। এটা তত্ত্ব অনুসৰি, চীনৰ চাও-থেইয়ুস নামৰ এটা জনগোষ্ঠীৰ শাখা অতি প্রাচীন কালত ভাৰতলৈ স্থানান্তৰিত হৈছিল। ভাৰতত তেওঁলোক জুথিস নামেৰে পৰিচিত হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ এটা কেন্দ্রক প্রাগ-জুথিস বুলি কোৱা হৈছিল। কিন্তু এই তত্ত্বৰ সমর্থনত পর্যাপ্ত প্রমাণ পোৱা নাযায়। আন এটা তত্ত্ব অনুসৰি প্রাগজ্যোতিষ নামটো অষ্ট্রিক বাক্যাংশ ‘পগাৰ-জুহ’ৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ হৈছে বিস্তৃত পাহাৰৰ অঞ্চল। আন এটা তত্ত্বই এই নামটো দেশৰ জ্যোতিষীৰ গুৰুত্বৰ সৈতে জড়িত বুলি কয়। কালিকা পুৰাণত উল্লেখ আছে যে স্রষ্টা ব্রহ্মাই প্রাগজ্যোতিষত তৰাবোৰৰ প্রথম গণনা কৰিছিল। ই. এ. গেইটে তেওঁৰ “A History of Assam”ত কয় যে ‘প্রাগ’ৰ অর্থ হৈছে পূর্বৰ বা পূৱ, আৰু ‘জ্যোতিষ’ৰ অর্থ হৈছে তৰা, জ্যোতিষশাস্ত্র, উজ্জ্বল। গতিকে প্রাগজ্যোতিষক “পূৱ জ্যোতিষৰ নগৰ” বুলি ধৰিব পাৰি যি প্রাগ-জ্যোতিষৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। প্রাচীন সাহিত্য আৰু শিলালিপিত ইয়াৰ ভূ-ভাগ আৰু ৰাজধানী চহৰ দুয়োটাকে প্রাগজ্যোতিষপুৰ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে।

প্রাচীন অসমক প্রথমবাৰৰ বাবে কামৰূপ নামেৰে চিহ্নিত কৰা হৈছে সমুদ্রগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত (৪র্থ শতিকাৰ খ্রীষ্টাব্দ) আৰু প্রাচীন পুৰাণসমূহত। ৭ম শতিকাৰ প্রথমার্ধত কামৰূপ ভ্রমণ কৰা হিউৱেন চাঙে ইয়াক ‘কামোলুপো’ বুলি উল্লেখ কৰিছে। ইয়াকো মত প্রকাশ কৰা হয় যে ‘কামৰূপ’ শব্দটো অষ্ট্রিক গঠন ‘কামৰু’ বা ’কামৰুত’ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। বাণীকান্ত কাকতিয়ে ‘দ্য মাদাৰ গডেছ কামাখ্যা’ত উল্লেখ কৰিছে যে এই শব্দটোৱে এটা নতুন উপাসনা

পদ্ধতিক সূচায়, যেনে মাতৃদেৱী কামাখ্যাৰ উপাসনা। তেওঁ এইটোও উল্লেখ কৰিছে যে 'কামাখ্যা' শব্দটোও অষ্ট্রিক গোষ্ঠীৰ পৰা আহিছে, যেনে— প্রাচীন খমেৰ ভাষাত 'কামোই' (ভূত), চাম ভাষাত 'কামোইত' (অশুভ আত্মা), খাছি ভাষাত 'কামেত' (শৱ), সাঁওতালী ভাষাত 'কোমুই' (সমাধি) আদিৰ পৰা। 'কামৰূপ' শব্দটো সংস্কৃত-নোহোৱা কোনো শব্দৰ সংস্কৃতীকৰণ হ'ব পাৰে। পার্চী গ্রন্থ যেনে তবকুৱাত-ই-নাছিৰী আৰু ৱিয়াজ-উল-ছালাতিনৰ লগতে ১৯শ শতিকাৰ অসমীয়া বুৰঞ্জী হৰগৌৰীসংবাদে এই অঞ্চলক 'কামৰু' বা 'কামৰুদ' বুলি উল্লেখ কৰিছে। আইন-ই-আকবৰীত ইয়াক 'আছাম' আৰু পাদশাহনামাত 'আসম' বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে 'অসম' নামৰ উৎপত্তি অনিশ্চিত। বাণীকান্ত কাকতিৰ মতে, পূর্বৰ 'আচাম' ৰূপটোৰ পৰৱর্তী সংস্কৃতীকৰণ 'আছাম' হ'ব পাৰে। টাই ভাষাত 'চাম'য়ে টাই-শান জনগোষ্ঠীক সূচায়, আৰু 'আচাম'ৰ অর্থ আছিল যিসকল টাই বা শান নহয়। এই গোষ্ঠীবোৰে ১৩শ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাত প্রৱেশ কৰিছিল। আন এক মত অনুসৰি, 'অসম' শব্দটো বড়ো গঠন 'হ'-চম'ৰ পৰা আহিছে যাৰ অর্থ হৈছে নিম্নভূমি। স্থানীয় কিংবদন্তি অনুসৰি, ভগৱান শিৱই ভস্মীভূত কৰা ভাৰতীয় কামদেৱে অসমতেই তেওঁৰ ৰূপ (ৰূপা) পুনৰুদ্ধাৰ কৰিছিল। সেয়েহে ইয়াৰ নাম সলনি কৰি কামৰূপ ৰখা হ'ল। গুৱাহাটীত ব্রহ্মপুত্র নদীৰ মাজত অৱস্থিত উমানন্দ দ্বীপটো প্রাচীন সাহিত্যত ভস্মাচল বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে আৰু কোৱা হয় যে দুর্ভাগ্যবশতঃ কামদেৱৰ ভস্মৰ পৰাই এই দ্বীপটো গঠিত হৈছিল। প্রাচীন পার্চী গ্রন্থ যেনে- তবকুৱাত-ই-নাছিৰী আৰু ৱিয়াজ-উল-ছালাতিনে এই অঞ্চলক কামৰু বা কামৰুদ বুলি উল্লেখ কৰিছে। পৰৱর্তী পার্চী গ্রন্থ যেনে আইন-ই-আকবৰী আৰু পাদশাহনামাত ইয়াক আশাম বা আসাম বুলি কোৱা হৈছে। ফাতিয়া-ই-ইব্রিয়াতো 'আশাম' বা 'আসাম' শব্দটো পোৱা যায়। টেভার্নিয়ে ইয়াক 'আছাম' বুলি লৈছিল। পার্চী উৎসসমূহত এই শব্দটো ব্যৱহাৰে কিন্তু আহোম ৰাজ্যৰ লোকসকলকহে সূচাইছিল আৰু বর্তমানৰ অসমৰ অঞ্চলক নুবুজাইছিল। 'আসাম' শব্দটোৱেই ইংৰাজী 'অসম' (Assam) ৰূপত পৰিণত হৈছে।

৩.৩.২ পর্বতীয়া পথ

অসমক প্রধানকৈ দুটা ভৌগোলিক অঞ্চলত বিভক্ত কৰিব পাৰি—উত্তৰ-পূব আৰু মধ্য পর্বতীয়া অঞ্চল আৰু ব্রহ্মপুত্র আৰু বৰাক উপত্যকা। অসমৰ উত্তৰে পূব হিমালয় অৱস্থিত। উপ-

হিমালয় অঞ্চলৰ বিভিন্ন অংশসমূহ এই পাহাৰত বাস কৰা অর্ধ-মংগোলীয় জনগোষ্ঠীৰ নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে যেনে—ভুটিয়া, অকা, ডফলা, মিচিং, আদি, মিচিমি আদি। অসম কেইবাটাও পথেৰে চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ সৈতে সংযুক্ত আছিল। পাটকাই পর্বত অসম আৰু ম্যানমাৰৰ মাজৰ এক স্বাভাৰিক সীমাৰেখা আছিল। পূবৰ কাছাৰ-মণিপুৰৰ মাজেৰে প্রবাহিত অসম-ম্যানমাৰ পথসমূহে দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বর্ণগত উপাদানৰ স্থানান্তৰণত সহায় কৰিছিল। আহোমসকল আৰু অন্যান্য তিব্বত-বর্মী প্রব্রজনকাৰীসকলে পাটকাই পর্বতৰ পথ অনুসৰণ কৰিছিল। তিব্বত, নেপাল আৰু ভূটানৰ পর্বতীয়া পথসমূহ সম্ভৱতঃ তিব্বত-বর্মীসকলৰ কিছুমান জনপ্রব্রজনৰ সোঁতৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত হৈছিল। পশ্চিমৰ সঘনাই ব্যৱহৃত পথসমূহ আছিল ব্রহ্মপুত্র আৰু গংগা উপত্যকা। এই পথটোৰ মাজেৰেই আর্য্য ভাষীসকলে প্রাগজ্যোতিষ-কামৰূপত প্রৱেশ কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

ভৌগোলিক বিভাজনে অসমত দুটা সুকীয়া জনগোষ্ঠীৰ উদ্ভৱ ঘটাইছিল—পর্বতবাসী আৰু সমতলবাসী। অৱশ্যে পর্বত আৰু সমতলৰ লোকৰ মাজত নিয়মীয়া আদান-প্রদান হৈছিল। সাধাৰণতে পর্বতবাসীয়ে খাদ্য আৰু অন্যান্য প্রয়োজনীয় সামগ্রীৰ বাবে সমতলৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল, আৰু সমতলবাসীয়ে সেইবোৰৰ যোগান ধৰিছিল। এনেদৰে তেওঁলোকে চুবুৰীয়া পর্বতীয়া জনগোষ্ঠীৰ সৈতে বন্ধুত্বপূর্ণ সম্পর্ক বজাই ৰাখিছিল।

৩.৩.৩ জলবায়ু

প্রাচীন অসমৰ জলবায়ু অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ পর্যাপ্ত উপাদানৰ অভাৱৰ বাবে ইয়াৰ আলোচনা জটিল হৈ পৰে। ইয়াৰ বাবে কোনো সাহিত্যিক প্রমাণ পোৱা নাযায় অথবা অসমত এতিয়ালৈকে কোনো ব্যাপক খনন কার্য্য কৰা হোৱা নাই যাৰ দ্বাৰা এই বিষয়ত কোনো প্রাথমিক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি। ৭ম শতিকাৰ পৰিব্রাজক হিউৱেন চাঙৰ লেখাৰ পৰা আমি মাত্র জানিব পাৰোঁ যে দেশখন নিম্ন আৰু সেমেকা আছিল। ১৬৬২ চনত মিৰজুমলাৰ সৈতে অসম অভিযানত অংশগ্রহণ কৰা মুছলমান ইতিহাসবিদ চিহাবুদ্দিন তালিছে জনাইছে যে অসমত বছৰৰ আঠমাহ বৰষুণ হৈছিল। শীত কালৰ চাৰিমাহো বৰষুণমুক্ত নাছিল। অতিৰিক্ত আর্দ্রতা আৰু অতিবৃষ্টি অসমৰ জলবায়ুৰ বৈশিষ্ট্য। অসম চিৰসেউজ অৰণ্যেৰে আবৃত। হিউৱেন চাঙৰ বর্ণনা

আৰু স্থানীয় শিলালিপিৰ প্ৰমাণে অসমত ধান, কঁঠাল, নাৰিকল, কুঁহিয়াৰ, আম, বেত, বাঁহ আৰু তেজপাতৰ খেতিৰ বাবে উপযুক্ত জলবায়ু আৰু মাটি থকাৰ কথা সূচায়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্ৰঃ ১: 'দ্য মাদাৰ গডেছ কামাখ্যা' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

.....

প্ৰঃ ২: পাদশাহনামাই কামৰূপৰ ভূখণ্ডক.....বুলি উল্লেখ কৰিছিল?

(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্ৰঃ ৩: ..... আছিল অসম আৰু ম্যানমাৰৰ মাজৰ স্বাভাৱিক সীমাৰেখা।

৩.৩.৪ প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰিসৰ

আধুনিক অসম ৰাজ্য হৈছে প্ৰাচীন কালৰ প্ৰাগেজ্যোতিষ বা কামৰূপ ৰাজ্যৰ এটা অংশ মাত্ৰ। ৰাজ্যখনৰ ৰাজনৈতিক সীমা সময়ে সময়ে সলনি হৈছিল, কিন্তু ইয়াৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ-পশ্চিম সীমা আধুনিক অসম ৰাজ্যতকৈ যে বহু বহল আছিল তাত কোনো সন্দেহ নাই।

□ পৌৰাণিক বৰ্ণনা

বহু সংখ্যক প্ৰাচীন শাস্ত্ৰই প্ৰাচীন অসমৰ সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। অধিকাংশ পুৰাণৰ মতে, কামৰূপৰ পশ্চিমে কৰতোয়া নদীলৈকে বিস্তৃত আছিল আৰু ইয়াত মণিপুৰ, জয়ন্তীয়া, কাছাৰ, মৈমনসিংহৰ কিছু অংশ, সিলেট, ৰংপুৰ আৰু নেপাল-ভূটানৰ কিছু অঞ্চল অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল। খ্ৰীষ্টীয় নৱম শতিকাৰ কালিকা পুৰাণত কৰতোয়াক ইয়াৰ পশ্চিম সীমা হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। ইয়াত উল্লেখ আছে যে কামৰূপ ৰাজ্য ত্ৰিভুজাকাৰ আছিল; দৈৰ্ঘ্যত ১০০ যোজন আৰু প্ৰস্থত ৩০ যোজন আৰু ইয়াৰ পূব সীমাত দেৱী দিক্কাৰাবাসিনী অৱস্থিত আছিল। স্বেতগঙ্গা নদী দিক্কাৰাবাসিনীৰ মন্দিৰৰ সীমাত প্ৰবাহিত হৈছিল বুলি কোৱা হৈছে, যাক বৰ্তমান শদিয়াত খনন কৰা মন্দিৰৰ সৈতে

চিনাক্ত কৰা হয়। খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ যোগিনী তন্ত্ৰত (১৭শ শতিকালৈকে সংযোজন সহ) উল্লেখ আছে যে কামৰূপক ৰত্নপীঠ, ভদ্ৰপীঠ, সৌমৰপীঠ আৰু কামপীঠত বিভক্ত কৰা হৈছিল। ই সংক্ষেপে উল্লেখ কৰে যে কামৰূপৰ চাৰিসীমা হৈছে কৰতোয়া (পশ্চিম), দিক্ষু নদী (পূব), কাঞ্চগিৰি (উত্তৰ) আৰু লক্ষ্ম নদী (দক্ষিণ)। কামৰূপৰ জ্যামিতিক আকৃতিৰ বাবে যোগিনী তন্ত্ৰয়ো ইয়াক ত্ৰিভুজাকাৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে আৰু লগতে ইয়াৰ প্ৰকাশৰ সামান্য তাৰতম্যৰে কালিকা পুৰাণত উল্লেখ কৰা ধৰণে কামৰূপ ৰাজ্যকো একে জোখ-মাখ দিছে। হৰগৌৰীসংবাদতো কামৰূপক নদীৰ সীমাৰেখাৰে চিহ্নিত চাৰিটা পীঠত বিভক্ত কৰা হৈছে। ইয়াত উল্লেখ আছে যে ৰত্নপীঠ কৰতোয়া আৰু স্বৰ্ণকোষ নদীৰ মাজত, কামপীঠ স্বৰ্ণকোষ আৰু কপিলা নদীৰ মাজত, স্বৰ্ণপীঠ পুষ্পিকা আৰু ভৈৰৱী নদীৰ মাজত, আৰু সৌমাৰপীঠ ভৈৰৱী আৰু দিক্ৰং নদীৰ মাজত অৱস্থিত আছিল।

□ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত

মহাকাব্যৰ উল্লেখসমূহে সূচায় যে দেশখন সাগৰলৈকে বিস্তৃত আছিল আৰু ই আংশিকভাৱে পৰ্বতীয়া অঞ্চল আছিল। ৰামায়ণে প্ৰাগজ্যোতিষ নগৰক বৰাহ নামৰ সোণালী শৃংগযুক্ত পৰ্বতত অৱস্থিত বুলি উল্লেখ কৰিছে, যি অগাধ মেঘৰ ওপৰত স্থাপিত আছিল। মহাভাৰতে প্ৰাগজ্যোতিষৰ ৰজা ভগদত্তক শৈলালয় (পৰ্বতবাসী), পৰ্বতপতি (পৰ্বতৰ স্বামী), পূৰ্বসাগৰবাসী (পূব সাগৰৰ বাসিন্দা) বুলি অভিহিত কৰিছে আৰু তেওঁৰ সৈন্যবাহিনীত চীন, কিৰাত আৰু সাগৰ উপকূলৰ বাসিন্দাসকল অন্তৰ্ভুক্ত আছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে। বৰাহ পৰ্বত আছিল অসম শ্ৰেণীৰ। সাগৰটো আছিল লৌহিত্য (লোহিত) সাগৰ। কিৰাত মানে মংগোলীয় জনগোষ্ঠী আৰু চীনাসকল সম্ভৱতঃ ভুটানী আৰু তিব্বতীয় লোকক সূচাইছিল।

□ হিউৱেন চাঙৰ বৰ্ণনা

খ্ৰীষ্টীয় ৬৩৮ চনত ৰজা ভাস্কৰবৰ্মণৰ ৰাজত্বকালত বিশিষ্ট চীনা পণ্ডিত হিউৱেন চাঙে অসম ভ্ৰমণ কৰিছিল। তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে ৰাজ্যখনৰ পৰিসীমা ১০,০০০ লি বা প্ৰায় ১৬৬৭ মাইল আছিল। তেওঁ পুন-না=ফ-টান-না (পুন্দ্ৰবৰ্ধন)ৰ পৰা পূৱলৈ ৯০০ লি বা ১৫০ মাইল ভ্ৰমণ কৰি কা-লো-তু (কৰতোয়া) নদী পাৰ হৈছিল। তেওঁৰ বৰ্ণনাত উল্লেখ আছে যে কামৰূপৰ

পূৱদিশত একাধিক পাহাৰ-পৰ্বতৰ শ্ৰেণী আছে কিন্তু কোনো প্ৰধান নগৰ নাই আৰু ইয়াৰ পৰা দক্ষিণ-পশ্চিমৰ বৰ্বৰ (চীনৰ) অঞ্চললৈ যোৱা যায়। তেওঁ কামৰূপক উচ্চ ব্ৰহ্মদেশৰ পশ্চিমে ১৬০০ লি দূ�ৰত্বত, কৃষ্ণ পৰ্বতৰ পাৰত অৱস্থিত বুলিও বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াৰ অৱস্থান আছিল পূব ভাৰতত পুন্দ্রবৰ্ধনৰ দক্ষিণ-পূব দিশত ৬০০ লি দূৰত্বত, দুয়োখন ৰাজ্যৰ মাজত কা-লো-তু নদী প্ৰবাহিত হৈছিল। এনেদৰে প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ ৰাজ্যই পূব ভাৰতৰ এক বিশাল অঞ্চল আৱৰি ধৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়।

কার্য্যকলাপ – ৩.১

প্রাচীন অসমৰ মানচিত্রত নদী আৰু পৰ্বতবোৰ চিনাক্ত কৰক:

ক. পাটকাই

খ. বৰাক

গ. কৰতোয়া

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্রঃ ৪: হৰগৌৰীসংবাদৰ মতে কামৰূপক কেইটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল?

.....

প্রঃ ৫: হিউৱেন চাঙে অসম ভ্রমণ কৰিছিল .....(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

৩.৫ অধিক জানিবলৈ

১) বৰপূজাৰী, এইচ.কে. (২০০৩): অসমৰ সমগ্র ইতিহাস (প্রথম খণ্ড), প্রকাশন ব'র্ড, অসম, গুৱাহাটী

২) চৌধুৰী, পি.চি.: খ্রীষ্টীয় ১২শ শতিকালৈ অসমৰ জনসভ্যতাৰ ইতিহাস

৩.৬ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰ

প্রঃ ১ ৰ উত্তৰ: ডঁ বাণীকান্ত কাকতি

প্রঃ ২ ৰ উত্তৰ: আসাম

প্রঃ ৩ ৰ উত্তৰ: পাটকাই পর্বত

প্রঃ ৪ ৰ উত্তৰ: চাৰিটা

প্রঃ ৫ ৰ উত্তৰ: ৬৩৮ খ্রীষ্টাব্দ

৩.৭ আর্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: কালিকা পুৰাণে প্রাগজ্যোতিষ নামৰ বিষয়ে কি কয়?

প্রঃ ২: কামৰূপৰ উল্লেখ থকা আটাইতকৈ প্রাচীন শিলালিপিখনৰ নাম লিখা।

প্রঃ ৩: আইন-ই-আকবৰীয়ে কামৰূপৰ ভূখণ্ডক ..... বুলি উল্লেখ কৰিছে (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রঃ ৪: প্রাচীন অসমৰ পশ্চিম সীমা কি আছিল?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: প্রাচীন অসমৰ বিষয়ে হিউৱেন চাঙৰ বর্ণনা চমুকৈ লিখা।

প্রঃ ২: মহাকাব্যসমূহে প্রাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে কি কয়?

প্রঃ ৩: মিৰজুমলাই অসমৰ জলবায়ুৰ বিষয়ে কি কৈছিল?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: ‘অসম’ নামৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্রঃ ২: প্রাচীন অসমৰ পর্বতশ্রেণী আৰু জলবায়ুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

অধ্যায় ৪: নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ ঐতিহাসিকতা

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য

৪.২ পৰিচয়

৪.৩ বিভিন্ন গ্ৰন্থত নৰক

৪.৩.১ মহাভাৰতত নৰক

৪.৩.২ পুৰাণত নৰক

৪.৪ নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ বিভিন্ন কাহিনী

৪.৫ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৪.৬ অধিক জানিবলৈ

৪.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনিঃ

- মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ দৰে বিভিন্ন গ্ৰন্থত নৰকৰ বিষয়ে জানিব **পাৰিব**।

- নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ বিভিন্ন কাহিনীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব **পাৰিব**।

৪.২ পৰিচয়

প্ৰিয় শিক্ষাৰ্থীসকল, আশা কৰোঁ আপোনালোকে কামৰূপৰ ৰজা নৰকৰ বিষয়ে শুনিছে। কিন্তু নৰকৰ ঐতিহাসিকতা এতিয়াও প্ৰশ্নবোধক দৃষ্টিৰে চোৱা হয়। বেছিভাগ ভাৰতীয় উৎসত আৰু পণ্ডিতে তেওঁক ঐতিহাসিক ৰজাৰ তুলনাত কামৰূপৰ এক পৌৰাণিক ৰজা বুলি ক'বলৈ বিচাৰে। এতিয়া এই অধ্যায়ত আমি বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ মাজেৰে নৰকৰ ঐতিহাসিকতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৪.৩ বিভিন্ন গ্ৰন্থত নৰক

৪.৩.১ মহাভাৰতত নৰকঃ

মহাভাৰতে নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ বিষয়ে প্ৰাচীন কিংবদন্তিৰ এক অন্তৰ্দৃষ্টি প্ৰদান কৰে। তেওঁক ভৌম (ভূমি বা পৃথিৱীৰ পুত্ৰ) আৰু অসুৰ নামেৰে অসমৰ প্ৰাচীন ৰজাসকলৰ এজন বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে। তেৱেঁই অদিতিৰ কাণৰ অলংকাৰ চুৰি কৰিছিল আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ বাসুদেৱে (ভগৱান বিষ্ণুৰ এক ৰূপ) তেওঁক বধ কৰি অলংকাৰসমূহ উদ্ধাৰ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী স্তৱকত বৰ্ণনা কৰা হৈছে যে ভগৱান বিষ্ণুৱে ইন্দ্ৰৰ অনুৰোধত নৰকক বধ কৰিছিল, যাৰ মৰ্যাদা নৰকৰ দ্বাৰা বিপদাপন্ন হৈছিল। একেদৰে, ইয়াকো বৰ্ণনা কৰা হৈছে যে নৰকৰ মাতৃ পৃথিৱীয়ে ভগৱান বিষ্ণুৰ পৰা তেওঁৰ পুত্ৰৰ বাবে ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ (এটা শক্তিশালী অস্ত্ৰ) সংগ্ৰহ কৰিছিল। ই পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁৰ পুত্ৰ ভগদত্তলৈ হস্তান্তৰিত হৈছিল।

মহাভাৰতত নৰকৰ পুত্ৰ ভগদত্তৰ অসংখ্য উল্লেখ পোৱা যায়। ভগদত্ত আছিল প্ৰাগজ্যোতিষৰ শাসক আৰু দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ লগতে কুৰু ৰাজকুমাৰ পাণ্ডুৰ বন্ধু। ৰাজসূয় যজ্ঞৰ মহান অনুষ্ঠানত তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক এটা লোৰ পাত্ৰ আৰু হাতীৰ দাঁতৰ হেঁচল থকা তৰোৱাল উপহাৰ দিয়া বুলি কোৱা হৈছে। তেওঁ কুৰু ৰজা দুৰ্যোধনক চীনা আৰু কিৰাতসকলকে ধৰি সৈন্যবাহিনীও প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত দুৰ্যোধনৰ হৈ যুঁজিছিল। বৰ্ণনা অনুসৰি, অৰ্জুনে তেওঁক আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ বজ্ৰদত্তক অশ্বমেধ যজ্ঞৰ (ঘোঁৰা বলিৰ যজ্ঞ) বাবে যুধিষ্ঠিৰৰ ঘোঁৰা ধৰি থকাৰ সময়ত হত্যা কৰিছিল।

অৱশ্যে আমি নৰকৰ কিংবদন্তি বিশেষকৈ ভগদত্ত আৰু বজ্রদত্তৰ কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ সৈতে যি সম্পর্কৰ কথা কোৱা হয় তাক বেছি গুৰুত্ব দিব নালাগে, কাৰণ কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ কিংবদন্তি আৰু কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ ঐতিহাসিকতা সন্তোষজনকভাৱে নির্ধাৰণ হোৱা নাই। ইয়াৰ উপৰি, যুদ্ধৰ সময়-সীমাৰ বিষয়েও বিভ্রান্তি আছে কাৰণ যুদ্ধ সম্পর্কীয় পৰম্পৰাসমূহ পৰস্পৰবিৰোধী।

মহাভাৰতত উল্লেখিত কিংবদন্তিৰ এক অতি আকর্ষণীয় দিশ হ'ল এয়ে যে নৰকক পু�ৰাণত বর্ণনা কৰাৰ দৰে পৃথিৱী বা ভূমিৰ পুত্র বুলি গণ্য কৰা হোৱা নাই। কিন্তু তেওঁৰ পুত্র ভগদত্তই হিমালয়ৰ পর্বতীয়া অঞ্চল আৰু অসমৰ অন্যান্য পর্বতশ্রেণীত বাস কৰিছিল বুলি স্বীকাৰ কৰিব পাৰি, কাৰণ তেওঁৰ অনুগামী কিৰাতসকল আছিল মংগোলীয় বংশোদ্ভূত হিমালয়ৰ পাহাৰীয়া লোক। আনহাতে চীনাসকল আছিল তিব্বতীয় মংগোলীয়। মহাভাৰতৰ সভা পর্বৰ দিগ্বিজয় অংশত উল্লেখ আছে যে ভগদত্তই তেওঁৰ অনুগামী আৰু সাগৰ উপকূলৰ বাসিন্দাসকলৰ সৈতে পূব সাগৰত বাস কৰিছিল বুলি জনা গৈছিল। বর্ণনা কৰা হৈছে যে উত্তৰ দিশত অর্জুনৰ যাত্রাৰ সময়ত তেওঁ প্রাগজ্যোতিষৰ ৰজাৰ সৈতে মুখামুখি হৈছিল, যাক তেওঁ পৰাস্ত কৰিছিল। একেদৰে, ভীমেও পূব দিশত অভিযানৰ সময়ত ম্লেছ ৰজা আৰু সাগৰ উপকূলৰ তেওঁৰ লোকসকলক পৰাস্ত কৰিছিল বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁ লৌহিত্য পর্যন্ত (ব্রহ্মপুত্র) পাইছিলহি বুলি কোৱা হৈছে। ইতিহাসবিদ কে.এল. বৰুৱাই নিজৰ আলোচনাত কয় যে ওপৰত উল্লেখিত সাগৰখন চিলেট আৰু মৈমনসিং জিলাৰ (বর্তমান বাংলাদেশত) চাৰিওফালে অৱস্থিত আছিল। তেওঁ প্রাচীন কালত উক্ত অঞ্চলৰ বংগোপসাগৰৰ সৈতে সম্পর্কৰো ইংগিত দিয়ে। অসমৰ ৰজাসকলৰ প্রাচীন শিলালিপিত লৌহিত্য বা ব্রহ্মপুত্রক লৌহিত্য সাগৰ বা সিন্ধু (সাগৰ) বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। প্রাচীন কালত এনে এক পৰম্পৰা আছে যিয়ে পূব সাগৰক দেৱীকোটালৈকে (পশ্চিম বংগ) বিস্তৃত বুলি উল্লেখ কৰে। এইটোৱে সাগৰ উপকূলৰ বাসিন্দাসকলৰ সৈতে লৌহিত্যৰ উল্লেখ থকাৰ এক ব্যাখ্যা প্রদান কৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

প্রঃ ১: পাণ্ডু আছিল এজন ..... ৰাজকুমাৰ।

প্রঃ ২: নৰকক ..... দ্বাৰা বধ কৰা হৈছিল বুলি কোৱা হয়।

৪.৩.২ পুৰাণত নৰক

পুৰাণসমূহে নৰকক কেন্দ্ৰ কৰি এক ভিন্ন কাহিনী প্ৰদান কৰে। অৱতাৰ (incarnation) তত্ত্ব অনুসৰি, হিন্দু দেৱতা বিষ্ণুয়ে মানৱজাতিক ৰক্ষা কৰিবলৈ দহটা ভিন্ন ৰূপ বা অৱতাৰ লৈছিল। ৰাম আৰু কৃষ্ণ হৈছে বিষ্ণুৰ দুটা সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় অৱতাৰ। অৱতাৰ তত্ত্বই নৰকৰ কিংবদন্তিক বিষ্ণুৰ বৰাহ (গাহৰি) ৰূপ আৰু ভূমিদেৱী বা পৃথিৱীৰ পুত্ৰ হিচাপে জন্মৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে। শতপথ ব্ৰাহ্মণত প্ৰজাপতিয়ে বৰাহৰ ৰূপত সাগৰৰ পৰা পৃথিৱী উদ্ধাৰ কৰাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পৰৱৰ্তী সময়ৰ তৈত্তিৰীয় আৰণ্যকই ক'লা বৰণৰ আৰু এশটা বাহুযুক্ত বৰাহৰূপ উল্লেখ কৰে। সেইদৰে পৰৱৰ্তী পৌৰাণিক কাহিনীত দেৱতা বিষ্ণুক প্ৰজাপতি বুলি গণ্য কৰা হয়। হৰিবংশই পৃথিৱী আৰু তেওঁৰ ৰক্ষক বিষ্ণুৰ মিলনৰ ফলত নৰকৰ জন্মৰ ইংগিত দিয়ে।

জানি থোৱা ভাল

হৰিবংশক খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে থকা বুলি ধৰা হয়। ই মহাভাৰতৰ এক পৰিশিষ্ট আৰু কেতিয়াবা ইয়াক পুৰাণ বুলিও কোৱা হয়।

হৰিবংশৰ প্ৰথম খণ্ডৰ বৰাহ অৱতাৰে পৃথিৱী উদ্ধাৰৰ কথা কয়। দ্বিতীয় খণ্ডত পৃথিৱীয়ে কৃষ্ণ বাসুদেৱক দিয়া বাণী অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এই বক্তৃতা স্বামীক দিয়া বক্তৃতা বুলি ধৰিব পাৰি। তেওঁ কয়ঃ "হে গোবিন্দ, তুমিয়েই তেওঁক মোক দিছিলা আৰু তুমিয়েই তেওঁক বধ কৰিলা। বিষ্ণু পুৰাণতো পৃথিৱীয়ে একে ধৰণৰ কথা কয়ঃ "যিজন তুমি মোক দিছিলা তেওঁক এতিয়া তুমিয়েই বধ কৰিলা"।

নৰকৰ কিংবদন্তিৰ হৰিবংশ সংস্কৰণে কাহিনীটো এনেদৰে বৰ্ণনা কৰে— দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই দ্বাৰকালৈ গৈ কৃষ্ণৰ ওচৰত নৰকক শাস্তি দিবলৈ অনুৰোধ কৰে, যি দেৱতা, নাৰী আৰু ঋষিসকলৰ সৈতে অসৎ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইন্দ্ৰই কৃষ্ণক নৰকে আদিতিৰ কাণৰ অলংকাৰ চুৰি কৰা, সাবিত্ৰীৰ কন্যাক ধৰ্ষণ কৰা, ১৬১০০ গৰাকী ছোৱালী, গন্ধৰ্ব, অপ্সৰা আদি আটক কৰাৰ

কথা কয়। এই কথা শুনি কৃষ্ণই সত্যভামা নামৰ পত্নীসহ গৰুড়ৰ পিঠিত উঠি প্ৰাগজ্যোতিষলৈ ৰাওনা হয়।

কৃষ্ণই নৰকৰ যোদ্ধা যেনে মূৰু আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ নিশুন্দ, হয়গ্ৰীৱ আৰু পঞ্চন্দৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিব লগা হয়। শেষত নৰকক কৃষ্ণই বধ কৰে। নৰকৰ মাকে অদিতিৰ অলংকাৰ ঘূৰাই দিয়ে। কৃষ্ণই নৰকৰ বহু ধন-সম্পত্তি পায়, য'ত বৰুণৰ ছাতি, মণিপৰ্বত (ৰত্ন আৰু মণিৰ গঠন), গহনা, অসংখ্য হাতী, ঘোঁৰা, চৰাই আৰু অন্যান্য জন্তু আছিল। এইবোৰ সকলো দ্বাৰকালৈ পঠিওৱা হয়। গ্ৰন্থগত বিকৃতিৰ বাবে বিষ্ণু পুৰাণত হৰিবংশত দিয়া বহুতো বিৱৰণ বাদ দিয়া হৈছে। বিষ্ণু পুৰাণত কাসেৰুৰ উল্লেখ নাই। নৰকে আটক কৰা ছোৱালীবোৰক দেৱতা, ঋষি, ৰাক্ষস আৰু ৰজাৰ কন্যা বুলি কোৱা হৈছে। বিষ্ণু পুৰাণতকৈ পিছৰ সময়ছোৱাত ৰচিত ভাগৱত পুৰাণত পৃথিৱীয়ে (ভূদেৱী) কৃষ্ণলৈ শুনোৱা বক্তৃতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আগৰ গ্ৰন্থত উল্লিখিত মণিপৰ্বতক এতিয়া অমৰদৃষ্টান বুলি কোৱা হয়, যি দেৱতাসকলৰ বাসস্থান সুমেৰু পৰ্বতৰ কোনো শিখৰক বুজায়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্ৰঃ ৩: অৱতাৰ তত্ত্বই নৰকৰ বিষয়ে কি কয়?

.....

প্ৰঃ ৪: শতপথ ব্ৰাহ্মণে নৰকৰ কিংবদন্তিৰ বিষয়ে কি কয়?

.....

প্ৰঃ ৫: কৃষ্ণৰ বাহনৰ নাম কি?

.....

প্ৰঃ ৬: সত্যভামা আছিল .....ৰ পত্নী (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

কালিকা পুৰাণত নৰক

নৰকৰ কাহিনী কালিকা পুৰাণ নামৰ উপপুৰাণত অধিক বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াক সম্ভৱতঃ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাতেই ৰচনা কৰা হৈছিল। এই গ্ৰন্থখন ১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পূৰ্বৰ হ'ব পাৰে, কাৰণ নান্যদেৱ (খ্ৰী. ১০৯৭-১১৩৩), অপৰাৰ্ক (খ্ৰী. ১১১৫-১১৪০) আৰু বল্লালসেনে (খ্ৰী. ১১৫৯-১১৭৯) ইয়াক উদ্ধৃত কৰিছিল। কিন্তু আৰ.চি. হাজ্ৰাই এই মতবাদ খণ্ডন কৰি দেখুৱাইছে যে নান্যদেৱ, অপৰাৰ্ক আৰু বল্লালসেনে উদ্ধৃত কৰা কালিকা পুৰাণখন সপ্তম শতিকাৰ কোনো এক সময়ত ৰচিত এক পূৰ্বৰ গ্ৰন্থ আছিল। অৱশ্যে বৰ্তমান পোৱা কালিকা পুৰাণখন এক পৰৱৰ্তী গ্ৰন্থ যি দশম শতিকাৰ শেষৰ ফালে বা একাদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত ৰচিত হৈছিল।

কালিকা পুৰাণৰ মতে, বিষ্ণুৰ ৰাহ অৱতাৰ আৰু ভূদেৱীৰ মিলনৰ ফলত এজন শক্তিশালী পুত্ৰৰ জন্ম হৈছিল, যাৰ জন্ম জগতৰ কল্যাণৰ বাবে সত্য যুগৰ শেষলৈ পলম কৰা হৈছিল। বিষ্ণুৱে পৃথিৱীক উপদেশ দিছিল যে, তেওঁ যেন সন্তানটোক নিজৰ গৰ্ভত সত্য যুগৰ শেষলৈকে ধৰি ৰাখে। ইতিমধ্যে বিদেহৰ ৰজা জনকৰ সন্তান নোহোৱা হেতু তেওঁ সন্তান লাভৰ বাবে যজ্ঞ আৰম্ভ কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত দুটা পুত্ৰ আৰু এজনী ছোৱালীৰ জন্ম হৈছিল। ছোৱালীজনী (সীতা) মাটিৰ পৰা খান্দি উলিওৱা হৈছিল কাৰণ সন্তানটো পৃথিৱীৰ ভিতৰত আছিল। নাৰদৰ উপদেশমৰ্মে জনকে মাটি খান্দিলে আৰু পৃথিৱীয়ে শিশুটিক জনকক দি অনুৰোধ কৰিলে যে তেওঁ যেন পৃথিৱীৰ পুত্ৰকো ডাঙৰ-দীঘল কৰে, যি সীতাৰ জন্ম হোৱা ঠাইডোখৰতে জন্ম হ'ব। কথামতে, ৰামে (ভগৱান বিষ্ণুৰ অৱতাৰ) ৰাৱণক বধ কৰাৰ পিছত, পৃথিৱীয়ে সীতাৰ জন্ম হোৱা যজ্ঞভূমিলৈ গৈ নৰকৰ জন্ম দিলে। বিষ্ণুয়ে শিশুটোক আশীৰ্বাদ দি ক'লে যে তেওঁ গুপ্ত ৰাজ্যৰ শাসক হ'ব আৰু যেতিয়ালৈকে তেওঁ মানৱতা বজাই ৰাখিব তেতিয়ালৈকে তেওঁ উন্নতি কৰিব, কিন্তু যেতিয়া তেওঁ এই স্বভাৱ হেৰুৱাব তেতিয়া তেওঁ নিজৰ ধ্বংস নিজেই মাতি আনিব। পৃথিৱীয়ে জনকক এই কথা জনালে যে, তেওঁ শিশুটিক লালিত পালিত কৰিব আৰু গৌতমে শিশুটিক নৰক নাম দিলে কাৰণ শিশুটো এটা খোলাৰ ভিতৰত পোৱা গৈছিল। যোল্ল বছৰ বয়সলৈকে নৰকে জনকৰ পৰিচৰ্য্যাত আৰু পৃথিৱীৰ (কাত্যায়নী নামেৰে জনাজাত) যত্নত ডাঙৰ-দীঘল হৈছিল। যোল্ল বছৰ পূৰ্ণ হোৱাৰ অলপ পিছতেই বিষ্ণুয়ে তেওঁক প্ৰাগজ্যোতিষ নগৰলৈ লৈ আহিছিল। ই কামৰূপৰ মাজভাগত অৱস্থিত আছিল য'ত কিৰাতসকলে বাস কৰিছিল আৰু কামাখ্যাক প্ৰধান দেৱী হিচাপে আৰু শিৱকো পূজা কৰিছিল। বিষ্ণুৰ উপদেশমৰ্মে নৰকে কিৰাত ৰজা ঘাটকক বধ

কৰিলে আৰু কিৰাতসকলক দিক্কৰৱাসিনী (দিখৌ নদী)ৰ পূৱলৈ খেদি পঠিয়ালে। নৰকৰ ৰাজ্যাভিষেক বিষ্ণুয়ে সম্পন্ন কৰালে। নৰকৰ ৰাজ্য কৰতোয়াৰ পৰা দেৱী দিক্কৰৱাসিনীৰ মন্দিৰলৈকে বিস্তৃত আছিল। নৰকৰ ৰাজ্য আছিল মহামায়া যোগিনী (কামাখ্যা), লৌহিত্য (ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ বা ব্ৰহ্মপুত্ৰ) আৰু অন্যান্য প্ৰধান দেৱ-দেৱীৰ বাসস্থান। এই ভূখণ্ড কামৰূপ নামেৰে পৰিচিত হ'ল, য'ত বেদত পাৰদৰ্শী ব্ৰাহ্মণ, চাৰি বৰ্ণৰ সদস্য আৰু অন্যান্য লোকক বিষ্ণুয়ে স্থাপন কৰিছিল। ইতিমধ্যে, নৰকে বিদৰ্ভৰ ৰাজকুমাৰী মায়াক বিয়া কৰালে আৰু অলপ দিনৰ পিছত তেওঁক এটা শক্তি প্ৰদান কৰা হ'ল। বিষ্ণুয়ে তেওঁক উপদেশ দিলে যে এই অস্ত্ৰ আত্মৰক্ষাৰ বাহিৰে মানুহৰ বিৰুদ্ধে ব্যৱহাৰ কৰিব নালাগে; লগতে তেওঁ কেৱল দেৱী কামাখ্যাক পূজা কৰিব লাগে আৰু কেতিয়াও ব্ৰাহ্মণ, দেৱতা আৰু ঋষিক ক্ষতি কৰিব নালাগে অন্যথা তেওঁ নিজৰ মৃত্যু নিজেই মাতি আনিব।

কালিকা পুৰাণৰ বৰ্ণনা অনুসৰি নৰকে বহু বছৰ ধৰি জ্ঞানীৰ দৰে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ৰাজ্যত সুখ-সমৃদ্ধিয়ে বিৰাজ কৰিছিল। কিন্তু সোনকালেই তেওঁ শোণিতপুৰৰ (বৰ্তমান তেজপুৰ) অসুৰ ৰজা বাণৰ প্ৰভাৱত পৰিল। বাণ আছিল শিৱৰ উপাসক, আৰু লগে লগে নৰকে বিষ্ণু, কামাখ্যা আৰু ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰতি অসন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ ধৰিলে। এসময়ত ঋষি বশিষ্ঠই কামাখ্যা পূজা কৰিবলৈ আহিছিল, কিন্তু নৰকে তাক অনুমতি দিয়া নাছিল। খং উঠা ঋষিয়ে নৰকক শাপ দিলে যে বিষ্ণুয়ে মানৱ ৰূপত তেওঁক বধ কৰিব, আৰু যেতিয়ালৈকে নৰক জীয়াই থাকিব, তেতিয়ালৈকে কামাখ্যা পৃথিৱীৰ পৰা অন্তৰ্ধান হ'ব। ইয়াৰ পাছত নৰকে বাণৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰি চলিলে আৰু লগতে লৌহিত্যৰ পাৰত এশ বছৰ থিয় হৈ ব্ৰহ্মাক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। ব্ৰহ্মাই সন্তুষ্ট হৈ তেওঁক বৰ দিলে, কিন্তু সাৱধান কৰি দিলে যে তেওঁ যেন তিলোত্তমা আৰু অন্যান্য স্বৰ্গৰ অপেশ্বৰীক অসন্তুষ্ট নকৰে। **এই অপেশ্বৰীসকল** নৰকে ৰাজধানীলৈ অহাৰ আগতেই পৃথিৱীত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। ইফালে বাণৰ উপদেশমৰ্মে নৰকে দেৱতা, ঋষি আৰু অন্যান্য সকলৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিলে। তেওঁৰ কাৰ্যত সহায় কৰিছিল তেওঁৰ চাৰি পুত্ৰ ক্ৰমে ভগদত্ত, মহাসীৰ্ষ, মাদৱত আৰু সুমালিনে আৰু ইয়াৰ লগতে হয়গ্ৰীৱ, মাৰু আৰু অন্যান্য অসুৰসকলে। নৰকে অদিতিৰ কাণৰ অলংকাৰ চুৰি কৰিলে আৰু পৃথিৱী আৰু স্বৰ্গত বহু ধ্বংসলীলা সাধন কৰিলে। ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত বিষ্ণুয়ে কৃষ্ণৰ ৰূপত অৱতীৰ্ণ হৈ প্ৰাগজ্যোতিষলৈ গ'ল আৰু নৰকক বধ কৰিলে। নৰকৰ পুত্ৰ ভগদত্তক ৰজা পাতি দিয়া হ'ল আৰু ভগদত্তক

তেওঁৰ দেউতাকৰ শাসনভাৰ দিয়া হ'ল। কৃষ্ণই অদিতিৰ অলংকাৰ, মণিপর্বত আৰু বৰুণৰ ছাতি লৈ দ্বাৰকালৈ উভতি গ'ল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রঃ ৭: তলত দিয়াবোৰ মিলাওক:

১) জনক	ক) এগৰাকী ঋষি
২) কাত্যায়নী	খ) নৰকৰ পুত্রসকল
৩) বাণ	গ) বিদেহৰ শাসক
৪) বশিষ্ঠ	ঘ) শোণিতপুৰৰ শাসক
৫) ভগদত্ত, মাদৰত	ঙ) নৰকৰ মাতৃ

৪.৪ নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ বিভিন্ন কাহিনী

মধ্যযুগৰ শেষৰ ফালে, নৰকৰ কিংবদন্তিত নতুন সংযোজন আৰু পৰিৱর্তন হৈছিল। সপ্তদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিত ৰচিত কাশীৰাম দাসৰ বঙালী মহাভাৰতৰ আধাৰত অসম আৰু বংগত ভগদত্তক দুর্যোধনৰ পত্নী ভানুমতীৰ পিতৃ বুলি গণ্য কৰা হয়। কিছুমান অন্য পৰম্পৰাত ভগদত্তক দুর্যোধনৰ ভগ্নীৰ সৈতে বিবাহপাশত আৱদ্ধ হোৱা বুলি কোৱা হয়। যদিও পু�ৰাণত ভগদত্ত আৰু দুর্যোধনৰ মাজত এনে সম্পর্কৰ উল্লেখ নাই, তথাপি লোক-বিশ্বাস যে গুৱাহাটীত এটা পুখুৰী দুর্যোধন আৰু ভানুমতীৰ বিবাহৰ উৎসৱত খন্দা হৈছিল।

কলহনৰ ৰাজতৰংগিনীত এনে একে ধৰণৰ কাহিনী উল্লেখ কৰা হৈছে য'ত কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহনে প্রাগজ্যোতিষৰ ৰজাৰ কন্যা অমৃতপ্রভাৰ স্বয়ম্বৰত উপস্থিত হৈছিল। তেওঁ অমৃতপ্রভাক বিবাহ কৰায় আৰু বৰুণৰ ছাতি লাভ কৰে। যেতিয়া মেঘবাহনে ছাতিটো বৰুণক ঘূৰাই দিয়ে,

তেতিয়া তেওঁক কোৱা হয় যে ছাতিটো তেওঁৰ শহুৰেকৰ দেউতাকে কাঢ়ি নিছিল। ইয়ে ইংগিত দিয়ে যে অমৃতপ্রভা নৰকৰ নাতিনীয়েক আছিল।

হর্ষচৰিতত ভাস্কৰবর্মণৰ পূর্বপুৰুষসকলৰ তালিকাত পুষ্পদত্তৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে আৰু তেওঁক ভগদত্ত আৰু বজ্রদত্তৰ পিছত স্থান দিয়া হৈছে। কিন্তু ই আন কোনো উৎসৰ দ্বাৰা সমর্থিত নহয়। কিছুমান লেখকে পুষ্পদত্তক ভগদত্তৰ পুত্র বুলি উল্লেখ কৰিছে, যাক কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধত নকুলে বধ কৰিছিল। প্রাৰম্ভিক সাহিত্যিক আৰু শিলালিপিৰ পৰম্পৰাৰ বিপৰীতে অসমৰ মধ্যযুগীয় শিলালিপিবোৰে বজ্রদত্তৰ কিংবদন্তিক বিস্তাৰিতভাৱে বর্ণনা কৰে। বর্ণনা কৰা হৈছে যে যেতিয়া ভগদত্তই প্রাগজ্যোতিষৰ অধিপতি হিচাপে দায়িত্ব গ্রহণ কৰিছিল তেওঁৰ সৰু ভাতৃ বজ্রদত্তই হাবিলৈ গৈ নিজৰ উপাস্য দেৱতা (শিৱ)ৰ তপস্যা আৰম্ভ কৰিছিল। কাহিনী অনুসৰি বজ্রদত্ত সফল হৈছিল আৰু তেওঁৰ উপাস্য দেৱতাই তেওঁক উপৰিপট্টনৰ অধিপতি আৰু ভৱিষ্যতে প্রাগজ্যোতিষৰ অধিপতি হ'বলৈ বুলি আশীর্বাদ দিছিল। ডুবি তাম্রশাসনৰ পঞ্চম শ্লোকত বজ্রদত্তৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত বহুতো অশ্বমেধ যজ্ঞৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ কিংবদন্তিৰ বিষয়ে যোগিনী তন্ত্র, হৰগৌৰীসংবাদ, আইন-ই-আকবৰী (১৫৯৫ খ্রীষ্টাব্দত সম্পূর্ণ) আৰু মণ্ডল পঞ্জী আদি গ্রন্থতো বিশদভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে।

৪.৫ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি শিকিলে যে—

- মহাভাৰতত নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ উল্লেখ।

- নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ সম্পর্কীয় কাহিনীৰ এক ভিন্ন ৰূপ।

- কালিকা পুৰাণত নৰকৰ কাহিনী অধিক বিশদভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে, যি সম্ভৱতঃ ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাতেই ৰচিত হৈছিল।

- মহাকাব্য আৰু পুৰাণত বর্ণিত নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ ঐতিহাসিকতা সম্পর্কীয় কাহিনীৰ উপৰিও আন উৎসতো নৰকৰ উপস্থিতি পোৱা যায়। এইবোৰ হ'ল—কাশীৰাম দাসৰ বঙালী মহাভাৰত, কলহনৰ ৰাজতৰংগিনী আদি।

- যোগিনী তন্ত্র, হৰগৌৰীসংবাদ, আইন-ই-আকবৰী (১৫৯৫ খ্ৰীষ্টাব্দত সম্পূৰ্ণ) আৰু মণ্ডল পঞ্জী আদি গ্ৰন্থতো নৰক আৰু তেওঁৰ উত্তৰসূৰীসকলৰ কিংবদন্তি বিশদভাৱে পোৱা যায়।

৪.৬ অধিক জানিবলৈ

১) Barpujari, H.K. (2003): *The Comprehensive History of Assam* (Volume- I) Publication Board, Assam, Guwahati.

২) Choudhury, P.C.: *The History of Civilization of the People of Assam to the 12thcentury* C.E.

৪.৭ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ উত্তৰ

প্ৰঃ ১ ৰ উত্তৰ: কৃষ্ণ

প্ৰঃ ২ ৰ উত্তৰ: কুৰু

প্ৰঃ ৩ ৰ উত্তৰ: অৱতাৰ তত্ত্ব অনুসৰি, নৰকৰ জন্ম বিষ্ণু (বৰাহ ৰূপত) আৰু পৃথিৱীৰ মিলনৰ ফলত হৈছিল

প্ৰঃ ৪ ৰ উত্তৰ: শতপথ ব্ৰাহ্মণত প্ৰজাপতিয়ে বৰাহ ৰূপে সাগৰৰ পৰা পৃথিৱী উদ্ধাৰ কৰাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে

প্ৰঃ ৫ ৰ উত্তৰ: গৰুড়

প্ৰঃ ৬ ৰ উত্তৰ: কৃষ্ণ

প্ৰঃ ৭ ৰ উত্তৰ: ১)-গ, ২)-ঙ, ৩)-ঘ, ৪)-ক, ৫)-খ

৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: ভগদত্ত কোন আছিল ?

প্রঃ ২: নৰকৰ জন্ম সম্পর্কে হৰিবংশে কি কয় ?

প্রঃ ৩: কালিকা পুৰাণ ..... উপত্যকাত ৰচিত হৈছিল

প্রঃ ৪: নৰক কোন আছিল ?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: মহাভাৰতত নৰকৰ বিষয়ে কি কোৱা হৈছে ?

প্রঃ ২: ৰাজতৰঙ্গিণীত নৰকৰ বিষয়ে কি উল্লেখ আছে ?

প্রঃ ৩: কালিকা পুৰাণত নৰকৰ ঐতিহাসিকতা সম্পর্কে চমু টোকা লিখা

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: নৰকৰ ঐতিহাসিকতা সম্পর্কে নিজৰ ভাষাত আলোচনা কৰা

প্রঃ ২: কালিকা পুৰাণত বর্ণনা কৰা নৰকৰ কাহিনী বর্ণনা কৰা

****

অধ্যায় ৫: সাংস্কৃতিক সংস্পর্শ আৰু প্ৰব্ৰজন

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ সাংস্কৃতিক সংস্পর্শ আৰু প্ৰব্ৰজন

৫.৩.১ নেগ্রিটো

৫.৩.২ অষ্ট্রলয়ড

৫.৩.৩ মংগোলয়ড

৫.৩.৪ ভূমধ্যসাগৰীয় জনগোষ্ঠী

৫.৩.৫ আল্পাইন বা আৰ্মেনয়ড

৫.৩.৬ ইন্দো-আৰ্য্য

৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৫ অধিক জানিবলৈ

৫.৬ অগ্ৰগতিৰ খাতিয়ন

৫.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- অসমলৈ অহা বিভিন্ন গোষ্ঠীৰ সাংস্কৃতিক সংস্পর্শ আৰু প্ৰব্ৰজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

- বিভিন্ন গোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ কাৰণ আৰু প্ৰব্ৰজনৰ বিভিন্ন পথ বুজিবলৈ আলোচনা কৰা ।

৫.২ পৰিচয়

সাংস্কৃতিক **সংস্পর্শ** আৰু প্ৰব্ৰজন যিকোনো ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এক অন্যতম অপৰিহাৰ্য অংগ। ভৌগোলিকভাৱে অসমৰ উৰ্বৰ নদী উপত্যকাসমূহ বিশেষভাৱে পৰ্বত আৰু টিলাৰে আগুৰি আছে। উত্তৰে তিব্বতৰ পৰা দক্ষিণ-পূবে পাটকাই পাৰ হৈ আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ পৰা অৰাকান পাৰ হৈ অসমভূমিত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰি। পশ্চিমে ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা আৰু বৰাক উপত্যকা গংগাৰ সমভূমিলৈ বিস্তৃত হৈ আছে। গতিকে অতীতত এই সকলোবোৰ প্ৰৱেশযোগ্য স্থানৰ মাজেৰে অসমত জনবসতি গঢ় লৈ উঠিছিল। আমি এই অধ্যায়ত ঐতিহাসিক সময়ছোৱাত অসমৰ উপত্যকাত হোৱা বিভিন্ন গোষ্ঠীৰ মাজৰ সাংস্কৃতিক **সংস্পর্শ** আৰু মানুহৰ প্ৰব্ৰজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৫.৩ সাংস্কৃতিক **সংস্পর্শ** আৰু প্ৰব্ৰজন

প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত প্ৰায়বোৰ প্ৰধান মানৱ গোষ্ঠীৰ বিভিন্ন সময়ত আৰু বিভিন্ন ঠৌৰ মাজেৰে প্ৰব্ৰজন ঘটিছে । নেগ্ৰিটো, অষ্ট্ৰলয়ড, মংগোলয়ড, আৰু আল্পাইন এই সকলো মানৱ গোষ্ঠীয়ে বিভিন্ন সময়ত এই অঞ্চললৈ আহিছিল আৰু তেওঁলোকৰ পাৰস্পৰিক মিলনৰ ফলতেই অসমীয়া সংস্কৃতিও বিকাশ লাভ কৰিছিল ।

জানি থোৱা ভাল

আমি নিশ্চিতভাৱে তেওঁলোকৰ প্ৰব্ৰজনৰ সঠিক সময় নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰোঁ। সাধাৰণতে ধৰা হয় যে, সাহিত্যত কিৰাত বুলি উল্লেখ কৰা মংগোলয়ডসকল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০০ৰ পৰা ভাৰতলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছিল । অৱশ্যে নেগ্ৰিটো আৰু অষ্ট্ৰেলয়ডসকলে তিনিটা সহস্ৰাব্দৰ আগতে ইয়ালৈ আহিছিল। বহু পণ্ডিতৰ মতে, অসমলৈ আল্পাইনসকলৰো এটা গোট আহিছিল আৰু ধাৰণা কৰা হয় যে অসমৰ এটা কুল-হিন্দু সম্প্ৰদায় কলিতা আল্পাইনৰেই উৎপত্তি । আৰ্য্য ভাষীসকলে

সম্ভৱতঃ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৭০০ ৰ আশে-পাশে এই অঞ্চললৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছিল। আধুনিক অসমীয়া মূলতঃ তিনিটা মূল ভাষিক গোষ্ঠীৰ অন্তৰ্গত— মন-খমেৰ ভাষী অষ্ট্ৰলয়ড, তিব্বত-বৰ্মী মংগোলয়ড আৰু ইন্দো-আৰ্য্য ভাষী।

৫.৩.১ নেগ্রিটো

নেগ্রিটসকল পাহাৰীয়া অঞ্চলৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন গোট হিচাপে জনা যায়। বিশেষকৈ কিছুমান নগা জনগোষ্ঠীৰ মাজত এই নেগ্রিট প্ৰজাতিৰ লক্ষণ দেখা যায়। নেগ্রিটসকলৰ মূল বাসভূমি আছিল আফ্রিকা। আফ্রিকাৰ পৰা তেওঁলোকে আৰৱ, বেলুচিস্তান আৰু ইৰানৰ উপকূলীয় অঞ্চলৰ মাজেৰে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত অসমকে ধৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চললৈ বিস্তাৰিত হৈছিল। বি.এছ. গুহই ভাৰতৰ জনগণনা (১৯৩১)'ত উল্লেখ কৰিছে যে, ভাৰতৰ জনসংখ্যাত ছটা প্ৰধান জনগোষ্ঠী আছিল; য়েনে—নেগ্রিটো, প্ৰট'-অষ্ট্ৰলয়ড, মংগোলয়ড, মেডিটেৰেনিয়ান, পশ্চিমীয়া ব্ৰেকিচেফেল আৰু নৰ্ডিক। ইয়াৰে প্ৰথম তিনিটা উপাদান অৰ্থাৎ নেগ্রিট, প্ৰট'-অষ্ট্ৰেলয়ড আৰু মংগোলয়ড ভাৰতৰ জনজাতীয় জনসংখ্যাৰ মাজত পোৱা যায়। চুলিৰ গঠন আৰু বস্তুগত সংস্কৃতিৰ কিছুমান উপাদানৰ আধাৰত হাটন, মিলছৰ দৰে কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে অসমত নেগ্রিটো স্তৰৰ অস্তিত্বৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মিলছৰ মতে, অসমৰ পাৰ্বত্য বাসীসকল নিশ্চিতভাৱে নেগ্রিটো আছিল। এছ.কে. চেটাৰ্জীয়ে লিখিছে, 'প্ৰাগৈতিহাসিক কালত আমি আফ্রিকাৰ পৰা নেগ্রিটোসকলৰ আগমন পাইছোঁ', তেওঁলোকৰ অস্তিত্ব নগাসকলৰ মাজত অসমৰ পূৱাংশলৈকে পোৱা যায় আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ কিছুমান জনজাতিৰ মাজত তেওঁলোকৰ অৱশেষ বৰ্তি আছে ।

৫.৩.২ অষ্ট্ৰলয়ড

অসমৰ নৃতাত্ত্বিক ইতিহাস অধ্যয়নৰ প্ৰসংগত অষ্ট্ৰেলয়েডসকলৰ বিষয়ে অতি সচেতনভাৱে অধ্যয়নৰ আৱশ্যক । তেওঁলোকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল—**দীৰ্ঘ মস্তকি (ডলিকোচেফেলিক),** বহল নাক আৰু গুৰিত অলপ তললৈ ঢাল খোৱা, গাঢ় বাদামী বৰণ আৰু কেৰ্কেটা চুলি। তেওঁলোকক প্ৰ-দ্ৰাবিড়িয়ান, নিষাদ আদি বিভিন্ন নামেৰেও জনা যায়। দক্ষিণ ভাৰতত অষ্ট্ৰলয়ড গোটৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ জনজাতি আছে, যেনে— হায়দৰাবাদৰ চেঞ্চু, কোচিনৰ কাদাৰ, নীলগিৰিৰ কুৰুম্বা আৰু

ইৰুল্লা, ত্রিবাঙ্কুৰৰ মুথুৱান আদি। দক্ষিণ ভাৰতত অষ্ট্রলয়ডৰ সাদৃশ্য থকা জনজাতিসকলক প্র-দ্রাবিড়িয়ান হিচাপে জনাজাত।

এটা সময়ত এই নৃতাত্ত্বিক উপাদানসমূহ কেৱল দক্ষিণ বা মধ্য ভাৰততে সীমাবদ্ধ নাছিল, ৰৰং উত্তৰ আৰু উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চললৈও বিস্তৃত হৈছিল। প্রাগৈতিহাসিক কালৰ উদ্ধাৰ হোৱা কংকালৰ অৱশেষৰ অধ্যয়নে ইয়াৰেই প্রমাণ দিয়ে। অষ্ট্রলয়ডসকল প্রাথমিকভাৱে চিকাৰীজীৱি আছিল আৰু আদিম কৃষিৰ ওপৰতো তেওঁলোকৰ সম্যক জ্ঞান আছিল। তেওঁলোকে পাহাৰৰ ঢাল আৰু অৰণ্যত বাস কৰি সুস্থিৰ জীৱন নির্বাহ কৰিছিল। হাতেৰে মৃৎশিল্প তৈয়াৰ কৰিব জানিছিল । তেওঁলোকৰ সা-সঁজুলিৰ ভিতৰত মুখ্য সঁজুলি লাঠিৰ সহায়ত তেওঁলোকে মাটি খান্দিছিল আৰু আদিম কৃষিও কৰিছিল।

অষ্ট্রলয়ডসকলৰ কথিত ভাষাৰ বিষয়ে নিশ্চিতভাৱে জানিব পৰা নাযায় । এছ.কে. চেটার্জীৰ মতে, ‘অষ্ট্রিক ভাষা-গোটটো প্রট’-অষ্ট্রলয়ড আৰু তেওঁলোকৰ বংশধৰসকলৰ সৈতে জড়িত আছিল’। অষ্ট্রিক ভাষা-গোটটো দুটা প্রধান শ্রেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি— অষ্ট্র’-এছিয়াটিক বা মন-খমেৰ আৰু অষ্ট্র’-নেছিয়ান। মধ্য ভাৰতৰ কোল আৰু মুণ্ডা, নিকোবাৰ দ্বীপপুঞ্জৰ নিকোবাৰী আৰু মেঘালয়ৰ খাছিসকলে অষ্ট্র’-এছিয়াটিক ভাষা কয়। মন-খমেৰ ভাষা কোৱা খাছি-চিন্টেংসকলক অষ্ট্র’-এছিয়াটিকৰ প্রতিনিধি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। খাছি-চিন্টেংৰ উপৰিও অষ্ট্র’-এছিয়াটিক বংশৰ অন্যান্য জনজাতিসকলেও অসমলৈ প্রব্রজন কৰিছিল ।

অৰুণাচলত বাস কৰা ৰাঞ্চুসকলে তেওঁলোকৰ উপভাষাত কিছু অষ্ট্রিক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। বিভিন্ন বড়ো জনজাতিৰ মাজতো অষ্ট্রলয়ড বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। মন কৰিবলগীয়া যে, ৰাভা, গাৰো আৰু মিকিৰসকলৰ মাজতো ডলিকোচেফেলিক(দীঘলীয়া)মূৰৰ গঠন দেখা পোৱা যায়। ফ্লাটজ’ৰ মতে, প্রাগৈতিহাসিক কালত অসমৰ সমগ্র অঞ্চল, উত্তৰ বংগ আৰু সম্ভৱতঃ নেপালৰ একাংশত মাতৃসূত্রীয় অষ্ট্রলয়ড জনজাতিৰ এটা দলে বসতিস্থাপন কৰিছিল। এইদৰে অষ্ট্রলয়ডসকলে প্রথমে অসমলৈ প্রব্রজন কৰে আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ কিছু অনুবংশিক বৈশিষ্ট্যৰ দ্বাৰা প্রমাণ পোৱা যায় । তেওঁলোক মংগোলয়ডসকলৰ আগমনৰ আগতেই অহা বুলি ধৰিব পাৰি, যিসকলে আংশিকভাৱে বা সম্পূর্ণৰূপে পূর্বৰ অষ্ট্রলয়ড বৈশিষ্ট্যসমূহ আত্মস্থ কৰিছিল। অথবা মংগোলয়ডসকলৰ মাজত অষ্ট্রলয়ডসকলৰ বৈশিষ্ট্য জাহ গৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক :

প্রঃ ১: নেগ্রিটসকলৰ মূল বাসস্থান আছিল .....

প্রঃ ২: অষ্ট্রলয়ডসকলে ..... আৰু .....ত সুস্থিৰ জীৱন নির্বাহ কৰিছিল।

প্রঃ ৩: মেঘালয়ৰ .....সকলে অষ্ট্র'-এছিয়াটিক ভাষা কয়।

প্রঃ ৪: উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ জনজাতিসকল বেছিভাগেই.....

৫.৩.৩ মংগোলয়ড

উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলৰ জনজাতিসকল প্রধানতঃ মংগোলয়ড বংশোদ্ভৱ। মংগোলয়ড জনগোষ্ঠীসমূহ বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন পথেৰে আহি এই অঞ্চলত প্রৱেশ কৰিছিল। মংগোলয়ডসকলক তিব্বত-বর্মীয় শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰিব পাৰি। সাধাৰণতে তেওঁলোকৰ ছালৰ বৰণ হালধীয়া-বাদামী, মূৰৰ চুলি চেপেটা টোখেলাৰ দৰে আৰু খহটা, মুখমণ্ডল বহল। চীনৰ উত্তৰ-পশ্চিমৰ য়াংছে-কিয়াং আৰু হোৱাং-হো নদীৰ উচ্চ অঞ্চলসমূহ এই জনগোষ্ঠীৰ মূল বসতি আছিল। সম্ভৱতঃ খ্রীষ্টপূর্ব ২০০০ৰ পৰা এই অঞ্চলৰ কিছুমান লোক অসম আৰু ম্যানমাৰৰ পাহাৰীয়া অঞ্চললৈ প্রব্রজন কৰিছিল।

মংগোলয়ডসকলে ব্রহ্মপুত্র, চিন্দৱিন, ইৰাৱাদী, ছালৱিন, মেকং আৰু মেনাম নদীৰ পথ অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকে উত্তৰ-পূর্ব আৰু দক্ষিণ-পূর্বৰ পৰা অসম আৰু ম্যানমাৰৰ পর্বতীয়া পথ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আন এটা শাখাই তিস্তা, ধৰলা আৰু সাংকোষ নদীৰ পথেৰে উত্তৰ বংগলৈ আগবাঢ়িছিল। তেওঁলোকৰ কিছুমানে অসমৰ পাহাৰসমূহ দখল কৰিছিল আৰু ক্রমাৎ সমগ্র ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাত বিয়পি পৰিছিল। ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাৰ অধিকাংশ জনজাতি আৰু সম্প্রদায় যেনে— কোচ, কছাৰী, মৰাণ, চুতীয়া, বড়াহী, ৰাভা, তিৱা, হাচং আদি ইন্দ'-চাইনিজ, টিবেট'-বার্মান মূলৰ। দক্ষিণ-পূর্বৰ পর্বতীয়া পথেৰে ইন্দ'-চাইনিজ মূলৰ টিবেট'-বার্মানসকলৰ অসমলৈ এক অবিৰত প্রব্রজন হৈছিল। আহোমসকলো এই গোষ্ঠীৰে সদস্য আছিল ।

৫.৩.৪ ভূমধ্যসাগৰীয় জনগোষ্ঠী

অষ্ট্রেলয়েডৰ পিছত ভাৰতলৈ এটা ভূমধ্যসাগৰীয় জনগোষ্ঠীৰ আগমন ঘটে। তেওঁলোকৰ মূল বাসভূমি আছিল পূৰ্ব ভূমধ্যসাগৰীয় অঞ্চল। সেয়েহে তেওঁলোকক ভূমধ্যসাগৰীয় (Caucasoid ৰ এটা প্ৰকাৰ) বুলি কোৱা হয়। তেওঁলোকৰ মূৰ দীঘল আৰু ঠেক, মুখমণ্ডল সৰু আৰু চকুৰ গৰ্ভ সোমাই থকা । পূৰ্বতে তেওঁলোকে ভূমধ্যসাগৰীয় অঞ্চলৰ পৰা ভাৰতৰ মাজেৰে দক্ষিণ-পূৰ্ব এছিয়ালৈ এক অবিচ্ছিন্ন শৃংখল গঠন কৰি প্ৰব্ৰজন কৰিছিল। ইন্দ'-মংগোলয়েডসকলৰ মাজত প্ৰাচীন ভূমধ্যসাগৰীয়সকলৰ অৱদানস্বৰূপে কিছুমান অ-মংগোলয়েড উপাদান পোৱা যায়। ইয়াৰ পৰা ইংগিত পোৱা যায় যে, ভূমধ্যসাগৰীয় লোকসকল বহু বছৰ আগতেই অসমলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছিল।

৫.৩.৫ আল্পাইন বা আৰ্মেনয়েড

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয়ৰ পৰা দ্বিতীয় সহস্ৰাব্দৰ সময়ছোৱাত পেলিঅ'-আল্পাইনসকলে উত্তৰ-পশ্চিম পথেৰে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল। আল্পাইন বা আৰ্মেনয়েডসকলে ভূমধ্যসাগৰীয়সকলৰ যাত্ৰাপথত অথবা প্ৰায় একে সময়তে পশ্চিম বা উত্তৰ-পশ্চিমৰ পৰা আহিছিল। আল্পাইনসকল কেতিয়া অসমত সোমাইছিল সেই কথা সঠিকভাৱে জনা নাযায়। কে.এল. বৰুৱাৰ মতে, বৈদিক আৰ্যসকলৰ আগমনৰ পূৰ্বে আল্পাইনসকলে পূৰ্ব ভাৰতৰ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতালৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়াইছিল। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে, অসমৰ কলিতাসকল আল্পাইন বংশোদ্ভৱ বুলি ধৰা হয় আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰাথমিক বসতি শদিয়াৰ ওচৰত আছিল। যদিও আন কিছুমানে এই মতবাদ মানি নলয়। আল্পাইনসকলৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল— চেপেটা মূৰ (brachycephalic) আৰু সমতল ঘাৰৰ হাড় (flat occiput), আনহাতে কলিতাসকল সাধাৰণতে মধ্যম আকাৰৰ মূৰ (mesocephalic) বিশিষ্ট। অৱশ্যে, আল্পাইনসকলৰ সৈতে থকা কিছু সাদৃশ্য সম্পূৰ্ণৰূপে নাকচ কৰিব নোৱাৰি ।

৫.৩.৬ ইন্দো-আৰ্য্য

আৰ্যভাষীসকল অসমলৈ প্ৰব্ৰজন কৰা অন্তিমটো প্ৰধান জনগোষ্ঠী। অৱশ্যে আৰ্যসকল কেতিয়া আৰু কেনেকৈ অসমত প্ৰৱেশ কৰিছিল সেই কথা নিৰ্ধাৰণ কৰা কঠিন। আৰ্য বা ভাৰতীয়-আৰ্যসকলৰ আগমনে অসমৰ ইতিহাসত এক নতুন অধ্যায়ৰ সূচনা কৰিছিল । নতুনকৈ অহা এই

জনগোষ্ঠীৰ এটা সুকীয়া সংস্কৃতি আছিল যি অষ্ট্রেলয়েড আৰু ভূমধ্যসাগৰীয়সকলৰ পৰা পৃথক । তেওঁলোকৰ মূৰ আছিল ডাঙৰ আৰু প্ৰশস্ত। তেওঁলোকৰ ছাল, চকু আৰু চুলিৰ বৰণ কলা নাছিল তাৰ বিপৰীতে বগা আৰু উজ্জ্বল আছিল । এছ.কে. চেটাৰ্জীৰ মতে, খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৭০০ ৰ ভিতৰত ভাৰতীয়-আৰ্যসকল উত্তৰ বিহাৰত প্ৰৱেশ কৰিছিল। বিভিন্ন সময়ত তেওঁলোক পূব দিশলৈও অগ্ৰসৰ হৈছিল। অসমৰ প্ৰাচীন আৰ্যসকলৰ সৈতে প্ৰাৰম্ভিক সম্পৰ্ক আছিল। এই কথা ৪ৰ্থ শতিকাৰ কালিদাসৰ ৰঘুবংশম আৰু ১০ম শতিকাৰ কালিকা পুৰাণ আদি গ্ৰন্থৰ পৰা জানিব পাৰি । ভাস্কৰবৰ্মাৰ ডুবি আৰু নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাত কামৰূপত ভাৰতীয়-আৰ্যসকলৰ উপস্থিতিৰ কথা উল্লেখ আছে ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

শুদ্ধ উত্তৰ বাছি উলিয়াওক:

প্ৰঃ ৫: আল্পাইনসকলে উত্তৰ-পূব/উত্তৰ-পশ্চিম/দক্ষিণ-পূব পথেৰে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল।

.....

প্ৰঃ ৬: ইন্দো-আৰ্য্য/আল্পাইন/ভূমধ্য সাগৰীয় জনগোষ্ঠী আছিল অসমলৈ প্ৰব্ৰজন কৰা অন্তিমটো প্ৰধান জনগোষ্ঠী।

.....

প্ৰঃ ৭: ভূমধ্য সাগৰীয় জনগোষ্ঠীৰ মূল বাসস্থান আছিল পূব ভূমধ্য সাগৰীয় অঞ্চল/পশ্চিম ভূমধ্য সাগৰীয় অঞ্চল/উত্তৰ ভূমধ্য সাগৰীয় অঞ্চল।

.....

৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি শিকিলে যে-

- অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি বিভিন্ন মানৱ গোষ্ঠীৰ প্ৰব্ৰজন আৰু বাসস্থান অনুসন্ধানৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিলে। আমি নিগ্ৰিটো, অষ্ট্ৰেলয়েড, মংগোলয়েড, আল্পাইন, আৰু আৰ্যসকলৰ বিভিন্ন সময়ত এই অঞ্চললৈ হোৱা প্ৰব্ৰজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলোঁ।

- অসমত বিভিন্ন নৃতাত্ত্বিক উপাদান দেখা পোৱা যায় যদিও, অষ্ট্ৰিক আৰু তিব্বত-বর্মা উপাদানে বিশিষ্ট অৱদান আগবঢ়াইছে। অসমে বিভিন্ন সময়ত বহু জনগোষ্ঠীক আশ্রয় দিছিল।

৫.৫ অধিক জানিবলৈ

১) Barpujari, H.K. (2003): *The Comprehensive History of Assam* (Volume- I) Publication Board, Assam, Guwahati

২) Choudhury, P.C.: *The History of Civilization of the People of Assam to the 12thcentury* C.E.

৫.৬ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰসমূহ

প্রঃ ১ ৰ উত্তৰ: আফ্রিকা

প্রঃ ২ ৰ উত্তৰ: পাহাৰৰ ঢাল, অৰণ্য

প্রঃ ৩ ৰ উত্তৰ: খাচিসকল

প্রঃ ৪ ৰ উত্তৰ: মংগোলয়েড

প্রঃ ৫ ৰ উত্তৰ: উত্তৰ-পশ্চিম

প্রঃ ৬ ৰ উত্তৰ: ইন্দো-আর্য্য

প্রঃ ৭ ৰ উত্তৰ: পূব ভূমধ্য সাগৰীয় অঞ্চল

৫.৭ নমুনা প্রশ্নাৱলী

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: প্র-দ্রাবিড়সকল কোন আছিল ?

প্রঃ ২: অষ্ট্রেলয়েডসকলৰ প্রাথমিক বৃত্তিসমূহ কি আছিল ?

প্রঃ ৩: অসমৰ কোনবোৰ জনজাতি ইন্দো-চাইনিজ, তিব্বত-বার্মান উৎপত্তিৰ তালিকা কৰা।

প্রঃ ৪: আল্পাইনসকলৰ বৈশিষ্ট্য আছিল ..... ৰ সৈতে ..... (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: অসমৰ মংগোলয়েড জনগোষ্ঠীৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।

প্রঃ ২: তলত দিয়াবোৰৰ ওপৰত চমু টোকা লিখা:

ক) ইন্দো-আর্য্য

খ) অষ্ট্রেলয়েড

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রঃ ১: 'অতি প্রাচীন কালৰে পৰা অসমত প্রায়বোৰ প্রধান মানৰ জনগোষ্ঠীৰ বিভিন্ন টো আৰু ঐতিহাসিক সময়সীমাত প্রব্রজন হৈছে'- আলোচনা কৰা।

প্রঃ ২: অসমীয়া সংস্কৃতিলৈ বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ অৱদান আলোচনা কৰা।

****

অধ্যায় ৬: ৰাজ্য গঠনৰ তত্ত্বসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ পৰিচয়

৬.২ উদ্দেশ্য

৬.৩ ৰাজ্য গঠনৰ তত্ত্বসমূহ

৬.৩.১ ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

৬.৩.২ ৰাজ্যৰ উৎপত্তিৰ কাৰণসমূহ

৬.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৫ অধিক জানিবলৈ

৬.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাজ্য গঠনৰ বিভিন্ন তত্ত্ব আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজ্য গঠনৰ বিভিন্ন কাৰনসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজ্য এখনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বর্ণনা কৰিব পাৰিব

৬.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়ত আমি ৰাজ্য গঠনৰ বিভিন্ন তত্ত্ব বিষয়ে আলোচনা কৰিম। 'ৰাজ্য' বুলিলে কি বুজা যায়? ৰাজ্যৰ উদ্ভৱ কেনেকৈ হ'ল? ইয়াৰ গঠন স্বেচ্ছামূলক আছিল নে বলপ্রয়োগেৰে আর্জিত হৈছিল? ৰাজ্য গঠনত কি কি কাৰকে ভূমিকা পালন কৰিছিল? এই প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ ৰাজ্যৰ বিষয়ে সঠিকভাৱে বিশ্লেষণ কৰিলে জানিব পাৰিম। ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে আমি ৰাজ্যৰ বিভিন্ন ৰূপ দেখিবলৈ পাওঁ, কিন্তু সকলো ৰাজ্যৰে কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য থাকে। কোনো ৰাজ্যই ৰাজতন্ত্র, অভিজাততন্ত্র, গণৰাজ্য আৰু অথবা কোনো এখন ৰাজ্যই গণতান্ত্রিক বৈশিষ্ট্যও প্রদর্শন কৰে। তথাপি, সকলোৰে কিছুমান সম বৈশিষ্ট্য দেখা পোৱা যায় আৰু ৰাজ্য গঠনৰ বাবে কিছুমান নির্দিষ্ট অৱস্থাৰ প্রয়োজন হয়। এই অধ্যায়ত আমি ৰাজ্য গঠনৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৬.৩ ৰাজ্য গঠনৰ তত্ত্বসমূহ

ৰাজ্য গঠনৰ বিষয়ে বিভিন্ন তত্ত্বৰ প্রচলন থকা দেখা যায়। সেইক্ষেত্রত প্রথমে আমি ৰাজ্যৰ স্বৰূপ বা বৈশিষ্ট্যসমূহ বুজিব লাগিব। তেতিয়াহে ৰাজ্য কেনেকৈ গঠিত হয় আৰু ইয়াৰ কাৰকসমূহ বুজিব পাৰি।

৬.৩.১ ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

ভাৰতৰ প্রথম ঐতিহাসিক ৰাজ্য মৌর্য সাম্রাজ্যৰ প্রধানমন্ত্রী কৌটিল্য (চাণক্য)-এ তেওঁৰ গ্রন্থ অর্থশাস্ত্রত ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বর্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে, ৰাজ্যৰ সাতটা অংগ বা সপ্তাঙ্গ থাকে। জনপদ— সীমাঙ্কিত ভূ-খণ্ড য'ত ভূমি আৰু জনতা উভয়ে অন্তর্ভুক্ত। ৰাজন বা শাসক— যি কেন্দ্রীয় কর্তৃত্ব প্রয়োগ কৰে। অমাত্য বা মন্ত্রী পৰিষদ— যিজনে ৰজাক সহায় কৰা পৰামর্শদাতা হিচাপে কাম কৰে। কোষ বা ৰাজকোষ— য'ত কৰ-শুল্ক জমা হয় আৰু ৰাজ্যৰ ব্যয় নির্বাহ হয়। দণ্ড/বল— শাসন বলপ্রয়োগৰ দ্বাৰা প্রতিষ্ঠিত কৰা হয়। দুর্গ— সৈন্য আৰু সুৰক্ষা ব্যৱস্থাৰ বাবে। মিত্র— মৈত্রীপূর্ণ আন ৰাজ্যৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক স্থাপনৰ বাবে। কালিকা পুৰাণৰ ৰাজনীতি অংশতো ৰাজ্যৰ এই সপ্তাঙ্গৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰোমিলা থাপৰ, ডি.ডি. কোচাম্বি, আৰ.এছ. শর্মা আদি ইতিহাসবিদসকলেও ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা সপ্তাঙ্গ তত্ত্বক সমর্থন কৰি ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰিছে।

ৰোমিলা থাপৰৰ মতে, ৰাজ্য হৈছে এক স্বাধীন ৰাজনৈতিক সত্তা। ইয়াৰ উত্থানত জটিল পৰিস্থিতিৰ মেৰপাক থাকে। **যেনে**— জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব, সম্পদৰ কেন্দ্রীভূত ব্যৱহাৰ, নির্দিষ্ট ভূ-খণ্ডৰ নিয়ন্ত্রণ, কর্তৃত্বৰ কেন্দ্র হিচাপে নগৰ, কৰ-সংগ্রহ আৰু পুনর্বিতৰণৰ ব্যৱস্থা, বলপ্রয়োগৰ একচেটিয়া অধিকাৰ, কূটনৈতিক সচেতনতা আদি। ৰাজ্যত অ-সাম্য আৰু সম্পদৰ অ-সম বিতৰণ দেখা যায়, যি বিভিন্ন আদর্শৰ দ্বাৰা সমর্থিত হয়। ক্লাছেন আৰু স্কালনিকে তেওঁলোকৰ *Early State* গ্রন্থত ৰাজ্যৰ গাঁথনিগত বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰিছে, যি কৌটিল্যৰ সপ্তাঙ্গ তত্ত্বৰ সৈতে মিলে। তেওঁলোকৰ মতে, প্রাৰম্ভিক ৰাজ্য হৈছে এক কেন্দ্রীভূত আৰু স্তৰীভূত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, য'ত কেন্দ্রীয় কর্তৃত্বই সমাজত বলপ্রয়োগৰ ক্ষমতা বাহাল ৰাখে। শাসকৰ দ্বাৰা নিযুক্ত কর্মচাৰীসকলে এই ব্যৱস্থা বর্তাই ৰাখে। ৰবার্ট এল. কার্নেইৰোৰ মতে, ৰাজ্য হৈছে এক স্বায়ত্ত শাসিত ৰাজনৈতিক একক, যি বহু সম্প্রদায়ক সামৰি লয় আৰু য'ত কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ হাতত কৰ সংগ্রহ, আইন প্রণয়ন আৰু বলপ্রয়োগৰ ক্ষমতা থাকে। এইদৰে, ৰাজ্য গঠনৰ কাৰণসমূহ বুজিবলৈ ইয়াৰ প্রাথমিক অৱস্থাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাটো প্রয়োজন। ৰাজ্যৰ গঠন সম্পর্কে বিভিন্ন তত্ত্ব প্রচলিত আছে। কিন্তু প্রথমে আমি ৰাজ্যৰ স্বৰূপ বা বৈশিষ্ট্যসমূহ বুজিব লাগিব। তেতিয়াহে আমি ৰাজ্য কেনেকৈ গঠিত হয় আৰু ইয়াৰ সৃষ্টিৰ কাৰকসমূহৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিম।

৬.৩.২ ৰাজ্যৰ উৎপত্তিৰ কাৰণসমূহ

ৰাজ্যৰ উৎপত্তি সম্পর্কীয় বিভিন্ন তত্ত্বৰ প্রচলন আছে। এইবোৰক মুখ্যতঃ দুটা ভাগত ভগাব পাৰি—

১. ঐচ্ছিক তত্ত্ব (Voluntary)

২. বলপ্রয়োগমূলক তত্ত্ব (Coercive)

ঐচ্ছিক তত্ত্ব

পৰম্পৰাগত বিশ্বাসমতে, ৰাজ্যৰ সৃষ্টি স্বেচ্ছামূলকভাৱে হৈছিল। গ্রীক দার্শনিক এৰিষ্টটলে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাজ্য প্রাকৃতিকভাৱেই সৃষ্টি হৈছিল আৰু ইয়াৰ কোনো ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজন নাই।

প্রাচীন ভাৰতীয় লেখকসকলৰ মতে, জনতাই সন্মতিক্রমে এজন ৰজাক নিযুক্তি দি ৰাজ্য গঠন কৰিছিল। এই ৰাজত্বৰ উৎপত্তি তত্ত্ব অনুসৰি, ৰাজ্য গঠনৰ পূৰ্বে মৎস্যন্যায় (অৰাজকতা) প্রবল আছিল। সেয়ে জনতাই এজন ব্যক্তিক শাসনভাৰ দি এই অৰাজকতাৰ অন্ত পেলাইছিল। শান্তি-শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবে শাসকক কৰ আগবঢ়োৱা হৈছিল। ফৰাচী দার্শনিক ৰুছোৱেও এই সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব (Social Contract) সমর্থন কৰিছে।

ভি. গর্ডন চাইল্ডৰ মতে, "কৃষিৰ বিকাশৰ লগে লগে ৰাজ্যৰ উদ্ভৱ হৈছিলঃ কৃষিকার্যৰ ফলত অধিক হাৰত খাদ্য উৎপাদন হোৱাত কিছুমান লোকক কৃষি কর্মৰ পৰা আঁতৰাই মৃৎশিল্পী, বয়নশিল্পী, কমাৰ আদি হিচাপে নিয়োজিত কৰা হ'ল। এই বৃত্তিগত বিভাজনৰ পৰাই ৰাজনৈতিক সংহতি গঠিত হৈ ৰাজ্যৰ সৃষ্টি হ'ল।"

ফ্রিড্রিখ এঙ্গেলছৰ মতে, "অর্থনৈতিক বিকাশৰ এক নির্দিষ্ট স্তৰত সমাজত শ্রেণী বিভাজনৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু সেয়ে ৰাজ্য সৃষ্টি এক প্রয়োজনীয়তাত পৰিণত হয়। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উদ্ভৱৰ লগে লগে ৰাজ্য গঠনৰ প্রক্রিয়া আৰম্ভ হয়।"

কার্ল উইটফোগেলৰ "জলসিঞ্চন অনুমান"(Hydraulic Hypothesis) অনুসৰি শুষ্ক অঞ্চলত বৃহৎ জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা গঠনৰ বাবে গাঁৱলীয়া লোকসকলে স্বায়ত্তশাসন ত্যাগ কৰি ৰাজ্য গঠন কৰিছিল।"

বলপ্রয়োগমূলক তত্ত্ব

এই তত্ত্বমতে, শক্তিশালী গাঁৱৰ নেতাই আন গাঁৱবোৰক বলপ্রয়োগৰ দ্বাৰা দখল কৰি ৰাজ্য গঠন কৰিছিল। ইতিহাস আৰু প্রত্নতত্ত্বই সাক্ষী দিয়ে যে মেছপটেমিয়া, ইজিপ্ত, ভাৰত আদি ঠাইত যুদ্ধই ৰাজ্য গঠনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। হার্বার্ট স্পেনচাৰ, লুডৰিগ গাম্প্লোভিচ আদি ইউৰোপীয় লেখকসকলে যুদ্ধৰ দ্বাৰা ৰাজ্য গঠনৰ তত্ত্ব সমর্থন কৰিছে। অৱশ্যে, যুদ্ধই ৰাজ্য গঠনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিলেও ই একমাত্র কাৰণ নহয়।

ৰবার্ট এল. কার্নেইৰোৰ মতে, বিশ্বৰ কিছুমান অঞ্চলত স্বাভাৰিকভাৱে ৰাজ্যৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখা গৈছে, যেনে— আফ্রিকাৰ নাইল আৰু টাইগ্রিছ-ইউফ্রেটিছ উপত্যকা, এছিয়াৰ সিন্ধু উপত্যকা,

আৰু দক্ষিণ আমেৰিকাৰ মেক্সিকো আৰু পেৰু। যদিও এই অঞ্চলসমূহৰ উচ্চতা, তাপমাত্ৰা, বৰষুণ, মাটিৰ প্ৰকাৰ আদি ভিন্ন, কিন্তু এইবোৰ সীমিত কৃষি ভূমিৰ অঞ্চল। পৰ্বত, সাগৰ বা মৰুভূমিৰে আগুৰা হোৱা এই অঞ্চলসমূহত কৃষকসকলে মাত্ৰ এক নিৰ্দিষ্ট এলেকাতেহে খেতি কৰিব পাৰিছিল। সেয়েহে, কৃষিৰ সম্প্ৰসাৰণ সীমিত হোৱাৰ বাবে শক্তিশালী সম্প্ৰদায় বা গাঁৱৰ নেতাই দুৰ্বল নেতাৰ ভূমি জয় কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

ওপৰত উল্লিখিত তত্ত্বসমূহ প্ৰাচীন অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ বাবে কিমানখিনি প্ৰযোজ্য সেইসমূহ আলোচনা কৰা আৱশ্যক। ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়নে সূচায় যে, খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাত গুপ্ত ৰজা সমুদ্ৰগুপ্তৰ সমসাময়িক পুষ্যবৰ্মণৰ সময়ত অসমত প্ৰথম ঐতিহাসিক ৰাজ্যৰ উদ্ভৱ হৈছিল। পুষ্যবৰ্মণে কামৰূপ ৰাজ্য শাসন কৰিছিল আৰু কপিলী-যমুনা উপত্যকাত দবকা নামৰ আন এটা ৰাজ্যৰো উল্লেখ পোৱা যায়। পুষ্যবৰ্মণ আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে বলপ্ৰয়োগ বা যুদ্ধৰ দ্বাৰা ৰাজ্যৰ সীমা বৃদ্ধি কৰিছিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত ৰাজ্যৰ উদ্ভৱৰ সম্পৰ্কেও বহু তথ্য পোৱা যায় । ব্ৰাহ্মণ্য সাহিত্যৰ পৰা জানিব পাৰি যে, খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৭০০ চনৰ আশে-পাশে ভাৰতীয়-আৰ্যসকল এই অঞ্চলত প্ৰৱেশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ আগমনৰ পূৰ্বে মহাকাব্যত নৰক, ভগদত্ত, বজ্ৰদত্ত আদি কিংবদন্তি নেতাৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিসকলে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ (বৰ্তমানৰ গুৱাহাটীৰ ওচৰত) আৰু শোণিতপুৰ শাসন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। কালিকা পু�ৰাণত নৰকৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণসকলৰ বসতিৰ কথা উল্লেখ আছে। ইয়াৰ আগতে এই অঞ্চল কিৰাত (মংগোলয়ড) লোকসকলৰ আধিপত্যত আছিল, যিসকলক তেওঁলোকৰ নেতা ঘটকৰ মৃত্যুৰ পিছত দিক্কৰৱাসিনীৰ (ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰৰ এক অঞ্চল) পূবলৈ নিৰ্বাসিত কৰা হৈছিল।

ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা আৰু ইয়াৰ উপনদীসমূহ উৰ্বৰ পলসুৱা মাটিৰে গঠিত। উত্তৰত হিমালয় আৰু দক্ষিণত বৰাইল শ্ৰেণীৰ পৰ্বতমালাৰে আগুৰা এই উপত্যকাৰ জলবায়ু ধান আৰু অন্যান্য শস্যৰ খেতিৰ বাবে অতি উপযুক্ত আছিল। উপত্যকাৰ বাহিৰৰ অঞ্চলবোৰ অৰণ্যৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল, য'ত বনৰীয়া হাতী ঘূৰি ফুৰিছিল। গতিকে, আৰ্যসকলৰ আগমনৰ আগলৈকে উপত্যকাত কৃষিৰ উৎপাদন সম্ভৱতঃ উদ্বৃত্ত হোৱা নাছিল।

আমাৰ অধ্যয়নৰ সময়ছোৱাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষে ইংগিত দিয়ে যে, প্ৰাৰম্ভিক বসতিসমূহ নদীৰ পাৰৰ ওচৰত গঢ় লৈ উঠিছিল। মানৱবিজ্ঞানমূলক অধ্যয়নে দেখুৱাইছে যে ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা পৃথিৱীৰ অন্যতম বৃহৎ স্থানান্তৰ পথৰ ওপৰত অৱস্থিত। অঞ্চলখনৰ প্ৰথম বসতি স্থাপনকাৰী

আছিল অষ্ট্রলয়ডসকল, যিসকলে অতীতৰ অতি প্ৰাচীন কালত অসমৰ দক্ষিণ-পূৰ্ব দিশৰ পৰা আহিছিল। বৰ্তমান সময়ত খাছি আৰু জয়ন্তীয়াসকলে এই অষ্ট্রলয়ডসকলক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। পূৰ্বৰ অষ্ট্রলয়ডসকলৰ ব্যৱহৃত ম'ন-খমেৰ ভাষা বৰ্তমান ভাৰতৰ কোল, মুণ্ডা আৰু নিকবৰবাসী আৰু ম্যানমাৰ আৰু ভিয়েটনামৰ কিছুমান অংশত নিজ ভাষাৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই ম'ন-খমেৰ ভাষা-ভাষীসকলৰ ভাষাৰ প্ৰভাৱ অসমৰ ভৌগোলিক নামকৰণৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট পৰিমাণে দেখা যায়। বিশেষকৈ নদীসমূহ নামাকৰণ উল্লেখনীয়। উদাহৰণস্বৰূপে, দিহং নদীৰ নাম অষ্ট্রলয়ড শব্দ হং (পানী)ৰ পৰা আহিছে, যাৰ সৈতে পাছত তিব্বত-বাৰ্মীয়সকলে 'দি' উপসৰ্গ যোগ কৰিছিল। 'দি' তেওঁলোকৰ ভাষাতো পানীক বুজায়। এতিয়াও অসমৰ বহু নদীৰ নামত এই ভাষাগত পৰিচয় দেখা যায়। **যেনে**—দিহং, ডিবং, দিহিং, দিচাং, দিখৌ আদি।

তিব্বত-বাৰ্মীয় ভাষা-ভাষীসকল পশ্চিম চীনৰ পৰা আহিছিল। তেওঁলোকে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীয়েদি বিভিন্ন স্থানত বিয়পি পৰিল। কিছুমানে নদীৰ দক্ষিণলৈ গৈ গাৰো পাহাৰ আৰু ত্ৰিপুৰা দখল কৰিলে। আন কেইবাগোটে কাপিলী উপত্যকা হৈ উত্তৰ কাছাৰলৈ গ'ল। আন কিছুমানে নাগা পাহাৰ অধিকাৰ কৰি বিভিন্ন নাগা জাতিৰ পূৰ্বপুৰুষ হৈ উঠিল। ম্যানমাৰৰ পৰা আহি আন এটা গোটে লুচাই (মিজো) পাহাৰ, কাছাৰ, মণিপুৰ আৰু নাগা পাহাৰত বসতি স্থাপন কৰিলে। সময়ৰ সৈতে অসমৰ বিভিন্ন অঞ্চলত স্থায়ী হোৱা তিব্বত-বৰ্মীয়সকল ৰভা, কাছাৰী, বড়ো, তিৰা, কাৰ্বি, আৰু দিমাছা আদি নামেৰে পৰিচিত হ'ল। ভাষাগতভাৱে তিব্বত-বৰ্মীয়সকলক মূলতঃ দুটা শাখালৈ বিভক্ত কৰিব পাৰিঃ উত্তৰ-অসম আৰু অসম-বৰ্মা (ম্যানমাৰ)।

আধুনিক অৰুণাচল প্ৰদেশৰ আবৰ, আকা, দফলা, মিৰি (মিচিং) আৰু মিচিমি আদিয়ে উত্তৰ-অসম শাখা গঠন কৰে। অসম-বৰ্মা গোটত বড়ো, নগা আৰু কুকি-চীনসকল অন্তৰ্ভুক্ত। বড়ো শব্দই বড়ো ভাষা গোটৰ ভাষা-ভাষী বহুসংখ্যক মানুহক বুজায়, যেনে গাৰো, ৰাভা, কাছাৰী, কোচ, মেচ, হাজং, লালুং (তিৰা) আদি। আৰ্য ভাষাভাষীসকল অহাৰ পূৰ্বে এই বড়ো গোটৰ ভাষাভাষীসকলে প্ৰায় সমগ্ৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা, গাৰো পাহাৰ, উত্তৰ বঙ্গ, কাছাৰ, চিলেট (বৰ্তমান বাংলাদেশত) আৰু ত্ৰিপুৰা পৰ্যন্ত অধিকৃত কৰি ৰাখিছিল (বৰুৱা,১৯৮৬,৭-৮)।

পশ্চিমৰ পৰা আৰ্য ভাষা-ভাষীসকলে তেওঁলোকৰ বৈদীক সংস্কৃতি লৈ অসমলৈ আহিল (বৰুৱা,১৯৮৬,৯)। প্ৰায় খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৭০০ চনত তেওঁলোকে গঙ্গা সমতল ভূমিৰ পৰা মিথিলা (বিহাৰ), কাশী (উত্তৰ প্ৰদেশ), গৌড় (বঙ্গ) আৰু পুণ্ড্ৰ (উত্তৰ বঙ্গ) হৈ অসমৰ ভিতৰলৈ প্ৰৱেশ কৰিলে

(বৰুৱা,১৯৯১,২৩)। কালিকা পুৰাণৰ মতে নৰক আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ভগদত্তই আৰ্যসকলক অসমত বসতি স্থাপনত সহায় কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বংশধৰসকলে এই বসতিসমূহক বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণসকলক উৎসাহিত কৰিছিল, যাৰ প্ৰমাণৰূপে তেওঁলোকে ভূমিদান কৰাৰ তথ্য পোৱা যায়।

কিংবদন্তী অনুসৰি নৰকে কিৰাত (মংগোলয়ড) জনগোষ্ঠীৰ শাসক ঘাটকক অপসাৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ বংশধৰসকলে পিছলৈ সমগ্ৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ বৃহৎ অংশত ৰাজত্ব কৰিছিল। অসমৰ তিনিটা প্ৰধান ঐতিহাসিক ৰাজবংশ— বৰ্মন, শালস্তম্ভ আৰু পালসকল; যিসকলে প্ৰায় চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈ ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ ভূমিদানত নিজৰ বংশৰ উদ্ভৱ কিংবদন্তী নৰকৰ পৰা অহা বুলি উল্লেখ কৰিছিল।

প্ৰাচীন অসমৰ শিলালিপিসমূহত দেখা যায় যে তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণসকলক সক্ৰিয়ভাৱে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল, যিসকলে বঙ্গ আৰু বৰ্তমান বাংলাদেশ, বিহাৰ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ অঞ্চলসমূহৰ পৰা আহিছিল আৰু তেওঁলোকক স্থানীয় শাসনকৰ্তাসকলে কৰমুক্ত ভূমি দান কৰিছিল। এই ভূমিসমূহ ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ বহু উপনদীৰ পাৰ বা পুখুৰী আৰু নলাৰ কাষত অৱস্থিত আছিল। আৰ্য বসতিয়ে বিশেষকৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ মানুহসকলক সংস্কৃতময় কৰিবলৈ সহায় কৰিলে।

গংঙ্গা উপত্যকাৰ পৰা অহা আৰ্য ভাষা-ভাষীসকলে (য'ত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাতেই ৰাজ্য গঠনৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়) তেওঁলোকৰ সৈতে ন ন প্ৰযুক্তি লৈ আহিছিল। তেওঁলোকে কিছু পানীত ধানৰ ৰোপণ কৰাৰ পদ্ধতিৰে পানীসমূহৰ ক্ষুদ্ৰ বান্ধ সৃষ্টি কৰি কৰা উন্নত ধান খেতি প্ৰণালী, অৰ্থাৎ "পানি ধান খেতি" প্ৰৱৰ্তন কৰিলে। এই নতুন পদ্ধতিয়ে কৃষি উৎপাদন যথেষ্ট বৃদ্ধি কৰিলে। দ্বিতীয়তে, তেওঁলোকে লোহৰ হালৰ ফলা আৰু কুঠাৰৰ দৰে লোহৰ সঁজুলি-সামগ্ৰী প্ৰচলন কৰিলে, এই পদ্ধতিয়ে খেতিৰ বিস্তাৰত সহায় কৰাৰ , লগতে কৃষিৰ গুণগত মানো বৃদ্ধি কৰিছিল ।

সময়ৰ লগে লগে কৃষি উৎপাদনৰ বৃদ্ধি আৰু খাদ্যৰ অধিক উৎপাদন হোৱাত বিভিন্ন পেচাদাৰী শ্ৰেণীৰ জন্ম হ'ল আৰু কলা-শিল্পৰ বৈচিত্ৰ্য ঘটিল। পৰৱৰ্তী কিছুবছৰত আৰ্যসকলে নিজৰ সমাজ ব্যৱস্থা যেনে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মও এই অঞ্চলত প্ৰৱৰ্তন কৰিলে আৰু বিবাহ আদি ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে অনাৰ্যসকলক নিজৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লৈ সামাজিক ৰূপান্তৰ (acculturation) ঘটালে। আৰ্যসকলৰ উচ্চ পৰ্যায়ৰ বিন্যস্ত সমাজ প্ৰণালী—বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, সমৃদ্ধ বৈদিক সাহিত্য আৰু দাৰ্শনিক

চিন্তাধাৰা, আৰু সংস্কৃতৰ দৰে লিখিত ভাষা আছিল। এই অন্তর্নিহিত সুবিধাসমূহই তেওঁলোকক স্থানীয় লোকক “আর্যীকৰণ” আৰু “সংস্কৃতিকৰণ” কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তুলিলে।

সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা অধিক জটিল হোৱাত ৰাজ্য গঠন সম্ভৱ হ’ল আৰু সময়ৰ সৈতে পুষ্যবর্মন নামৰ এজন উচ্চাকাঙ্ক্ষী শাসকে বলপ্রয়োগ বা যুদ্ধজয়ৰ জৰিয়তে প্রথম ঐতিহাসিক ৰাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিলে। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে ৰাজ্যৰ সীমা অধিক বিস্তৃত কৰিলে, যি পাছলৈ পাল আৰু শালস্তম্ভ আদি ৰাজবংশৰ অধীনত আছিল।

পুষ্যবর্মন আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ শাসনৰ বৈধতা প্রমাণ কৰিবলৈ ব্রাহ্মণসকলে সমাজত বিশৃঙ্খলতা (মৎস্যন্যায়) ৰোধ কৰিবলৈ সামাজিক শৃঙ্খলা ৰক্ষা কৰাটো অত্যাৱশ্যক বুলি উল্লেখ কৰিলে। ভাস্কৰবর্মনৰ নিধনপুৰ তাম্রশাসনত কোৱা হৈছে যে, পুষ্যবর্মনৰ পুত্র সমুদ্রবর্মনৰ শাসনকাল মৎস্যন্যায়ৰ পৰা মুক্ত আছিল। ইয়াত লগতে ঘোষণা কৰা হৈছে যে ভাস্কৰবর্মন “ অৱহেলিত বর্ণাশ্রম ধর্ম স্থাপন কৰিবলৈ পুনৰ জন্মগ্রহণ কৰিছিল।” ইন্দ্রপালৰ গুৱাহাটীৰ তাম্রলিপিত স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে যে “ৰজাৰ ৰাজত্ব শাস্ত্রানুৰূপ আছিল কাৰণ চাৰি বর্ণ আৰু চাৰি আশ্রম সঠিকভাৱে ৰক্ষিত হৈছিল।” এই সামাজিক শৃঙ্খলা ৰক্ষা কৰাক ৰাজ ধর্ম অর্থাৎ ৰজাৰ ৰাজকর্তব্য বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সেয়ে, এক পর্যায়লৈকে ৰাজনীতিৰ প্রয়োজনীয়তা, অর্থাৎ ৰজা বা শাসকক আদর্শ ৰাজ্যৰ ধাৰণাৰ বৈধ্যতা প্রদান কৰিবলৈ এটা বিশেষ দর্শন তথা মতবাদো সৃষ্টি হৈছিল।

প্রাচীন অসমত প্রথম ঐতিহাসিক ৰাজবংশ বর্মণসকলৰ শাসনকালত প্রাগজ্যোতিষপুৰ ক্ষমতাৰ কেন্দ্রস্থল হৈ পৰিছিল। আমাৰ হাতত থকা উৎসসমূহে পুষ্যবর্মনৰ বর্মণ ৰাজবংশই স্থাপন কৰা কামৰূপ ৰাজ্যত সপ্তাঙ্গ তত্ত্বৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত ৰাজ্যৰ বিভিন্ন উপাদানৰ উপস্থিতি সূচায়। এনেদৰে আমি এটা নির্দিষ্ট ভূখণ্ড, ৰজা, সৈন্যবাহিনী, কোষাগাৰ, মন্ত্রী, সুৰক্ষিত ৰাজধানী চহৰ তথা মিত্র আৰু এক আদর্শৰ সন্ধান পাওঁ, যাৰ ফলত ৰাজ্যৰ পৰম্পৰাগত ধাৰণাক স্বীকৃতি দিয়া হয়। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ’ব পাৰোঁ যে ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাত ৰাজ্য গঠনত কোনো এটা মাত্র কাৰকে অৰিহণা যোগোৱা নাছিল। বৰঞ্চ ইয়াৰ বাবে বিভিন্ন কাৰকৰ সমন্বয় হৈছিল। উপত্যকাটোৰ অৱস্থানত ভৌগোলিক কাৰকসমূহে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। এইবোৰক পৰিৱেশগত কাৰক বুলি কোৱা হয়। দ্বিতীয়তে, পূব আৰু পশ্চিমৰ পৰা হোৱা প্রব্রজনৰ ফলত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগতে নতুন প্রযুক্তিৰ আগমন হৈছিল, যিয়ে কৃষিৰ

উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত কলা-কাৰুকার্যৰ বৈচিত্র্য আৰু নতুন বৃত্তিমূলক শ্রেণীৰ উদ্ভৱ হৈছিল। এই সম্পদসমূহ নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ প্রয়োজনে অধিক সংগঠিত বসতি আৰু ৰাজ শাসিত অঞ্চলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। অৱশেষত, এজন উচ্চাকাংক্ষী মূৰব্বী (ৰজা) আৰু তেওঁৰ বংশধৰসকলে যুদ্ধ আৰু বিজয়ৰ দ্বাৰা ইয়াৰ সকলো জটিল ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক-অর্থনৈতিক উপাদানৰ সৈতে এক ৰাজ্য গঠন কৰিছিল। তেওঁলোকে পুৰোহিত শ্রেণী, অর্থাৎ ব্রাহ্মণসকলক বিশেষ দান দি মাটিৰ খাজনা মুক্ত ভূমি আৰু গুৰুত্বপূর্ণ প্রশাসনিক পদবোৰ প্রদান কৰি পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল। ব্রাহ্মণসকলে আকৌ ৰাজবংশৰ ঐশ্বৰিক উৎপত্তিৰ পৌৰাণিক কাহিনী সৃষ্টি কৰি তেওঁলোকক বৈদিক দেৱতা বিষ্ণুৰ বংশধৰ বুলি গণ্য কৰিছিল, আৰু এইদৰে শাসক শ্রেণী সংস্কৃতিকৃত ব্রাহ্মণ্যবাদী ধাৰাত অন্তর্ভুক্ত হৈ পৰে। তেওঁলোকে শাসকসকলক আদর্শগত ন্যায্যতা প্রদান কৰি সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষা কৰি অৰাজকতা প্রতিৰোধ কৰা, ক্ষমতা দখল কৰিবলৈ আৰু ৰাজ্যৰ সম্পদৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ বৈধ কৰাত সহায় কৰিছিল। এনেবোৰ কার্যই এজন ৰজাৰ ৰাজনৈতিক আধিপত্য স্থাপন কৰাত সহায় কৰিছিল ।

আপোনাৰ প্রগতি পৰীক্ষণ কৰক

প্রশ্ন ১: প্রাচীন অসমৰ প্রথম ঐতিহাসিক ৰাজবংশ কোনটো?

.....

প্রশ্ন ২: মৌর্য্য সাম্রাজ্যৰ প্রধানমন্ত্রী কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন ৩: 'ৰাজধর্ম' বুলিলে কি বুজা?

.....

প্রশ্ন ৪: প্রাগজ্যোতিষপুৰত বলপ্রয়োগেৰে প্রথম ঐতিহাসিক ৰাজ্য কোনে স্থাপন কৰিছিল?

.....

৬.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আমি—

- ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু ৰাজ্য গঠনৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিষয়ে শিকিলোঁ।
- ৰাজ্য গঠন মূলতঃ স্বেচ্ছামূলকভাৱে নাইবা বলপ্রয়োগৰ জৰিয়তে হৈছিল।
- আমি ৰাজ্যৰ বিভিন্ন উপাদান আৰু প্রাৰম্ভিক ৰাজ্যৰ উদ্ভৱৰ সম্ভাব্য কাৰণসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলোঁ। বিশেষকৈ অসমৰ ব্রহ্মপুত্র উপত্যকাৰ প্রাগজ্যোতিষ-কামৰূপ ৰাজ্যক উদাহৰণসহ বুজিলোঁ।

৬.৫ অধিক জানিবলৈ

১) Carneiro, R. L. (1970). A theory of the origin of the state. *Science, 169*(3947), 733–738. https://doi.org/10.1126/science.169.3947.733

Claessen, H. J. M. (1978). The early state: A structural approach. In H. J. M. Claessen & P. Skalník (Eds.), *The early state* (pp. 533–596). The Hague: Mouton.

৩) Engels, F. (1884). *The origin of the family, private property and the state*. London.

8) Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental despotism: A comparative study of total power*. Yale University Press.

৫) Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. Penguin Books India.

৬) Dutta, H. N. (2012). *History, art and archaeology of Doiyang Dhansiri Valley, Assam*. Lawyers Book Stall.

৭) Barua, B. K. (1986). *A cultural history of Assam* (Vol. I, 3rd ed.). Guwahati.

৮) Barpujari, H. K. (Ed.). (1991). *A comprehensive history of Assam* (Vol. I). Publication Board Assam.

৬.৬ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰসমূহ

প্রশ্ন ১ ৰ উত্তৰ: বর্মণ

প্রশ্ন ২ ৰ উত্তৰ: কৌটিল্য

প্রশ্ন ৩ ৰ উত্তৰ: ৰাজকীয় কর্তব্য

প্রশ্ন ৪ ৰ উত্তৰ: পুষ্যবর্মণ

৬.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১: ৰাজ্য গঠনৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো সংজ্ঞায়িত কৰা।

প্রশ্ন ২: ৰাজ্য গঠন সম্পর্কে এৰিষ্টটলে কি কৈছিল?

প্রশ্ন ৩: কৌটিল্যে উল্লেখ কৰা ৰাজ্যৰ চাৰিটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

প্রশ্ন ৪: অমাত্য কাক বোলা হয়?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১: 'সপ্তাঙ্গ তত্ত্ব'ৰ ওপৰত এটা টোকা লিখা।

প্রশ্ন ২: বর্ণাশ্রম ধর্ম বুলিলে কি বুজা? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন ৩: 'কালিকা পুৰাণ'ৰ ওপৰত চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

প্রশ্ন ৪: ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ক: ৰাজ্য গঠনৰ বলপ্রয়োগ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন খ: 'ৰাজ্য' বুলিলে কি বুজা? প্রাচীন অসমত ৰাজ্য গঠনৰ প্রক্রিয়াটো আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন গ: আর্যসকলে ৰাজ্য গঠনত কেনেদৰে অৰিহণা যোগাইছিল?

****

অধ্যায় ৭: প্ৰাৰম্ভিক ৰাজ্য গঠনঃ বৰ্মণ ৰাজবংশ

অধ্যায়ৰ গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ বৰ্মণ ৰাজবংশৰ শাসকসকল

৭.৪ বৰ্মণ ৰাজবংশৰ গঠন

৭.৫ বৰ্মণ ৰাজবংশৰ ৰাজনীতি আৰু প্ৰশাসন

৭.৬ কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণৰ ভূমিকা

৭.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

৭.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৭.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- কামৰূপৰ বৰ্মণ ৰাজবংশৰ বিভিন্ন শাসকসকলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- বৰ্মণ ৰাজবংশৰ গঠনৰ বিষয়ে অধিক তথ্য লাভ কৰিব,
- বৰ্মণ ৰাজবংশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব ।

৭.২ পৰিচয়

প্রাচীন কালত অসম ৰাজ্যখন কামৰূপ আৰু প্রাগজ্যোতিষপুৰ নামেৰে পৰিচিত আছিল। প্রাগজ্যোতিষ নামটো প্রসিদ্ধ মহাকাব্য ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত উল্লেখ পোৱা যায়। তদুপৰি, অঞ্চলটোৰ স্থানীয় শিলালিপিসমূহতো প্রাচীন কামৰূপৰ শাসকসকলক প্রাগেজ্যোতিষাধিপতি বুলি কোৱা হৈছিল। লগতে প্রাগজ্যোতিষপুৰক কামৰূপৰ ৰাজধানী হিচাপেও উল্লেখ কৰিছিল । কিন্তু গুৰুত্বপূর্ণ কথা এয়ে যে, বর্তমানৰ অসম ৰাজ্যই প্রাচীন প্রাগজ্যোতিষ বা কামৰূপৰ এক ক্ষুদ্র অংশহে সামৰি লয় (বৰুৱা, এছ.এল., ২০১৫)। যোগিনী তন্ত্রৰ মতে, কামৰূপত মূলতঃ ব্রহ্মপুত্র উপত্যকা, ভূটান, ৰংপুৰ আৰু কোচবিহাৰ অন্তর্ভুক্ত আছিল (কাকতি, বি.কে., ১৯৪৮)। কামৰূপৰ এক বিশদ বিৱৰণ কালিকা পুৰাণ, যোগিনী তন্ত্র, হৰগৌৰীসংবাদ আদি গ্রন্থত পোৱা যায়।

চতুর্থ শতিকাৰ মাজভাগত বর্মণ ৰাজবংশই কামৰূপত শাসন কৰিছিল। পুষ্যবর্মণে বর্মণ ৰাজবংশ প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। ভাস্কৰবর্মণৰ নিধনপুৰ তাম্রলিপিৰ মতে তেওঁ নিজকে নৰক-ভগদত্তৰ ভৌম বংশৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰিছিল (বৰুৱা, এছ.এল., ২০১৫)। কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ আছিল বর্মণ ৰাজবংশৰ শেষৰজন শাসক। বর্মণ ৰাজবংশই প্রায় তিনিশ বছৰ ধৰি নিজৰ অস্তিত্ব বর্তাই ৰাখিছিল। সাহিত্য আৰু শিলালিপিৰ প্রমাণে স্পষ্ট কৰি দিয়ে যে, প্রাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাস বর্মণসকলৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল । এই ৰাজবংশৰ পৰা বহুতো ঐতিহাসিক তথ্য লাভ কৰিব পাৰি। যেনে— এলাহাবাদ স্তম্ভলিপি, হর্ষচৰিত, নিধনপুৰ তাম্রলিপি, ডুবি তাম্রলিপি, চীন দেশৰ ভ্রমণকাৰীসকলৰ বিৱৰণ আদি।

৭.৩ বর্মণ ৰাজবংশৰ শাসকসকল

ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে, পুষ্যবর্মণ আছিল বর্মণ ৰাজবংশৰ প্রতিষ্ঠাপক। পুষ্যবর্মণৰ পিছত কামৰূপত বিভিন্ন বর্মণ শাসকে ৰাজত্ব কৰিছিল। তথ্যৰ পৰা পোৱা যায় যে, প্রায় তেৰগৰাকী বর্মণ শাসকে কামৰূপ শাসন কৰিছিল। অৱশ্যে বর্মণ শাসকসকলৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে ইতিহাসবিদসকলে বিভিন্ন মত পোষণ কৰা দেখা যায়। ইয়াত বর্মণ শাসকসকল আৰু তেওঁলোকৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে ।

বর্মণ শাসকসকল আৰু তেওঁলোকৰ ৰাজত্বকাল (বৰপূজাৰী, এইচ.কে., ২০০৭):

ৰজা	**ৰাজত্বকাল (খ্রীষ্টাব্দ)**
পুষ্যবর্মণ	৩৫০-৩৭৪
সমুদ্রবর্মণ	৩৭৪-৩৯৮
বলবর্মণ	৩৯৮-৪২২
কল্যাণবর্মণ	৪২২-৪৪৬
গণপতিবর্মণ	৪৪৬-৪৭০

মহেন্দ্রবর্মণ	৪৭০-৪৯৪
নাৰায়ণবর্মণ	৪৯৪-৫১৮
ভূতিবর্মণ	৫১৮-৫৪২
চন্দ্রমুখবর্মণ	৫৪২-৫৬৬
স্থিতিবর্মণ	৫৬৬-৫৯০
সুস্থিতিবর্মণ মৃগংক	৫৯০-৫৯৫
সুপ্রতিষ্ঠিতবর্মণ	৫৯৫-৬০০
কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ	৬০০-৬৫০

পুষ্যবর্মণ: খ্ৰীষ্টিয় ৩৫০ৰ পৰা ৩৭৪লৈ ৰাজত্ব কৰা পুষ্যবর্মণ প্ৰাচীন অসমৰ এক শক্তিশালী শাসক আছিল । তেওঁ ‘মহাৰাজাধিৰাজ’ উপাধি গ্ৰহণ কৰি স্বাধীন ৰজা হিচাপে পৰিচয় দিছিল। ভাস্কৰবর্মণৰ ডুবি তাম্ৰলিপিত তেওঁ নিজক শিৱৰ সমতুল্য আৰু ইন্দ্ৰৰ দৰে বলিষ্ঠ বুলি বর্ণনা কৰা হৈছে। শিলালিপিত তেওঁক এজন যুদ্ধত পাকৈত আৰু শত্ৰুসংহাৰক ৰজা হিচাপে চিত্ৰিত কৰা হৈছে।

সমুদ্রবর্মণ: ৩৭৪ খ্ৰীষ্টাব্দত পুষ্যবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ সমুদ্রবর্মণে ৰাজপাট লাভ কৰে। এইজনা ৰজাইও ‘মহাৰাজাধিৰাজ’ উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিত উল্লেখ থকা মতে তেওঁৰ শাসনকালত ‘মৎস্যন্যায়’ (অৰাজকতা) নাছিল। কোনো অভ্যন্তৰীণ বিদ্ৰোহ বা বাহ্যিক আক্ৰমণ নোহোৱাকৈ তেওঁ শান্তিপূৰ্ণভাৱে ৰাজত্ব কৰিছিল।

বলবর্মণ: সমুদ্রবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ বলবর্মণে বর্মণ বংশত ৰাজত্ব কৰে। তেওঁৰ মাতৃৰ নাম আছিল দত্তদেৱী। বলবর্মণে কাশ্মীৰৰ ৰাজপৰিয়ালৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল। তেওঁৰ জীয়ৰী অমৃতপ্ৰভাই কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহনক বিয়া কৰাইছিল।

কল্যাণবর্মণ: বলবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ কল্যাণবর্মণে বর্মণ বংশত ৰাজত্ব কৰে। ডুবি তাম্ৰলিপিত উল্লেখ আছে যে তেওঁ প্ৰজাৰ হিতৰ বাবে কাম কৰিছিল। তেওঁক ইন্দ্ৰৰ সৈতে তুলনা কৰা হৈছে। তেওঁৰ মুখ চন্দ্ৰৰ দৰে উজ্জ্বল বুলি বর্ণনা কৰা হৈছে।

গণপতিবর্মণ: কল্যাণবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ গণপতিবর্মণে ৰাজত্ব কৰে। তেওঁক গনেন্দ্রবর্মণ বুলিও কোৱা হৈছে। ডুবি তাম্ৰশাসনত তেওঁক শত্ৰুৰ অন্ধকাৰত এক জ্যোতির্ময় ৰজা বুলি বর্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁৰ শাসনকাল শান্তিপূৰ্ণ আছিল।

মহেন্দ্রবর্মণ: গণপতিবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ মহেন্দ্রবর্মণে বর্মণ বংশৰ ৰজা হিচাপে ৰাজত্ব কৰে। তেওঁ আছিল এক শক্তিশালী ৰজা। বর্মণ বংশৰ তেওঁৰেই প্ৰথম অশ্বমেধ যজ্ঞ সম্পন্ন কৰিছিল। তেওঁ পশ্চিম দিশত ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ আৰম্ভ কৰিছিল।

নাৰায়ণবর্মণ: মহেন্দ্রবর্মণৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ নাৰায়ণবর্মণে এই ৰাজবংশত ৰাজত্ব কৰে। তেওঁৰ মাতৃৰ নাম আছিল সুব্রতা। নিধনপুৰ আৰু ডুবি তাম্ৰলিপিত তেওঁৰ গুণ-গৰিমা বর্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁ শান্তিপূর্ণভাৱে ৰাজত্ব কৰিছিল। ডুবি তাম্ৰলিপিৰ মতে তেওঁ যোগমার্গেৰে দেহত্যাগ কৰিছিল।

ভূতিবর্মণ: ভূতিবর্মণ আছিল এক মহান বিজেতা। এইজনা ৰজাইও অশ্বমেধ যজ্ঞ সম্পন্ন কৰিছিল। তেওঁ পশ্চিম দিশলৈ ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ কৰিছিল। ডুবি আৰু নিধানপুৰ তাম্ৰলিপি তেওঁৰ দিনত জাৰি কৰা হৈছিল।

চন্দ্রমুখবর্মণ: চন্দ্রমুখবর্মণৰ ৰাজত্বকাল বিশেষ উল্লেখযোগ্য নাছিল। তেওঁ নতুন কোনো ৰাজ্য বিস্তাৰ নকৰিলেও পিতৃৰ বিজয়সমূহ সুদৃঢ় কৰিছিল। তেওঁ স্ব-ইচ্ছাই পুত্ৰ স্থিতিবর্মণৰ হাতত ৰাজ্যভাৰ সমর্পণ কৰিছিল।

স্থিতিবর্মণ: স্থিতিবর্মণ আছিল এক পণ্ডিত ব্যক্তি আৰু বেদত পাৰঙ্গম। তেওঁৰ ৰাজ্যাভিষেক যথাবিধিৰে সম্পন্ন হৈছিল। নালন্দাৰ মৃৎমোহৰত তেওঁৰ দুটা অশ্বমেধ যজ্ঞৰ কথা উল্লেখ আছে। তেওঁ ব্রহ্মপুত্ৰৰ পাৰত এখন নতুন ৰাজধানী নগৰ নির্মাণ কৰিছিল।

সুস্থিতিবর্মণ: সুস্থিতিবর্মণক মৃগাংক বুলিও কোৱা হৈছিল। হর্ষচৰিতত তেওঁক এক শক্তিশালী আৰু পণ্ডিত ৰজা হিচাপে বর্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁৰ দুটা পুত্ৰ আছিল— সুপ্রতিষ্ঠিত আৰু ভাস্কৰ। পৰৱর্তী গুপ্ত ৰজা মহাসেনগুপ্তৰ সৈতে যুদ্ধত সুস্থিতিবর্মণৰ পৰাজয় হৈ উত্তৰ বংগৰ কিছু অঞ্চল হেৰুৱাব লগা হৈছিল।

সুপ্রতিষ্ঠিতবর্মণ: সুস্থিতিবর্মণৰ মৃত্যুৰ পিছত সুপ্রতিষ্ঠিতবর্মণে ৰাজপাট লাভ কৰে। গৌড়ৰ ৰজা শশাঙ্কই তেওঁৰ ৰাজত্বকালত কামৰূপ আক্রমণ কৰিছিল। যুৱৰাজ সুপ্রতিষ্ঠিত আৰু তেওঁৰ সহযোগী ভাস্কৰে গৌড় সেনাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ল আৰু বন্দী হ'ল। অৱশ্যে পিছত গৌড় সেনাই তেওঁলোকক মুকলি কৰি দিয়ে।

কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ: বর্মণ বংশৰ শেষৰজন শাসক কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণে কামৰূপৰ এক অস্থিৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱেশত সিংহাসনত উঠিছিল। তেওঁ হর্ষবর্ধনৰ সৈতে মিত্রতা স্থাপন কৰি কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক প্রতিপত্তি বৃদ্ধি কৰিছিল। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত ৬৪৩ খ্রীষ্টাব্দত চীনৰ পৰিব্রাজক হিউয়েন চাঙে কামৰূপ ভ্রমণ কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১: বর্মণ ৰাজবংশৰ প্রতিষ্ঠাপক কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন ২: কোনগৰাকী ৰজাৰ শাসনকালত হিউয়েন চাঙে অসম ভ্রমণ কৰিছিল আৰু কিমান চনত ভ্রমণ কৰিছিল?

.....

৭.৪ বর্মণ ৰাজবংশৰ গঠন

প্ৰাচীন অসমৰ ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অধ্যায় হৈছে বর্মণ ৰাজবংশৰ প্ৰতিষ্ঠা, যিয়ে অঞ্চলটোৰ সামাজিক-ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ গঢ় দিয়াত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰিছিল।

ক) পুষ্যবর্মণৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা:

আমি জানো যে ৰজা পুষ্যবর্মণক বর্মণ ৰাজবংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক হিচাপে গণ্য কৰা হয়, যিয়ে চতুৰ্থ শতিকাৰ আশে-পাশে অঞ্চলটোত এই ৰাজবংশৰ আধাৰ স্থাপন কৰিছিল। পুষ্যবর্মণৰ ৰাজত্বই ক্ষমতা একত্ৰীকৰণ আৰু এক স্থিৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল, যিয়ে পৰৱৰ্তী বর্মণ বংশৰ শাসকসকলৰ বাবে ক্ষমতা সম্প্ৰসাৰণৰ পথ সুগম কৰি তুলিছিল।

যিসময়ত গুপ্ত শাসকসকলে চতুৰ্থ শতিকাৰ মাজভাগত ভাৰতীয় উপমহাদেশত আধিপত্য স্থাপন কৰিছিল সেই সময়ছোৱাতে কামৰূপত বর্মণ ৰাজবংশৰ উত্থান ঘটিছিল। পুষ্যবর্মণৰ বংশাৱলী নৰক-ভগদত্তৰ ভৌম বংশলৈকে বিস্তৃত। ভাস্কৰবর্মণৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনত উল্লেখ আছে যে, পুষ্যবর্মণ আৰু নৰকৰ মাজত দীৰ্ঘ সময়ৰ ব্যৱধান আছিল। ভাস্কৰবর্মণৰ ডুবি তাম্ৰলিপিৰ মতে পুষ্যবর্মণ নৰক বংশত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল।

নিধনপুৰ তাম্ৰলিপিত উল্লেখ আছে যে, "যেতিয়া তেওঁৰ (নৰক) পৰিয়ালৰ ৰজাসকলে তিনিহাজাৰ বছৰ ধৰি ৰাজত্ব কৰি দেৱত্ব লাভ কৰিলে, তেতিয়া পুষ্যবর্মণে পৃথিৱীৰ অধিপতি হৈছিল" (বৰুৱা, এছ.এল., ২০১৫)। পুষ্যবর্মণ গুপ্ত ৰাজ্যৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ সমসাময়িক আছিল। সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত কামৰূপক গুপ্ত ৰাজ্যৰ সীমান্ত ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। কামৰূপৰ লগতে সমতট, দেৱকা, নেপাল আৰু কর্ত্তিপুৰকো গুপ্তৰ সীমান্ত ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। এই ৰাজ্যসমূহৰ ৰজাসকলে সমুদ্ৰগুপ্তক কৰ দি, তেওঁৰ আদেশ মানি আৰু তেওঁৰ দৰবাৰলৈ গৈ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিছিল। এই মিত্ৰতাৰ মাজত কামৰূপৰ ৰজাৰ নাম উল্লেখ কৰা হোৱা নাই যদিও বহুতো ইতিহাসবিদে তেওঁক পুষ্যবর্মণ বুলি চিনাক্ত কৰে।

ভৌগোলিক বিস্তাৰৰ বিষয়ে চাবলৈ গ'লে দেখা যায় যে, পুষ্যবর্মণে তেওঁৰ ৰাজ্য কিমান দূৰলৈকে বিস্তাৰ কৰিছিল সেইয়া স্পষ্ট নহয়। অৱশ্যে কাপিলী উপত্যকা পুষ্যবর্মণৰ ৰাজ্যৰ অংশ নাছিল বুলি প্ৰমাণ পোৱা যায়। কাৰণ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত দেৱকাক এক স্বতন্ত্ৰ ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছিল। মনকৰিবলগীয়া কথা যে, বর্তমানৰ নগাঁও জিলাৰ কপিলী উপত্যকাক দেৱকা বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে। পুষ্যবর্মণৰ ৰাজত্বকালত কামৰূপৰ পশ্চিম সীমা পশ্চিম বংগৰ সীমান্তলৈকে বিস্তৃত আছিল আৰু উত্তৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ তেজপুৰলৈকে আছিল। দেৱকা আৰু সমতট দুটা স্বতন্ত্ৰ ৰাজ্য হোৱা হেতুকে পুষ্যবর্মণৰ ৰাজ্য কামৰূপ, গোৱালপাৰা, দৰং আৰু শোণিতপুৰৰ কিছুমান অংশলৈকে সীমাবদ্ধ আছিল।

খ) সামৰিক অভিযান আৰু কূটনৈতিক মিত্ৰতা:

ৰাজতন্ত্ৰত ভূমি দখলৰ বাবে হোৱা সংঘৰ্ষ সাধাৰণ ঘটনা আছিল। ৰজাৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰভাৱ তেওঁলোকৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰা হৈছিল। ৰাজ্যৰ ভৌগোলিক পৰিসীমা বৃদ্ধিৰ বাবে বৰ্মণ ৰজাসকলে ওচৰৰ ৰাজ্যবোৰৰ বিৰুদ্ধে সামৰিক অভিযান চলাইছিল। প্ৰথম বৰ্মণ শাসক পুষ্যবৰ্মণে ৰাজ্য কিমানদূৰলৈকে বিস্তাৰ কৰিছিল সেইয়া স্পষ্ট নহয়। কিন্তু এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে, কপিলী উপত্যকা পুষ্যবৰ্মণৰ ৰাজ্যৰ অংশ নাছিল। পুষ্যবৰ্মণৰ পিছত বহুতো বৰ্মণ শাসকে যুদ্ধৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল।

বলবৰ্মণে 'দেৱকা' ৰাজ্য জয় কৰি কামৰূপৰ দক্ষিণ-পূব সীমা সম্প্ৰসাৰণ কৰিছিল। মহেন্দ্ৰবৰ্মণে কামৰূপক ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱেষ্টনীলৈ আগবঢ়াই নিছিল। ডুবি তাম্ৰলিপিৰ মতে তেওঁ বঙ্গোপসাগৰলৈকে ('সমুদ্ৰ'লৈ) ক্ষমতা বিস্তাৰ কৰিছিল। মহেন্দ্ৰবৰ্মণ আছিল কামৰূপৰ প্ৰথম ৰজা যিয়ে এক বিশাল অঞ্চল জয় কৰি ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল। 'ভূতিবৰ্মণে' পশ্চিম দিশত মহেন্দ্ৰবৰ্মণৰ ভূ-বিস্তাৰক আগুৱাই নিছিল। নিধনপুৰ আৰু ডুবি তাম্ৰলিপিত ভূতিবৰ্মণক এক বিশিষ্ট বিজেতা হিচাপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁ পূৰ্ণিয়াৰ কিছু অংশ, পুণ্ড্ৰবৰ্ধন, সমতট, শ্ৰীহট্ট, ত্ৰিপুৰা আদি অঞ্চল দখল কৰিছিল।

বলবৰ্মণৰ পিছত পৰৱৰ্তী বৰ্মণ শাসকসকলে যুদ্ধ জয়ৰ জৰিয়তে ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণৰ পিতৃ সুস্থিতিবৰ্মণক মহাসেনগুপ্তই পৰাস্ত কৰাত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামৰিক প্ৰতিপত্তি হ্ৰাস পায় । এই যুদ্ধৰ ফলত কামৰূপে উত্তৰ বংগৰ অঞ্চল হেৰুৱাইছিল আৰু পশ্চিম সীমা কৰতোৱা নদীলৈ সংকোচিত হৈ আহিছিল । কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে কামৰূপৰ হেৰুৱা অঞ্চলসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিছিল আৰু পূৰ্বৰ ৰজাসকলৰ দিনৰ ভৌগোলিক পৰিসীমাক নিজৰ অধিনস্থ কৰিছিল।

সামৰিক সংঘৰ্ষৰ উপৰিও বৰ্মণ শাসকসকলে চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰিছিল। শিলালিপিসমূহত কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ সৈতে সীমান্ত আৰু চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ কূটনৈতিক সম্পৰ্কৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ভাস্কৰবৰ্মণ আৰু হৰ্ষবৰ্ধনৰ মাজৰ ঐতিহাসিক মিত্ৰতা আৰু কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহন আৰু কামৰূপৰ ৰাজকুমাৰীৰ বৈবাহিক সম্পৰ্কই প্ৰাচীন কামৰূপৰ কূটনৈতিক সম্পৰ্কৰ বলিষ্ঠ প্ৰমাণ দাঙি ধৰে। বলবৰ্মণে তেওঁৰ জীয়াৰীক কাশ্মীৰৰ ৰজালৈ বিয়া দিছিল। কামৰূপ আৰু কাশ্মীৰৰ এই বৈবাহিক সম্পৰ্কই ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। হৰ্ষবৰ্ধন আৰু কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণৰ মাজৰ মিত্ৰতা স্থাপন ভাস্কৰবৰ্মণৰ শাসনকালৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা আছিল। হৰ্ষবৰ্ধন আৰু ভাস্কৰবৰ্মণে গৌড়ৰ শশাঙ্কক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি ভাস্কৰবৰ্মণৰ ক্ষমতা অভূতপূৰ্বভাৱে বৃদ্ধি কৰিছিল।

গ) সাংস্কৃতিক সমন্বয় আৰু অভিযোজন:

বৰ্মণ ৰাজবংশৰ শাসনকালত সাংস্কৃতিক সমন্বয় আৰু অভিযোজনৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট আছিল। তেওঁলোকে হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ৰীতিসমূহ আদৰি লৈছিল। বিদ্যাৰ প্ৰসাৰ আৰু আৰ্যধৰ্মৰ সম্প্ৰসাৰণ কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰ্তব্য আছিল, যাৰ বাবে তেওঁলোকে ৰাজ্যৰ বিভিন্ন অংশত বিশেষকৈ অনাৰ্য জনজাতিসকলৰ মাজত ব্ৰাহ্মণসকলক স্থাপন কৰিছিল। নিধনপুৰ তাম্ৰলিপিৰ মতে, ভাস্কৰবৰ্মণে কলিযুগৰ অন্ধকাৰ দূৰ কৰি আৰ্যধৰ্মৰ জ্যোতি প্ৰসাৰিত কৰিছিল।

প্রাচীন ভাৰতীয় ৰজাসকলৰ পৰম্পৰাগত কৌশল আছিল বর্ণাশ্রম ধর্ম ৰক্ষা আৰু পোষণ কৰা। নিধনপুৰ তাম্রশাসন অনুসৰি ভাস্কৰবর্মণে বিভিন্ন বর্ণ আৰু আশ্রমৰ কর্তব্য সযতনে পৰিচালনা কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও, স্থিতিবর্মণে বৈদিক ৰীতি-নীতি অনুসৰি তেওঁৰ ৰাজ্যাভিষেক অনুষ্ঠান সম্পন্ন কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৩: ভাস্কৰবর্মণৰ দুবি তাম্রশাসন মতে পুষ্যবর্মণ নৰক বংশত জন্মগ্রহণ কৰিছিল। (সত্য/অসত্য)

.....

প্রশ্ন ৪: বর্মণ শাসকসকলৰ কূটনৈতিক মিত্রতাৰ ওপৰত চমু টোকা প্রস্তুত কৰা।

.....

৭.৫ বর্মণ ৰাজবংশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রশাসন

ক) ৰাজতন্ত্র

প্রাচীন অসমত প্রচলিত শাসন ব্যৱস্থা আছিল ৰাজতন্ত্র (বৰুৱা, কে.এল., ২০০৯)। বর্মণ ৰাজবংশই ৰাজতান্ত্রিক ব্যৱস্থাকে অনুসৰণ কৰিছিল। ৰজাই প্রধান প্রশাসকৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰাজ্যৰ সকলো ক্ষমতা ৰজাৰ হাতত কেন্দ্রীভূত হৈছিল। সাধাৰণতে ৰাজতন্ত্র বংশানুক্রমিক আছিল যদিও কেতিয়াবা মন্ত্রী আৰু উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলে ৰজা নিযুক্তি দিছিল।

ৰজাৰ গুণাৱলী: কালিকা পুৰাণত হিন্দু ধর্মশাস্ত্রৰ আধাৰত ৰজাৰ বাবে আদর্শ প্রশাসনিক মানদণ্ডৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। কল্যাণবর্মণ, মহেন্দ্রবর্মণ, নাৰায়ণবর্মণ আৰু কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ আদি ৰজাই প্রজাৰ কল্যাণক অগ্রাধিকাৰ দি এই আদর্শসমূহক প্রতিফলিত কৰিছিল। মহেন্দ্রবর্মণে প্রজাক নিজৰ সন্তানৰ দৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ দিছিল। কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণে প্রজাৰ বাবে বিভিন্ন সা-সুবিধাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। নিধনপুৰ তাম্রলিপিৰ মতে ৰজাই তেওঁৰ প্রজাৰ সুখ-সন্তোষ বৃদ্ধিৰ বাবে বহুতো ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰিছিল।

ৰাজ্যভিষেক: কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ ৰাজ্যাভিষেক অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে বেছি তথ্য পোৱা নাযায়। ডুবি তাম্রলিপিৰ মতে স্থিতিবর্মণে বৈদিক ৰীতি-নীতি অনুসৰি ৰাজ্যাভিষেক কৰিছিল। ৰাজ্যাভিষেকৰ সময়ত ৰজাৰ নাম সলনি কৰাৰ প্রথা আছিল। যেনে সুস্থিতিবর্মণক মৃগাংক নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছিল। একেদৰে, হর্ষচৰিত মতে ভাস্কৰবর্মণক আগতে ভাস্কৰদ্যুতি বুলি জনা গৈছিল (বৰুৱা, এছ.এল., ২০১৫)।

অশ্বমেধ যজ্ঞ: প্রাচীন ভাৰতীয় ৰজাসকলে তেওঁলোকৰ সাম্রাজ্যিক শক্তি প্রদর্শনৰ বাবে ‘অশ্বমেধ যজ্ঞ’ কৰিছিল। বর্মণ ৰজাসকলেও এই প্রথা পালন কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, মহেন্দ্রবর্মণ আছিল বর্মণ বংশৰ প্রথম ৰজা যিয়ে ‘অশ্বমেধ যজ্ঞ’ সম্পন্ন কৰিছিল।

সাম্রাজ্যিক উপাধি: 'মহাৰাজাধিৰাজ' উপাধিয়ে ৰজাৰ স্বাধীনতাক সূচায়। বর্মণ বংশৰ প্রথম ৰজা পুষ্যবর্মণে 'মহাৰাজাধিৰাজ' উপাধি গ্রহণ কৰিছিল। **ইয়া**ৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে তেওঁ এজন স্বাধীন শাসক আছিল। অন্যান্য বর্মণ ৰজা যেনে সমুদ্রবর্মণ, বলবর্মণ আৰু সুস্থিতিবর্মণেও 'মহাৰাজাধিৰাজ' উপাধি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

খ) কেন্দ্রীয় প্রশাসন

শিলালিপিসমূহৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে কেন্দ্রীয় আৰু স্থানীয় পর্যায়ত এক জটিল শাসন ব্যৱস্থা বিদ্যমান আছিল। ৰজাক কর্তব্য পালনত সহায় কৰিবলৈ এদল বিষয়া আছিল। প্রাচীন কামৰূপত কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়াসকল আছিল ক্রমে সামন্ত, যুৱৰাজ, মহাসেনাপতি আৰু অমাত্য। সামন্তসকল আছিল ৰাজ্যখনৰ অধীনস্থ শাসকসকল। সামন্তসকলৰ মুৰব্বীজনক মহাসামন্ত বুলি কোৱা হৈছিল। বর্মণ ৰাজবংশৰ সম্পর্কে নিধনপুৰ তাম্রশাসনত মহাসামন্তৰ উল্লেখ পোৱা যায়। নিধনপুৰ তাম্রশাসনৰ মতে, মহাসামন্ত দিবাকৰপ্রভাই ভাণ্ডাগাৰ (ৰাজকীয় ভঁৰাল)ৰ দায়িত্বত আছিল। মন্ত্রীসভাই ৰজাক প্রশাসনিক বিষয়ত পৰামর্শ দিছিল। হিউয়েন চাঙৰ বর্ণনা মতে, কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণে গংগা নদীৰ পাৰত হর্ষবর্ধনৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰাৰ আগতে মন্ত্রীসভাৰ সৈতে আলোচনা কৰিছিল। অৱশ্যে মন্ত্রীসভাৰ সঠিক সদস্য সংখ্যা জনা নাযায়। প্রাপ্ত উৎসসমূহে সূচায় যে মন্ত্রীত্ব লাভত ব্রাহ্মণসকলৰ গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ আছিল। কালিকা পুৰাণে পৰামর্শ দিয়ে যে ৰজাই বুদ্ধিমান আৰু পৰিপক্ক ব্রাহ্মণসকলক মন্ত্রী হিচাপে নিয়োগ কৰিব লাগে। সেয়ে হ'লেও কিন্তু বর্মণ ৰজাসকলে ব্রাহ্মণসকলক মন্ত্রী হিচাপে নিয়োগ কৰিছিল নে নাই সেই সম্পর্কে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়।

গ) স্থানীয় প্রশাসন

প্রাচীন অসমৰ স্থানীয় প্রশাসনৰ বিশদ কার্যাৱলীৰ সম্পর্কে স্পষ্টকৈ জনা নাযায়। স্থানীয় পর্যায়ত সীমিত স্বায়ত্তশাসনৰে কেন্দ্রীভূত নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থা আছিল। প্রশাসনিক বিভাজনসমূহ আছিল ৰাজ্য, দেশ, ভুক্তি আৰু বিষয়; য'ত গ্রাম বা গাঁৱক আটাইতকৈ সৰু একক হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। ভুক্তি সম্ভৱতঃ আটাইতকৈ ডাঙৰ প্রশাসনিক বিভাগ আছিল। এই ভুক্তি শব্দই প্রদেশক বুজাইছিল। তাৰ পিছৰ প্রশাসনিক বিভাগ আছিল বিষয় বা জিলা। শিলালিপিত চন্দ্রপুৰী, ডিজ্জিনা, হাপ্যোমা, পুৰাজী আৰু বাডা আদি কেইবাটাও বিষয়ৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এটা বিষয়ত কেইবাটাও গ্রাম বা গাঁও অন্তর্ভুক্ত হৈছিল। গ্রাম বা গাঁও আছিল আটাইতকৈ সৰু প্রশাসনিক একক, যি ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে আছিল। শিলালিপিত কেইবাটাও গ্রামৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰোপৰি শিলালিপিত পাটক, কোঞ্চি আৰু পল্লীৰ দৰে সৰু বিভাগৰো উল্লেখ আছে। পাটকে সম্ভৱতঃ গাঁৱৰ এটা অংশক বুজাইছিল। কোঞ্চিয়ে গাঁৱৰ এটা অংশ বা এটা নির্দিষ্ট শ্রেণী/জাতিৰ লোকৰ বসতিপ্রধান সৰু গাঁৱক বুজাব পাৰে। পল্লী শব্দই ঘৰৰ শাৰী বা গোটকে বুজায়। সাধাৰণ প্রশাসনৰ বিষয়ে শিলালিপিৰ পৰা স্পষ্ট ধাৰণা পোৱা যায়। বিষয়পতিয়ে এটা বিষয় পৰিচালনা কৰিছিল। বিষয়পতিৰ কার্যালয়ত নিম্নলিখিত বিষয়াসকলৰ সমাবেশ ঘটিছিলঃ

- ন্যায়কাৰণিকা

- ব্যৱহাৰিকা

- সীমাপ্রদাতা

- কায়স্থ

- নায়ক

- কোষ্ঠাগাৰিকা

- উপৰিক

- উৎখিতায়িতা

- লেখক

- শাসয়িত্র

- সেক্যকাৰা আদি (বৰুৱা, বি.কে., ২০১১)।

নিধানপুৰ তাম্রলিপিত নায়ক শ্রীকৃষ্ণকুণ্ডৰ উল্লেখ পোৱা যায়। অর্থশাস্ত্র মতে, নায়কে কেতিয়াবা নগৰিক (চহৰ বা জিলাৰ প্রধান)ক বুজায়, কিন্তু সাধাৰণতে ই গাঁৱৰ মূৰব্বীক বুজায়।

ঘ) ন্যায় প্রশাসন

প্রাচীন অসমৰ ন্যায়িক ব্যৱস্থাৰ এখন স্পষ্ট চিত্র পোৱা নাযায়, কিন্তু শিলালিপিসমূহে সূচায় যে হিন্দু ধর্মশাস্ত্রৰ আধাৰত ন্যায় প্রশাসন কৰা হৈছিল। বেদ, অঙ্গ, ধর্মশাস্ত্র আৰু পুৰাণ আদি গ্রন্থই ন্যায় প্রশাসনৰ ভিত্তি আছিল। আইনৰ উৎস আছিল ধর্মীয় গ্রন্থ, নজিৰ, ৰীতি-নীতি আৰু ৰজাৰ আদেশ।

শিলালিপিত প্রাচীন অসমৰ ন্যায়িক ব্যৱস্থাৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন বিষয়াৰ উল্লেখ পোৱা যায়। যেনে— ন্যায়কাৰণিকা (প্রধান ন্যায়িক বিষয়া), ব্যৱহাৰিকা (বিচাৰক বা আইনজীৱী), কায়স্থ, দণ্ডিকা, দণ্ডপাশিকা ইত্যাদি। নিধনপুৰ তাম্রলিপিত ন্যায় কর্ণিকাক মুখ্য ন্যায়িক বিষয়া হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে, য'ত জনার্দন স্বামীৰ ভূমিকা উদাহৰণস্বৰূপে দাঙি ধৰা হৈছে। ন্যায় কর্ণিকাই কেৱল ন্যায় প্রশাসনেই নকৰিছিল, তেওঁ মাটিৰ বিবাদ নিষ্পত্তি আৰু সীমান্ত চিনাক্তকৰণৰ দায়িত্বও পালন কৰিছিল। ব্যৱহাৰিকাই সম্ভৱতঃ ন্যায়িক প্রশাসক বা উকীলৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল আৰু ন্যায় কর্ণিকাৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে কাম কৰিছিল। ইয়াৰোপৰি, দুই প্রকাৰৰ পুলিচ বিষয়াৰ উল্লেখ পোৱা যায়। **সেয়া হৈছে**— চোৰোদ্ধাৰণিকা বা চোৰ ধৰা বিষয়া আৰু চাট-ভাট। **অৱশ্যে চাট-ভাটৰ** কর্তব্য সম্পর্কে স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায় । মনকৰিবলগীয়া কথা যে, বিচাৰ প্রক্রিয়া, সাক্ষ্য-প্রমাণ আৰু শাস্তিৰ বিধান সম্পর্কীয় বিৱৰণ শিলালিপিসমূহত উল্লেখ নাই।

ঙ) ৰাজহ প্রশাসন

প্রাচীন অসমত ৰাজহ সংগ্রহৰ ছয়টা প্রাথমিক উৎস আছিল, য'ত খেতিয়কৰ পৰা লোৱা কৰৰ দৰে নিয়মিত কৰ অন্তর্ভুক্ত আছিল। নিধনপুৰ তাম্রশাসনত দত্তকৰপূর্ণৰ দৰে কৰ সংগ্রাহক আৰু উপৰিকা, উৎখেতিকা আদি বিষয়াৰ উল্লেখ

পোৱা যায় আৰু এইসকল বিষয়া ৰাজহ প্ৰশাসনত নিয়োজিত আছিল। ইয়াৰ উপৰিও ভাণ্ডাগাৰাধিকৃত আৰু কোষ্ঠাগাৰিকাই ক্ৰমে ৰাজকীয় ভঁৰাল আৰু কোষাগাৰ পৰিচালনা কৰিছিল। নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনৰ মতে মহাসামন্ত দিবাকৰে ভাণ্ডাগাৰৰ দায়িত্বত আছিল। স্থানীয় প্ৰশাসনিক মুৰব্বীসকলৰ জৰিয়তে ভূমি ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল যিয়ে প্ৰাচীন অসমৰ সুসংগঠিত অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাক প্ৰতিফলিত কৰে।

প্ৰাচীন অসমত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ভূমি আছিল। যেনে— কৃষিযোগ্য ভূমি (ক্ষেত্ৰ), অনাবাদী ভূমি (খিলা), ঘৰ-দুৱাৰ নিৰ্মাণৰ বাবে ভূমি (ৰাস্তা) ইত্যাদি। ভূমিৰ মালিকীস্বত্বত সমষ্টিগত আৰু ব্যক্তিগত দুয়োটা ধাৰণাই বিদ্যমান আছিল। **এই ব্যৱস্থাই** লোকসকলক কৃষিভূমি, গৰুচৰোৱা ঠাই আৰু জলাশয়ৰ মালিকীস্বত্ব প্ৰদান কৰিছিল। অৱশ্যে নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনৰ মতে কেৱল কৃষিভূমিহে ব্যক্তিগতভাৱে মালিকীস্বত্ব ল'ব পাৰিছিল। আনহাতে জলাশয় আৰু গৰুচৰোৱা ঠাইসমূহ সমষ্টিগতভাৱে বণ্টন কৰা হৈছিল। ভূতিবৰ্মণে দান কৰা ভূমিদানৰ তাম্ৰপত্ৰ হেৰুৱাৰ বাবে ই কৰৰ আওতালৈ অহাত ভাস্কৰবৰ্মণে ব্ৰাহ্মণসকলক পুনৰ সেই ভূমিৰ অধিকাৰ দিয়ে, যিয়ে ভূমিচ্ছিদ্ৰ নীতি অনুসৰি ইয়াৰ উপভোগ কৰি আছিল। এই অনুগ্ৰহ সূৰ্য, চন্দ্ৰ আৰু পৃথিৱী থকালৈকে কৰমুক্ত হিচাপে থাকিব বুলি ঘোষণা কৰা হৈছিল।

চ) সৈন্য প্ৰশাসন

প্ৰাচীন অসমৰ বৰ্মণ শাসকসকল যুদ্ধবিদ্যাত পাৰদৰ্শী বুলি খ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। তেওঁলোকে ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ আৰু আক্ৰমণকাৰীৰ বিৰুদ্ধে ৰক্ষাৰ বাবে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল। উদ্ধাৰ হোৱা শিলালিপিসমূহে তেওঁলোকৰ সৈন্য সংগঠনৰ বিষয়ে আমাক জানিবলৈ দিয়ে, য'ত এজন যুদ্ধমন্ত্ৰীয়ে পদাতিক, হস্তীসেনা আৰু নৌসেনাৰ দৰে বিভাগসমূহ পৰিচালনা কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণৰ কৰ্ণসুবৰ্ণত অৱস্থিত সৈন্য শিবিৰত অতিৰিক্ত জাহাজ, হস্তী, ঘোঁৰা আৰু পদাতিক সেনাৰ উপস্থিতি বিশেষ উল্লেখযোগ্য। বৰ্মণ ৰজা আৰু অন্যান্য শাসকৰ মাজত নৌযুদ্ধে তেওঁলোকৰ নৌশক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে। যদিও উন্নত মানৰ ঘোঁৰাৰ অভাৱত অশ্বাৰোহী সেনাৰ ভূমিকা সীমিত আছিল। **আনহাতে** হস্তীৰ প্ৰাচুৰ্য্য আছিল বাবে ই যুদ্ধৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সম্পদ আছিল। প্ৰধান অস্ত্ৰৰ ভিতৰত তৰোৱাল, কুঠাৰ, বৰ্চা, গদা, ধনু-কাঁড়, চক্ৰ, ভল্ল আদি অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। ডুবি তাম্ৰলিপিৰ দৰে শিলালিপিত এইসম্পৰ্কে উল্লেখ পোৱা যায়।

৭.৬ কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণৰ ভূমিকা

বৰ্মণ ৰাজবংশৰ শেষৰজন শাসক কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে অসমৰ ইতিহাসত এক উজ্জ্বল অধ্যায় ৰচনা কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণে উত্তৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব যথেষ্ট বৃদ্ধি কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণে সিংহাসন আৰোহন কৰাৰ সময়ত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি অস্থিৰ আছিল। মহাসেনগুপ্তই কামৰূপ আক্ৰমণ কৰি ভাস্কৰবৰ্মণৰ পিতৃ সুস্থিতিবৰ্মণক পৰাস্ত কৰিছিল। মহাসেনগুপ্তৰ দ্বাৰা কামৰূপৰ পতনৰ ফলত ৰাজ্যখনৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামৰিক প্ৰতিপত্তি যথেষ্ট হ্ৰাস পাইছিল। এই যুদ্ধৰ ফলত কামৰূপে উত্তৰ বংগৰ অঞ্চলসমূহ হেৰুৱাইছিল আৰু পশ্চিম সীমা কৰতোৱা নদীলৈ সংকোচিত হৈ আহিছিল । সুস্থিতিবৰ্মণৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ সুপ্ৰতিষ্ঠিতবৰ্মণে সিংহাসন লাভ কৰিছিল যদিও তেওঁৰ ৰাজত্বকাল চমু আছিল। সুপ্ৰতিষ্ঠিতবৰ্মণৰ মৃত্যুৰ পিছত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে সিংহাসনত উঠি কামৰূপৰ হেৰুওৱা অঞ্চলসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিছিল। কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণৰ ৰাজত্বকালত দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা সংঘটিত হৈছিলঃ

১. চীনৰ পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ কামৰূপ ভ্ৰমণ

২. হর্ষবর্ধনৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক স্থাপন

ঐতিহাসিক দলিলসমূহত বাণভট্টই তেওঁক “প্রাগেজ্যোতিষপুৰৰ অধিপতি কুমাৰ” বুলি আৰু হিউয়েন চাঙে “কুমাৰৰাজা” বুলি উল্লেখ কৰিছে।

কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণৰ শাসনকালত কামৰূপৰ ভৌগোলিক বিস্তৃতিঃ

আমি পূর্বতে আলোচনা কৰি আহিছো যে, কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণে কামৰূপৰ শক্তি পুনৰুদ্ধাৰত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেওঁ হেৰুওৱা অঞ্চলসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ কৰি পূর্বৰ ভূমি অনুদানসমূহ বলৰৎ ৰাখিছিল। এই কার্যই ৰাজ্যখনৰ স্থিতি সুদৃঢ় কৰিছিল। সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগত কামৰূপৰ লগতে উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনীতিতো তেওঁ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰিছিল। তেওঁৰ প্রচেষ্টাই কামৰূপৰ পূর্বৰ শক্তি পুনৰুদ্ধাৰ কৰাত সহায় কৰিছিল আৰু অঞ্চলটোৰ ইতিহাসত তেওঁক এক গুৰুত্বপূর্ণ ব্যক্তিত্ব হিচাপে পৰিগণিত কৰিছিল।

চীনৰ ঐতিহাসিক দলিলত ভাস্কৰবর্মণক “পূব ভাৰতৰ ৰজা” বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। নালন্দাত উদ্ধাৰ হোৱা ভাস্কৰবর্মণৰ মৃৎমোহৰে কামৰূপৰ সীমা বংগৰ সীমাও অতিক্রম কৰা বুলি সূচায়। যোগিনী তন্ত্রত উল্লেখ থকা কামৰূপৰ লগতে তেওঁৰ ৰাজ্যত বংগৰ এক বৃহৎ অংশ আৰু সম্ভৱতঃ বিহাৰৰ কিছুমান অঞ্চল (অন্ততঃ নালন্দা অঞ্চল) অন্তর্ভুক্ত আছিল। নালন্দাৰ মৃৎমোহৰ আৰু ই-চিঙৰ ৰচনাই তেওঁৰ নালন্দা অঞ্চলৰ ওপৰত থকা আধিপত্যক নিশ্চিত কৰে। পি.চি. চৌধুৰীৰ মতে, ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজ্যত সমগ্র অসম, বংগৰ এক বৃহৎ অংশ আৰু বিহাৰৰ কিছুমান অঞ্চল (অন্ততঃ নালন্দা অঞ্চল) অন্তর্ভুক্ত আছিল। নিধনপুৰ তাম্রশাসনৰ মতে ভাস্কৰবর্মণে কর্ণসুবর্ণ আৰু পুণ্ড্রবর্ধন দখল কৰিছিল। জে.চি. ঘোষ, এ.চি. চৌধুৰী আদিৰ মতে ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজ্যত দক্ষিণ-পূব বংগৰ অঞ্চল যেনে শ্রীহট্ট, ত্রিপুৰা আৰু সমতটৰ কিছুমান অংশ অন্তর্ভুক্ত আছিল। আনহাতে পি.এন. ভট্টাচার্য্য, কে.এল. বৰুৱা আদিয়ে শ্রীহট্ট কামৰূপৰ বাহিৰত অৱস্থিত বুলি মত পোষণ কৰিছে। টিপেৰা তাম্রশাসনত উল্লেখ থকা লোকনাথে ভাস্কৰবর্মণৰ শ্রীহট্ট আৰু ত্রিপুৰাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। হিউয়েন চাঙে দক্ষিণ-পূব বংগত ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজনৈতিক প্রভাৱৰ সাক্ষ্য দিছে; য’ত উল্লেখ আছে যে চীনলৈ যোৱা সমুদ্রপথ কামৰূপৰ ৰজাই সুৰক্ষিত কৰিছিল। এই বক্তব্যৰ পৰা আমি অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে, ভাস্কৰবর্মণে শ্রীহট্ট আৰু ত্রিপুৰাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ ৰাখিছিল। হিউয়েন চাঙৰ বর্ণনা মতে তেওঁৰ ৰাজ্য পূবে চীন আৰু ব্রহ্মদেশৰ সৈতে সংলগ্ন আছিল। গতিকে ইয়াক ক’ব পাৰি যে ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজ্য যোগিনী তন্ত্রত বর্ণিত কামৰূপতকৈ অধিক বিস্তৃত আছিল।

হিউয়েন চাঙৰ কামৰূপ ভ্রমণঃ

ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজত্বকালত চীনৰ পৰিব্রাজক হিউয়েন চাঙে কামৰূপ ভ্রমণ কৰিছিল (৬৪৩ খ্রীষ্টাব্দত)। তেওঁ কামৰূপত একমাহৰো অধিক সময় অতিবাহিত কৰিছিল। হিউয়েন চাঙে কামৰূপৰ বিস্তৃতি, ৰাজ্যৰ অৱস্থা আৰু জনজীৱনৰ বিষয়ে এক সুন্দৰ বর্ণনা দাঙি ধৰিছে। ৰজাৰ জ্ঞানচর্চা আৰু শিক্ষানুৰাগে পৰিব্রাজকজনক ইমানেই প্রভাৱিত কৰিছিল যে তেওঁ ভাস্কৰবর্মণক ব্রাহ্মণ বুলি ভুল কৰিছিল। হিউয়েন চাঙৰ মতে, কামৰূপৰ পৰিসীমা প্রায় ১০,০০০ লি (প্রায় ১৭০০ মাইল) আছিল, য’ত ৰাজধানী চহৰখন প্রায় ৩০ লি জুৰি বিস্তৃত আছিল। তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে কামৰূপৰ মাটি উর্বৰ আছিল আৰু ইয়াত কঁঠাল, নাৰিকল আদিৰ খেতি হৈছিল। জলবায়ু নাতিশীতোষ্ণ আৰু জনসাধাৰণ সহজ-সৰল আছিল। তেওঁ লিখিছিল যে, ৰাজ্যখনৰ পূবে পর্বতশ্রেণী আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে চীনৰ সীমান্তলৈ অসভ্য অঞ্চলৰ সৈতে সংলগ্ন আছিল।

কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণ আৰু হৰ্ষবৰ্ধনৰ সম্পৰ্কঃ

কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰখ্যাত ৰজা হৰ্ষবৰ্ধনৰ সৈতে মিত্ৰতা স্থাপন কৰিছিল। এই মিত্ৰতাই ভাস্কৰবৰ্মণৰ কূটনৈতিক সাফল্যক চিহ্নিত কৰে। এই সম্পৰ্কৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল গৌড়ৰ ৰজা শশাঙ্কৰ পৰা প্ৰতিশোধ লোৱা, যি দুয়োৰে উমৈহতীয়া শত্ৰু আছিল। ভাস্কৰবৰ্মণে হংসবেগ নামৰ এজন ৰাষ্ট্ৰদূতৰ জৰিয়তে হৰ্ষক মিত্ৰতাৰ প্ৰস্তাৱ পঠাইছিল। হৰ্ষই এই প্ৰস্তাৱ সাদৰে গ্ৰহণ কৰি ৰাষ্ট্ৰদূতক মূল্যবান উপহাৰ দি উভতাই পঠাইছিল। হৰ্ষ আৰু ভাস্কৰবৰ্মণে যুটীয়াভাৱে গৌড় আক্ৰমণ কৰি শশাঙ্কক পৰাস্ত কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণে গৌড়ৰ ৰাজধানী কৰ্ণসুবৰ্ণ জয় কৰিছিল। বিজয়ৰ পিছত তেওঁ ভূতিবৰ্মণৰ দ্বাৰা দান কৰা ভূমি পুনৰ নিশ্চিত কৰি বিখ্যাত নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন জাৰি কৰিছিল। এই মিত্ৰতা হৰ্ষ আৰু ভাস্কৰবৰ্ধনৰ মৃত্যুলৈকে অব্যাহত আছিল। হৰ্ষচৰিতত এই মিত্ৰতাক কুবেৰ-শিৱ, দশৰথ-ইন্দ্ৰ, ধনঞ্জয়-কৃষ্ণ আৰু কৰ্ণ-দুৰ্যোধনৰ ঐতিহাসিক মিত্ৰতাৰ সৈতে তুলনা কৰা হৈছে। হৰ্ষই ভাস্কৰবৰ্মণক কনৌজ আৰু প্ৰয়াগৰ ধৰ্মীয় সভালৈ আমন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু এই সভাত বিশেষ সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। হৰ্ষবৰ্ধনে মহাযান বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰৰ বাবে কনৌজত এক ভব্য সভাৰ আয়োজন কৰিছিল। হৰ্ষ আৰু কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণ দুয়োজনে এই সভাৰ শোভাযাত্ৰাত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। পুনৰ ভাস্কৰবৰ্মণক প্ৰয়াগত পঞ্চবাৰ্ষিক দানমহোৎসৱলৈ আমন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল। কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে "দক্ষিণ ভাৰতৰ ৰজা" ধ্ৰুবভট আদি অন্যান্য ৰাজপ্ৰতিনিধিসকলৰ সৈতে এই অনুষ্ঠানত অংশ লৈছিল। এই ঘটনাই প্ৰমাণ কৰে যে হৰ্ষই কামৰূপৰ ৰজাক এজন সন্মানীয় অতিথি আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ মিত্ৰৰূপেহে গণ্য কৰিছিল; কোনো কৰতলীয়া ৰজা হিচাপে নহয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা ক'ব পাৰি যে, কামৰূপৰ কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মণে হৰ্ষবৰ্ধনৰ সৈতে মিত্ৰতা স্থাপন আৰু কূটনৈতিক সম্পৰ্ক ৰক্ষাৰ জৰিয়তে তেওঁৰ সাম্ৰাজ্য শক্তিশালী কৰিছিল। তেওঁৰ শাসনকালত হিউয়েন চাঙৰ ভ্ৰমণে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁৰ ৰাজ্যৰ যথেষ্ট বিস্তাৰ ঘটিছিল আৰু শশাঙ্কৰ ওপৰত বিজয়ে তেওঁৰ মৰ্যাদা বৃদ্ধি কৰিছিল। হৰ্ষৰ সৈতে ভাস্কৰবৰ্মণৰ সম্পৰ্কই উত্তৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিত পাৰস্পৰিক সন্মান আৰু ৰাজনৈতিক শক্তিৰ প্ৰতিফলন ঘটাইছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৫: বৰ্মণ ৰাজবংশৰ সৈন্য সংগঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্ৰশ্ন ৬: হিউয়েন চাঙৰ কামৰূপ ভ্ৰমণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা।

৭.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি শিকিলে—

- প্ৰাচীন কালত অসম কামৰূপ আৰু প্ৰাগজ্যোতিষ নামেৰে পৰিচিত আছিল। প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ আছিল কামৰূপৰ ৰাজধানী। চতুৰ্থ শতিকাৰ মাজভাগত বৰ্মণ ৰাজবংশই কামৰূপ শাসন কৰিছিল। পুষ্যবৰ্মণে বৰ্মণ ৰাজবংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল আৰু ভাস্কৰবৰ্মণৰ নিধনপুৰ তাম্ৰলিপিৰ মতে তেওঁ নৰক-ভগদত্তৰ ভৌম বংশৰ সৈতে সম্পৰ্কিত আছিল। বৰ্মণ ৰাজবংশ প্ৰায় তিনিশ বছৰ ধৰি বৰ্তী আছিল। সাহিত্য আৰু শিলালিপিৰ প্ৰমাণে স্পষ্ট কৰি দিয়ে যে, প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাস বৰ্মণ ৰাজবংশৰ পৰাই আৰম্ভ হয়।

- পুষ্যবর্মণৰ পিছত বিভিন্ন বর্মণ শাসকে কামৰূপ শাসন কৰিছিল। প্ৰায় তেৰগৰাকী বর্মণ শাসকৰ নাম ইতিহাসত পোৱা যায় যদিও তেওঁলোকৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে ইতিহাসবিদসকলৰ মাজত মতভেদ আছে।

- পুষ্যবর্মণ গুপ্ত ৰাজ্যৰ সমুদ্রগুপ্তৰ সমসাময়িক আছিল। এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত কামৰূপক গুপ্ত ৰাজ্যৰ সীমান্ত ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। কামৰূপৰ লগতে সমতট, দেৱকা, নেপাল আৰু কর্ত্তিপুৰকো গুপ্তৰ সীমান্ত ৰাজ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। এই ৰাজ্যসমূহৰ ৰজাসকলে সমুদ্রগুপ্তক কৰ দি তেওঁৰ আদেশ মানি ৰাজদৰবাৰলৈ গৈ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিছিল।

- ৰাজ্য বিস্তাৰৰ বাবে বর্মণ ৰজাসকলে ওচৰৰ ৰাজ্যবোৰৰ বিৰুদ্ধে সামৰিক অভিযান চলাইছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, মহেন্দ্রবর্মণে কামৰূপক ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱেষ্টনিলৈ আগবঢ়াই নিছিল। তেওঁ আছিল কামৰূপৰ প্ৰথমজন ৰজা যিয়ে এক বিশাল অঞ্চল জয় কৰি নিজৰ অধীনত ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

- সামৰিক সংঘর্ষৰ উপৰিও বর্মণ শাসকসকলে চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক ৰক্ষা কৰিছিল। শিলালিপিসমূহত কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ সৈতে সামন্ত আৰু চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ কূটনৈতিক সম্পর্কৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

- বিদ্যাৰ প্ৰসাৰ আৰু আর্যধর্মৰ সম্প্রসাৰণ কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ আন এক গুৰুত্বপূর্ণ কর্তব্য আছিল, যাৰ বাবে তেওঁলোকে ৰাজ্যৰ বিভিন্ন অংশত বিশেষকৈ অনার্য জনজাতিসকলৰ মাজত ব্রাহ্মণসকলক স্থাপন কৰিছিল। নিধনপুৰ তাম্রশাসনৰ মতে, ভাস্কৰবর্মণে কলিযুগৰ অন্ধকাৰ দূৰ কৰি আর্যধর্মৰ জ্যোতি প্রসাৰিত কৰিছিল।

- বর্মণ ৰাজবংশই ৰাজতান্ত্রিক ব্যৱস্থাকে অনুসৰণ কৰিছিল। ৰজাই প্রধান প্রশাসকৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰাজ্যৰ সকলো ক্ষমতা ৰজাৰ হাতত কেন্দ্রীভূত হৈছিল। বর্মণ ৰজাসকলে "অশ্বমেধ যজ্ঞ" কৰিছিল আৰু কিছুমানে "মহাৰাজাধিৰাজ"ৰ দৰে সাম্রাজ্যিক উপাধি গ্রহণ কৰিছিল। ৰজাক একদল বিষয়াই সহায় কৰিছিল।

- প্রাচীন অসমৰ ন্যায়িক ব্যৱস্থাৰ এখন স্পষ্ট চিত্র পোৱা নাযায়, কিন্তু শিলালিপিসমূহে সূচায় যে হিন্দু ধর্মশাস্ত্রৰ আধাৰত ন্যায় ব্যৱস্থা প্রৱর্তন কৰা হৈছিল।

- বর্মণ শাসকসকল যুদ্ধবিদ্যাত পাৰদর্শী বুলি খ্যাতি অর্জন কৰিছিল। শিলালিপিসমূহে তেওঁলোকৰ সৈন্য সংগঠনৰ পৰিচয় দাঙি ধৰে, য'ত এজন যুদ্ধমন্ত্রীয়ে পদাতিক, হস্তীসেনা আৰু নৌসেনাৰ দৰে বিভাগসমূহ পৰিচালনা কৰিছিল।

- কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ আছিল বর্মণ ৰাজবংশৰ শেষৰজন শাসক। **এইজনা ৰজাই** অসমৰ ইতিহাসত এক উজ্জ্বল অধ্যায় ৰচনা কৰিছিল। তেওঁ উত্তৰ ভাৰতীয় ৰাজনীতিত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব যথেষ্ট বৃদ্ধি কৰিছিল। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনা সংঘটিত হৈছিলঃ হিউয়েন চাঙৰ কামৰূপ ভ্রমণ আৰু হর্ষবর্ধনৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক স্থাপন।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

১) বৰুৱা, বি.কে. (২০১১). A Cultural History of Assam. গুৱাহাটী: বিনা লাইব্রেৰী

২) বৰুৱা, এইচ.কে. (২০০৭). The Comprehensive History of Assam. গুৱাহাটী: পাব্লিকেশ্বন বর্ড অফ অসম

৩) বৰুৱা, কে.এল. (২০০৯). Early History of Kamrupa. গুৱাহাটী: এলবিএছ পাব্লিকেশ্বন্স

৪) বৰুৱা, এছ.এল. (২০১৫). A Comprehensive History of Assam. নিউ দিল্লী: মুন্সীৰাম মনোহৰলাল পাব্লিশার্ছ প্রাইভেট লিমিটেড

৫) গেইট, ই. (২০০৫). A History of Assam. গুৱাহাটী: এলবিএছ পাব্লিকেশ্বন

৬) কাকতি, বি.কে. (১৯৪৮). Mother Goddess Kamakhya. গুৱাহাটী: লয়ার্ছ বুক ষ্টল

৭.৯ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ উত্তৰসমূহ

প্রশ্ন ১ ৰ উত্তৰ: পুষ্যবর্মণ

প্রশ্ন ২ ৰ উত্তৰ: কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণৰ ৰাজত্বকালত হিউয়েন চাঙে কামৰূপ ভ্রমণ কৰিছিল।

প্রশ্ন ৩ ৰ উত্তৰ: সত্য

প্রশ্ন ৪ ৰ উত্তৰ:

বর্মণ শাসকসকলে সামৰিক সংঘর্ষৰ উপৰিও চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক ৰক্ষা কৰিছিল। শিলালিপিসমূহে কামৰূপৰ ৰজাসকলৰ সামন্ত আৰু চুবুৰীয়া ৰাজ্যবোৰৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্কৰ বর্ণনা কৰে। ভাস্কৰবর্মণ আৰু হর্ষবর্ধনৰ মাজৰ ঐতিহাসিক মিত্রতা, আৰু কাশ্মীৰৰ ৰজা মেঘবাহন আৰু কামৰূপৰ ৰাজকুমাৰীৰ বৈবাহিক সম্পর্কই প্রাচীন কামৰূপৰ কূটনীতিৰ গুৰুত্বপূর্ণ মুহূর্ত চিহ্নিত কৰে। বলবর্মণে তেওঁৰ জীয়ৰীৰ হাত কাশ্মীৰৰ ৰজালৈ আগবঢ়াইছিল। কামৰূপ আৰু কাশ্মীৰৰ এই বৈবাহিক সম্পর্কই ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলাইছিল। হর্ষবর্ধন আৰু কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণৰ মাজৰ মিত্রতা স্থাপন ভাস্কৰবর্মণৰ শাসনকালৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনা আছিল। হর্ষ আৰু ভাস্কৰবর্মণে গৌড়ৰ শশাঙ্কক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি ভাস্কৰবর্মণৰ ক্ষমতা অভূতপূর্বভাৱে বৃদ্ধি কৰিছিল।

প্রশ্ন ৫ ৰ উত্তৰ:

প্রাচীন অসমৰ বর্মণ শাসকসকল যুদ্ধবিদ্যাত পাৰদর্শী বুলি খ্যাতি অর্জন কৰিছিল। শিলালিপিসমূহে তেওঁলোকৰ সৈন্য সংগঠনৰ চিনাকি দিয়ে, য'ত এজন যুদ্ধমন্ত্রীয়ে পদাতিক, হস্তীসেনা আৰু নৌসেনাৰ দৰে বিভাগসমূহ পৰিচালনা কৰিছিল।

ভাস্কৰবৰ্মণৰ কৰ্ণসুবৰ্ণত অৱস্থিত সৈন্য শিবিৰত অতিৰিক্ত জাহাজ, হস্তী, ঘোঁৰা আৰু পদাতিক সেনাৰ উপস্থিতি বিশেষ উল্লেখযোগ্য। বৰ্মণ ৰজা আৰু অন্যান্য শাসকৰ মাজৰ নৌযুদ্ধই তেওঁলোকৰ নৌশক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে। যদিও উন্নত মানৰ ঘোঁৰাৰ অভাৱত অশ্বাৰোহী সেনাৰ ভূমিকা সীমিত আছিল তথাপি এই দেশত হস্তীৰ প্ৰাচুৰ্য্য আছিল আৰু ই যুদ্ধত গুৰুত্বপূৰ্ণ সম্পদ আছিল। প্ৰধান অস্ত্ৰৰ ভিতৰত তৰোৱাল, কুঠাৰ, বৰ্চা, গদা, ধনু-কাঁড়, চক্ৰ, ভল্ল আদি অন্তৰ্ভুক্ত আছিল, যি ডুবি তাম্ৰশাসনৰ দৰে শিলালিপিত উল্লেখ পোৱা যায়।

প্ৰশ্ন ৬ ৰ উত্তৰ:

ভাস্কৰবৰ্মণৰ ৰাজত্বকালত চীনৰ পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙে কামৰূপ ভ্ৰমণ কৰিছিল (৬৪৩ খ্ৰীষ্টাব্দত)। তেওঁ কামৰূপত একমাহৰো অধিক সময় অতিবাহিত কৰিছিল। হিউয়েন চাঙে কামৰূপৰ বিস্তৃতি, ৰাজ্যৰ অৱস্থা আৰু জনজীৱনৰ এক সুন্দৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে। ৰজাৰ জ্ঞানচৰ্চা আৰু শিক্ষানুৰাগে পৰিব্ৰাজকজনক ইমানেই প্ৰভাৱিত কৰিছিল যে তেওঁ ভাস্কৰবৰ্মণক ব্ৰাহ্মণ বুলি ভুল কৰিছিল। হিউয়েন চাঙৰ মতে, কামৰূপৰ পৰিসীমা প্ৰায় ১০,০০০ লি (প্ৰায় ১৭০০ মাইল) আছিল, য'ত ৰাজধানী চহৰখন প্ৰায় ৩০ লি জুৰি বিস্তৃত আছিল। তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে কামৰূপৰ মাটি উৰ্বৰ আছিল আৰু ইয়াত কঁঠাল, নাৰিকল আদিৰ খেতি হৈছিল। জলবায়ু নাতিশীতোষ্ণ আছিল আৰু দেশৰ জনসাধাৰণ সহজ-সৰল আছিল। তেওঁ লিখিছিল যে ৰাজ্যখনৰ পূবে পৰ্বতশ্ৰেণী আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে চীনৰ সীমান্তলৈ অসভ্য অঞ্চলৰ সৈতে সংলগ্ন আছিল।

৭.১০ নমুনা প্ৰশ্নসমূহ

ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিব লাগিব)

প্ৰশ্ন ১: 'অশ্বমেধ'ৰ সংজ্ঞা দিয়া।

প্ৰশ্ন ২: 'চৌৰোদ্ধাৰণিকা' কোন আছিল?

প্ৰশ্ন ৩: 'আৰ্যধৰ্ম' বুলিলে কি বুজা?

প্ৰশ্ন ৪: 'ভুক্তি'ৰ সংজ্ঞা দিয়া।

খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিব লাগিব)

প্ৰশ্ন ১: ৰজাৰ গুণাৱলীসমূহ কি কি আছিল?

প্ৰশ্ন ২: বৰ্মণ শাসকসকলৰ স্থানীয় প্ৰশাসনৰ বিষয়ে চমু টোকা লিখা।

প্ৰশ্ন ৩: প্ৰাচীন অসমত কি কি প্ৰকাৰৰ ভূমি আছিল? চমুকৈ আলোচনা কৰা।

প্ৰশ্ন ৪: ৰাজ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিব লাগিব)

প্রশ্ন ১: বর্মণ ৰাজবংশ প্রতিষ্ঠাত পুষ্যবর্মণৰ ভূমিকা আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ২: বর্মণ শাসকসকলৰ সামৰিক বিজয়ে কামৰূপৰ ভূ-বিস্তাৰত কেনেদৰে অৰিহণা যোগাইছিল?

প্রশ্ন ৩: কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণ আৰু হর্ষবর্ধনৰ মাজৰ কূটনৈতিক সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন ৪: প্রাচীন ভাৰতত কুমাৰ ভাস্কৰবর্মণে মিত্রতা আৰু সামৰিক অভিযানৰ জৰিয়তে কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক প্রভাৱ কেনেদৰে সম্প্রসাৰণ কৰিছিল?

প্রশ্ন ৫: বর্মণ ৰাজবংশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্রশাসন সম্পর্কে আলোচনা ক

অধ্যায় ৮: ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ উদ্ভৱ

অধ্যায় সূচী

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ সংজ্ঞা

৮.৪ দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

৮.৪.১ দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

৮.৫ দিবং উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

৮.৫.১ দিবং উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

৮.৬ কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

৮.৬.১ কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

৮.৭ প্ৰাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত এই তিনিটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ গুৰুত্ব

৮.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

৮.১০ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

৮.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ সংজ্ঞা দিব পাৰিব।
- দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- দিবং উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ইয়াৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ চিহ্নিত কৰিব পাৰিব।

- কাপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত এই তিনিটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

কামৰূপ ৰাজ্য ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীৰ দুয়োপাৰে অৱস্থিত আছিল। কামৰূপৰ ৰাজধানী নগৰ আছিল প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ। ই বৰ্তমানৰ গুৱাহাটী অঞ্চলক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ ৰাজ্যৰ উপৰিও অসমৰ প্ৰাচীন ইতিহাসত আমি আন কিছুমান ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ সন্ধান পাওঁ। সাহিত্যিক আৰু শিলালিপি উভয় উৎসই এই ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰসমূহৰ বিষয়ে তথ্য দাঙি ধৰিছে। এই কেন্দ্ৰসমূহে প্ৰশাসনযন্ত্ৰৰ সহায়ক কেন্দ্ৰৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। উৎসসমূহৰ অধ্যয়নৰ পৰা বুজা যায় যে এই ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰসমূহ প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক শাসন ব্যৱস্থাৰ বাহিৰত অৱস্থিত আছিল।

এই কেন্দ্ৰসমূহৰ ভিতৰত তিনিটা আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল—
(ক) দয়াং ধনশিৰি উপত্যকা,
(খ) দিবং উপত্যকা, আৰু
(গ) কাপিলী-যমুনা উপত্যকা।

এই অধ্যায়ত আমি এই তিনিটা ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ ভৌগোলিক অৱস্থান, প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ আৰু ঐতিহাসিক আৰু সাংস্কৃতিক গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৮.৩ সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ সংজ্ঞা

'কেন্দ্ৰ' শব্দটোৰ উৎপত্তি লেটিন শব্দ 'চেন্ট্ৰাম'ৰ পৰা। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে এনে স্থান য'ত লোকসকলে কোনো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্যৰ সৈতে একত্ৰিত হৈ থাকে। 'সাংস্কৃতিক' শব্দটো হৈছে বিশেষণ যিয়ে সংস্কৃতিৰ সৈতে সম্পৰ্ক সূচায়। সেইদৰে, 'সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ' বুলিলে এনে নিৰ্দিষ্ট অঞ্চল বুজায়, য'ত লোকসকলে সাংস্কৃতিক কাৰ্যকলাপত অংশগ্ৰহণ কৰে। এই কেন্দ্ৰসমূহৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে নিৰ্দিষ্ট সম্প্ৰদায়ৰ লোকসকলৰ মাজত সংস্কৃতিৰ বিকাশ আৰু সংৰক্ষণ কৰা।

ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰ আৰু সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ মাজত এক অন্তৰ্নিহিত সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰসমূহত আমি শাসক, মুৰব্বী, ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু চৰকাৰী ব্যৱস্থাৰ বিকাশ লক্ষ্য কৰিব পাৰো। ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ সুগঠিত পৰিকাঠামোৱে প্ৰায়ে কিছুমান সাংস্কৃতিক কাৰ্যকলাপৰ উদ্ভৱ ঘটায়, যাৰ ফলত এটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ বিকাশ হয়। অসমৰ প্ৰাচীন ইতিহাসত আমি দোয়াং-ধনশিৰি উপত্যকা, দিবং উপত্যকা আৰু কাপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ দৰে তিনিটা প্ৰধান ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰৰ উদ্ভৱ লক্ষ্য কৰিব পাৰো। ক্ৰমে এই ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰসমূহৰ লোকসকলে স্থাপত্য আৰু অন্যান্য সাংস্কৃতিক কাৰ্যকলাপত নিজকে নিয়োজিত কৰি 'সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ' হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে।

কাৰ্য্যকলাপ ৮.১

সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা

.....

৮.৪ দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকা অসম ৰাজ্যৰ দক্ষিণ-মধ্য অংশত অৱস্থিত। ই এক উর্বৰ অঞ্চল আৰু ইয়াৰ কিছু অংশ, যি পাহাৰৰ সংলগ্ন, ধনশিৰি নদীৰ ক্ষয়ক্রিয়াৰ ফলত গঠিত। উপত্যকাটো পূবে নগা পাহাৰ, পশ্চিমে কার্বি আংলং পাহাৰ আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে ব্রাই পাহাৰে আগুৰি আছে। বর্তমান ই গোলাঘাট জিলাৰ কিছু অংশ, কার্বি আংলংৰ কিছু অঞ্চল আৰু নাগালেণ্ডৰ কিছু ভাগ অন্তর্ভুক্ত কৰে। যিহেতু উপত্যকাটো উত্তৰ দিশৰ বাহিৰে পাহাৰেৰে ঘেৰাও কৰা, সেয়া এক বিচ্ছিন্ন অঞ্চল হিচাপে পৰিগণিত। উত্তৰ দিশৰ পৰা ই অসম উপত্যকাৰে সংযোগ পাইছে।

ধনশিৰি নদী আৰু ইয়াৰ মুখ্য উপনদী দৈয়াং উপত্যকাৰ প্রধান নদী প্রণালী গঠন কৰে। এই দুয়োখন নদীয়ে সমগ্র উপত্যকাৰ নিষ্কাশন ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্রণ কৰে। দোয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ ভূ-প্রকৃতিয়ে কিছু বিচ্ছিন্ন পর্বতৰ দ্বাৰা প্রতিনিধিত্ব লাভ কৰে। **উপত্যকাৰ নদীবোৰ তুলনামূলকভাৱে বেছি খৰতকীয়া** আৰু ইয়াৰ তলি শিলাময়। উল্লেখযোগ্য যে বর্ষাৰ সময়ত উপত্যকাৰ সৰু-সৰু নৈবোৰ খৰস্রোতা হৈ পৰে।

ইয়াৰ মাটি উর্বৰ আৰু বিভিন্ন শস্যৰ খেতিৰ বাবে উপযোগী। কিছু কৃষি ক্ষেত্র সৰু-সৰু খণ্ডত বিভক্ত, যাক স্থানীয়ভাৱে ‘হোলা’ বুলি কোৱা হয়। ‘হোলা’বোৰ প্রধানকৈ ভিজা ধানৰ খেতিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু ডাঙৰ ধাননি ক্ষেত্রবোৰক ‘হামদৈ’ বুলি জনা যায়। অনুকূল ভৌগোলিক অৱস্থান, নদী প্রণালী আৰু কৃষি উৎপাদনে প্রাচীন কালৰে পৰা এই উপত্যকাই মানৱ বসতি স্থাপনত সহায় কৰি আহিছে। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকা দুটা গৰম পানীৰ উৎসৰ বাবেও বিখ্যাত—এটা ‘গেলিপুং’ আৰু আনটো ‘গৰমপানী’ নামেৰে জনাজাত।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত ৰাজত্ব কৰা ৰজাসকলৰ নাম এপিগ্রাফিকেল ৰেকর্ডৰ পৰা উদ্ধাৰ হৈছে। ৪র্থ-৫ম শতিকাৰ আলিচিগা-টেঙানী শিলালিপিত ৰত্নবর্মনৰ নাম উল্লেখ আছে। আলিচিগা-টেঙানীৰ পৰা এটা মৃৎমোহৰো পোৱা গৈছে, যিটো ‘আলিচিগা-টেঙানী মৃৎমোহৰ’ বুলি জনাজাত। এই মোহৰটো ৫ম শতিকাৰ আৰু ইয়াত শ্রী বসুন্ধৰাবর্মনৰ নাম উল্লেখ আছে। উল্লেখযোগ্য যে এই দুয়োটা ৰজাৰ নাম প্রাগজ্যোতিষপুৰৰ বর্মণ বংশৰ বংশাৱলীত পোৱা নাযায়। সেয়ে বোধ হয় যে ৰত্নবর্মণ আৰু বসুন্ধৰাবর্মণ বর্মণ বংশৰ এটা শাখাৰ অন্তর্গত আছিল আৰু স্বাধীনভাৱে দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত ৰাজত্ব কৰিছিল।

ইয়াৰ উপৰি ৮ম শতিকাৰ দেউপানীত পোৱা শংকৰ-নাৰায়ণ শিলামূর্তিৰ শিলালিপিত ‘মহাৰাজাধিৰাজ শ্রী জীৰৰ ৰাজ্যে’ বুলি উল্লেখ আছে। ৯ম শতিকাৰ পৰা আহোমসকল অহালৈকে এই উপত্যকাৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাস আধিকাৰিক নথিপত্রৰ অভাৱৰ বাবে অস্পষ্ট হৈ ৰৈছে। ৯ম শতিকালৈকে ডুবৰণী ৰাজধানী আছিল, আৰু তাৰ পাছত ৰাজধানী দৈয়াং নদীৰ কাছামাৰিপথালৈ স্থানান্তৰিত কৰা হৈছিল। এডৱার্ড গেইটৰ মতে, কাছামাৰি কছাৰীসকলৰ ৰাজধানী আছিল আৰু আহোমসকল অহাৰ পাছত তেওঁলোকে ইয়াক আহোমসকলক এৰি দিয়ে।’ মধ্যযুগত ডিমাপুৰ কছাৰী ৰাজ্যৰ ৰাজধানী নগৰ আছিল। আহোমসকলে ১৫৩৬ চনত ডিমাপুৰ দখল কৰে। ফলস্বৰূপে, কছাৰীসকলে উত্তৰ কাছাৰ পাহাৰৰ মাইবঙলৈ স্থানান্তৰিত হ’বলৈ বাধ্য হয়।

৮.৪.১ দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত এক সমৃদ্ধ প্ৰত্নতাত্ত্বিক ঐতিহ্য আছে। এই অধ্যায়ত আমি প্ৰাচীন যুগৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিম। উল্লেখযোগ্য যে, দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত প্ৰাক-ঐতিহাসিক যুগৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ পোৱা নাযায়।

দৈয়াং ধনশিৰি উপত্যকাত শিলত খোদিত বৰ্ণৰ ৰূপত শিলালিপিৰ নথি পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি, শিলফলক, শিলখণ্ড, ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তি আৰু পোৰামাটিৰ মোহৰোত শিলালিপি খোদিত কৰা হৈছে। পেলিয়োগ্ৰাফিকেল অধ্যয়নৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শিলালিপিসমূহক তিনিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে— ব্ৰাহ্মী, আদিম মধ্যযুগীয় আৰু মধ্যযুগীয়। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ ডুবৰাণী আৰু টেঙাজান অঞ্চলত ব্ৰাহ্মী বৰ্ণযুক্ত কিছুমান শিলাখণ্ড পোৱা গৈছে। এই শিলাখণ্ডবোৰ ২০০–৩০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ সময়ৰ।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত আৱিষ্কৃত শিলালিপিসমূহৰ ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ দুয়োটা বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰা যায়। ব্যৱহৃত মাধ্যমৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শিলালিপিসমূহক তলৰ শ্ৰেণীবিভাজনত ভাগ কৰিব পাৰি:

(i) খোদিত শিলাখণ্ড: এই শ্ৰেণীত সৰু-সৰু শিলাখণ্ডত খোদিত বৰ্ণসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। ডুবৰাণীত পোৱা শিলাখণ্ডবোৰ এই ধৰণৰ শিলালিপিৰ উদাহৰণ। এই শিলালিপিবোৰ ২০০–৩০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ। নুমলীগড় আৰু নেঘেৰিটিংত পোৱা শিলাখণ্ডবোৰো একে সময়ৰ হ'লেও, ডুবৰাণীৰ শিলাখণ্ডৰ সৈতে কিছু পাৰ্থক্য আছে; নুমলীগড় আৰু নেঘেৰিটিংৰ শিলাখণ্ডবোৰ ডুবৰাণীৰ শিলাখণ্ডতকৈ ডাঙৰ।

(ii) শিলালিপি: এই শ্ৰেণীত শিলফলক বা শিলখণ্ডত খোদিত সাহিত্যিক শিলালিপিসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। নগাজৰী-খনিকৰগাঁৱৰ খণ্ডিত শিলালিপি আৰু আলিচিগা-টেঙানী শিলালিপি এই শ্ৰেণীত পৰে।

(iii) মৃন্ময় মোহৰ: এই শ্ৰেণীত মৃন্ময় মোহৰত খোদিত শিলালিপিসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ আলিচিগা-টেঙানী অঞ্চলৰ পৰা এটি পোৰামাটিৰ মোহৰ আৱিষ্কৃত হৈছে। এই মোহৰত চাৰি শাৰী লিপি আছে। মৃন্ময় মোহৰৰ আৱিষ্কাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ, কাৰণ সাধাৰণতে ৰজাসকলে প্ৰশাসনিক মুখ্য কাৰ্যালয়ৰ পৰা এইবোৰ জাৰি কৰে।

(iv) মূৰ্তিত খোদিত লিপি: এই শ্ৰেণীত শিল আৰু ধাতুৰ মূৰ্তিত খোদিত লিপিসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। কিছুমান মূৰ্তিত মূৰ্তিৰ পৰিচয় আৰু দাতা (জাৰি কৰা কৰ্তৃপক্ষ)ৰ নাম উল্লেখ আছে। হৰি-হৰ মূৰ্তি এই শ্ৰেণীৰ উদাহৰণ।

(v) খোদিত শিলফলক: দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত কিছু শিলালিপিযুক্ত শিলফলক পোৱা গৈছে। এই শিলফলকবোৰ 'নাগৰী' বৰ্ণত খোদিত। শিলফলকবোৰ ১০০০–১১০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ। নুমলীগড়ৰ দেউপৰ্বত প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান আৰু নেঘেৰিটিং শিৱ মন্দিৰৰ শিলফলকবোৰ এই ধৰণৰ শিলালিপিৰ উদাহৰণ।

(vi) তাম্ৰশাসন: তাম্ৰশাসনবোৰ প্ৰকৃততে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ৰজাই জাৰি কৰা ভূমিদান পত্ৰ। এই শাসন পত্ৰবোৰ প্ৰধানত মধ্যযুগৰ।

(vii) খোদিত থাল, কাৰিয়া আৰু অর্ঘ: গোলাঘাট জিলাৰ কান্দুলীমাৰি আৰু বকাকাট আদি ঠাইত অনুষ্ঠানিক থাল, কাৰিয়া আৰু ৰূপৰ অর্ঘৰ পৃষ্ঠত খোদিত লিপিৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে।

(viii) খোদিত ভৃঙ্গাৰ: গোলাঘাট জিলাৰ পানিকোৱা গাঁৱত ভৃঙ্গাৰ নামৰ শিঙৰ আকৃতিৰ ৰূপৰ পানীৰ পাত্ৰত ছয় শাৰী লিপি খোদিত হৈ থকা আৱিষ্কৃত হৈছে।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত শিলালিপিৰ অৱশেষৰ উপৰিও কিছুমান একশিলা স্তম্ভ পোৱা যায়। এই স্তম্ভবোৰ ডিমাপুৰ আৰু কাছামাৰিপথাৰ দুটা স্থানত আৱিষ্কৃত হৈছে। ডিমাপুৰৰ একশিলা স্তম্ভৰ সমাহাৰ ডিমাপুৰ চহৰত অৱস্থিত। স্তম্ভসমূহ শাৰীৰ দৰে সজোৱা হৈছে আৰু ইটাৰে শক্তিশালী কৰা মাটিৰ প্ৰাচীৰেৰে আগুৰি থকা। স্তম্ভৰ মূল গোটটোত মুঠ ১৮টা স্তম্ভ আছে, যিবোৰ চাৰিটা শাৰী হিচাপে থিয় অৱস্থাত অৱস্থিত।

কাছামাৰিপথাৰৰ একশিলা স্তম্ভৰ সমাহাৰটো দুটা শাৰীৰে গঠিত। এই সমাহাৰটো গোলাঘাট জিলাৰ ৰাজাবাৰী নামৰ উচ্চ অঞ্চলত অৱস্থিত। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ একশিলা স্তম্ভবোৰ ইয়াৰ আকৃতি আৰু নক্সাৰ বাবে এক নতুন ধৰণৰ স্থাপত্যৰ ৰূপত পৰিগণিত। স্তম্ভবোৰত নানান ফুল আৰু জ্যামিতিক নক্সাৰ উৎকীর্ণ চিত্ৰ সজোৱা আছে। গঠন অনুসৰি এই স্তম্ভসমূহক পাঁচটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে:

1. **চেছমেন স্তম্ভ**
2. **ডাঙৰ পৃথক স্তম্ভ**
3. ***V*-আকৃতিৰ স্তম্ভ**
4. **ম'হৰ শিঙৰ স্তম্ভ**
5. **ফাইকাছ গছৰ স্তম্ভ**

উল্লেখযোগ্য যে স্তম্ভবোৰৰ শৈলী আৰু গঠন সম্পূর্ণ নতুন। এই স্তম্ভবোৰে মধ্যযুগীয় একশিলা শিল্পত আঞ্চলিক শৈলীৰ বিকাশক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। যদিও ডিমাপুৰ আৰু কাছামাৰিপথাৰৰ একশিলা স্থানবোৰত কোনো সঁজুলি বা মৃৎপাত্ৰ পোৱা নাযায়, ইয়াৰ অর্থ হ'ল যে এই স্থানবোৰ একশিলা সমাধিৰ সৈতে সম্পর্কিত নহয়। সেয়া বৰঞ্চ কিছু স্থাপত্য পৰম্পৰাৰ সৈতে জড়িত হ'ব পাৰে।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ পুখুৰী আৰু প্ৰাচীৰসমূহো উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ। এই পুখুৰী আৰু প্ৰাচীৰৰ গঠনমূলক বৈশিষ্ট্যই মানৱ বসতিৰ শৈলী আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ মূল্যৱান উৎস প্ৰদান কৰে। পুখুৰী আৰু প্ৰাচীৰৰ নির্মাণ প্ৰাচীন কালৰ পৰা মধ্যযুগলৈকে আৰম্ভ হৈছিল। ঢেকিয়ালৰ ৰাধুলা-পুখুৰী স্থানত তিনিটা প্ৰাচীন জলাশয়ৰ অৱকাঠামো পোৱা গৈছে। এই পুখুৰীসমূহ চিঙা লোৰৰ সৈতে আগুৰি থকা, যাৰ অর্থ হ'ল স্থানীয়ভাৱে লো উলিওৱা আৰু গলোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল।

ডুবৰাণীৰ বাসস্থানৰ স্থানটো ধনশিৰিৰ সৈতে সংযুক্ত পানীৰ খাল আৰু নলাৰ বিন্যাসৰ সৈতে পোৱা গৈছে। এই খালবোৰৰ আৱিষ্কাৰে সূচায় যে স্থানটো এক সময়ত ৰাজ্যৰ এক সুৰক্ষিত ৰাজধানী হিচাপে বিকশিত হৈছিল। ডুবৰাণীত আয়তাকাৰ পানীৰ খালৰ কাষত এক শ্ৰেণীৰ প্ৰাচীৰো পোৱা গৈছে। বেছিভাগ প্ৰাচীৰৰ পৃষ্ঠ বহল আৰু সমতল।

প্রাচীৰৰ লগতে ডুবৰাণীত পুখুৰীৰ প্ৰমাণো পোৱা গৈছে। এজন গুৰুত্বপূৰ্ণ পুখুৰী ৰাজপুখুৰী নামেৰে জনাজাত, যাৰ পাৰ ২০ মিটাৰ বহল। ৰাণীপুখুৰী নামেৰে আন এটা পুখুৰী আছে যদিও ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ বাবে হেৰাই গৈছে। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ আলিচিগা-টেঙানী স্থানত এটা সুৰক্ষিত বাণিজ্যিক বন্দৰ (পট্টন)ৰ অস্তিত্বও পোৱা গৈছে।

উপত্যকাৰ নিম্নাঞ্চলত ডাঙৰ সংখ্যক পুখুৰী পোৱা যায়। উল্লেখযোগ্য যে, আহোম ৰজা প্ৰতাপ সিংহই সাধাৰণ মানুহৰ কল্যাণৰ বাবে একাধিক পুখুৰী খনন কৰাইছিল। বকাকাটৰ বাহাৰজানত অৱস্থিত জয়পুখুৰী আৰু বিজয়পুখুৰী নামৰ দুটা পুখুৰী সেই ধৰণৰ উদাহৰণ।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত ইটাৰ স্থাপত্যৰ ব্যাপক অৱশেষ পোৱা গৈছে, যিয়ে সূচায় যে প্ৰাচীন কালত ইটাই নিৰ্মাণৰ প্ৰধান মাধ্যম আছিল। ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ দুয়ো ধৰণৰ অট্টালিকাই ইটাৰে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। যদিও সময়ৰ ধ্বংসাত্মক প্ৰভাৱৰ বাবে বহুতো অট্টালিকাৰ গঠন ঢিপলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে, কেৱল দুই-এটা ইটাৰ গঠন অক্ষত অৱস্থাত পোৱা গৈছে। সেইবোৰ হ'ল:

- নাগালেণ্ডৰ ডিমাপুৰত অৱস্থিত গেটৱে
- গোলাঘাট জিলাৰ দেৰগাঁৱত অৱস্থিত নেঘেৰিটিং শিৱ মন্দিৰ

অট্টালিকাবোৰ প্ৰধানতঃ ইটাৰে নিৰ্মাণ হোৱা বাবে স্থানীয় লোকসকলে ইটা তৈয়াৰ কৰাৰ উদ্যোগত নিয়োজিত আছিল। ইটাৰ আকাৰবোৰ মসৃণ পৃষ্ঠৰ সৈতে বেলেগ-বেলেগ, ভালদৰে পোৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ ৰং হালধীয়া-ৰঙচুৱা আছিল। আমি ৰৰপথাৰৰ আলিচিগা-টেঙানীত প্ৰাচীন ইটাৰ গঠন, ডুবৰাণীত ইটাৰ অৱশেষ আৰু গোলাঘাটৰ কামৰবন্ধাত ইটাৰ গঠনাত্মক অৱশেষ দেখিবলৈ পাওঁ।

মধ্যযুগত আমি ডাঙৰ সংখ্যক ইটাৰ স্থাপত্যৰ অৱশেষ পাইছোঁ। প্ৰাচীন কালৰ ইটাৰ স্থাপত্য কাৰ্যকলাপৰ এক ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু ৰক্ষণাত্মক চৰিত্ৰ আছিল, কিন্তু মধ্যযুগৰ আগমনৰ সৈতে এই চৰিত্ৰ পৰিৱৰ্তিত হয়। মধ্যযুগত প্ৰধানকৈ ধৰ্মীয় স্থাপত্যৰ নিৰ্মাণ দেখা যায়।

মধ্যযুগৰ ইটাৰ স্থাপত্যৰ ভিতৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থানসমূহ হ'ল—

- ডুবৰাণীত ইটাৰ গঠনাত্মক প্ৰমাণ
- নগৰীজন-খানিকৰগাঁওত ইটাৰ ঢিপ
- চৰুপথাৰ আৰু দেউপানীত ইটাৰ অৱশেষ
- নুমলীগড়ত অৱশেষ

ধৰ্মীয় স্থাপত্যৰ উপৰিও মধ্যযুগত কিছুমান ধৰ্মনিৰপেক্ষ ইটাৰ স্থাপত্যবোৰ সন্ধান পাইছোঁ। ইয়াত উল্লেখযোগ্য হ'ল—

- ডিমাপুৰৰ চহৰৰ প্ৰাচীৰ

- ডিমাপুৰৰ গেটৰে
- দেৱগাঁৱত ইটাৰ প্ৰাচীৰ

ইটাৰ স্থাপত্যৰ উপৰিও নুমলীগড়ৰ দেউপৰ্বত, আৰলংপিৰা আৰু নেঘেৰিটিংৰ শিৱতলপথাৰ আদি স্থানত কিছুমান শিলৰ স্থাপত্যৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে। শিলৰ স্থাপত্যৰ এই ধাৰা ১০০০–১১০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ সময়ছোৱাত আৰম্ভ হৈছিল। নুমলীগড়ৰ দেউপৰ্বতত মন্দিৰ স্থাপত্যৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। আৰলংপিৰা নামৰ স্থানত নাগৰা শৈলীৰ মন্দিৰৰ কিছু বিক্ষিপ্ত শিলখণ্ড পোৱা গৈছে। ইয়াৰ উপৰি ১১০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শিৱ মন্দিৰৰ অৱশেষ শিৱতলপথাৰ নামৰ স্থানত পোৱা গৈছে, যাক বৰ্তমান শীতলপথাৰ নামেৰে জনা যায়। দেৱগাঁৱৰ কুমাৰগাঁৱতো শিলৰ মন্দিৰৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে।

প্ৰাচীন কালৰ শিলকলাকৃতি মূলতঃ বৰপথাৰৰ ডুবৰাণীত পোৱা গৈছে। ডুবৰাণীৰ শিলকলাকৃতিৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে—

- জ্যামিতিক নক্সাযুক্ত ফলক
- শিলনি আৰু মুচলৰ খণ্ড
- ব্ৰাহ্মী বৰ্ণ খোদিত শিলখণ্ড

মধ্যযুগতো অসংখ্য শিলকলাকৃতি পোৱা গৈছে। এই সময়ৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হৈছে সুপৰ্ণ (মানুহৰ মূৰৰ সৈতে চৰাই) ৰূপত উপস্থাপিত গৰুড় মূৰ্তি, যিটো এই উপত্যকাত আৱিষ্কৃত আটাইতকৈ প্ৰাচীন শিলমূৰ্তি। অন্যান্য শিলমূৰ্তিসমূহৰ ভিতৰত আছে—

- চতুৰ্ভুজ বিষ্ণু মূৰ্তি
- বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰ মূৰ্তি
- লকুলীশ শিৱ, উমা-মহেশ্বৰ, গণেশ আদি শৈৱ মূৰ্তি
- লক্ষ্মী মূৰ্তি, চতুৰ্ভুজ নাৰী মূৰ্তি
- পাৰ্বতী বা উমা মূৰ্তি, দুৰ্গাৰ চতুৰ্ভুজ মূৰ্তি
- সপ্তমাতৃকা মূৰ্তি আদি দেৱীমূৰ্তি

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত প্ৰাচীন আৰু আদিম মধ্যযুগীয় কালৰ ধাতৰ মূৰ্তিৰো প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। কিন্তু ধাতৰ বস্তুৰ পৰিমাণ অতি কম। প্ৰাচীন কালৰ কেৱল এটা ধাতৰ পাত্ৰৰ নমুনা বৰপথাৰৰ আলিচিগা-টেঙানীত পোৱা গৈছে। আদিম মধ্যযুগীয় কালত ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু ধৰ্মীয় উভয় ধৰণৰ ধাতৰ বস্তু পোৱা গৈছে। মেৰাপানী আৰু তিতাবৰত কেইটামান ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তি পোৱা গৈছে। মধ্যযুগীয় কালৰ ধাতৰ মূৰ্তিও পোৱা গৈছে। এই মূৰ্তিবোৰ আহোম ৰাজ্যৰ কিছুমান অংশত পোৱা মূৰ্তিৰ সৈতে সাদৃশ্যপূৰ্ণ।

দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত টেৰাকটাৰ কলাকৃতিও পোৱা গৈছে। প্ৰাচীন কালৰ পৰা উপত্যকাত মাটিৰ কলা এক জনপ্ৰিয় মাধ্যম আছিল। মৃন্ময় মোহৰ, মানৰ আৰু প্ৰাণীৰ মূৰ্তি, ভাস্কৰ্য আৰু অন্যান্য সজ্জামূলক কলা আদি টেৰাকটা বস্তুসমূহ ইটাৰ অৱশেষৰ সৈতে পোৱা গৈছে। টেৰাকটা কলাৰ ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু ধৰ্মীয় উভয় চৰিত্ৰ লক্ষ্য কৰা যায়। চৰুপথাৰ গাঁৱত সম্ভৱতঃ দেৱী পাৰ্বতীৰ এটা বিকৃত টেৰাকটা মূৰ্তি আৱিষ্কৃত হৈছে। ধৰ্মনিৰপেক্ষ টেৰাকটা কলাৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল—

- ওপৰলংঠাৰ পৰা সিংহৰ মূৰ্তি
- ওপৰলংঠাৰ পৰা এক পৌৰাণিক চৰাইৰ মূৰ্তি
- চৰুপথাৰৰ ৰাজপুখুৰীৰ পৰা এটা টেৰাকটা পাত্ৰ

কাঠৰ খোদাই কৰা কলাৰ প্ৰমাণো বিশেষকৈ আদিম মধ্যযুগীয় আৰু মধ্যযুগীয় কালৰ পৰা পোৱা গৈছে। কাঠৰ খোদাই কৰা কলাৰো ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু ধৰ্মীয় উভয় চৰিত্ৰ প্ৰদৰ্শন কৰে। ৰৰপথাৰত কাঠৰ খোদিত বিষ্ণুৰ চতুৰ্ভুজ মূৰ্তি আৱিষ্কৃত হৈছে, যিটো আদিম মধ্যযুগীয় কালৰ।

৮.৫ ডিবং উপত্যকাৰ ভূগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

ডিবং উপত্যকা অসমৰ অতি উত্তৰ-পূব অঞ্চলৰ চাদিয়াৰ অঞ্চলৰ চাৰিওফালে অৱস্থিত। বৰ্তমানে এই উপত্যকা অৰুণাচল প্ৰদেশৰ এখন জিলা হিচাপে পৰিগণিত। উপত্যকাৰ মুখ্যালয় হৈছে অনিনী। উপত্যকাটো খ্যাতনামা ডিবং নদীৰ নামেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছে। ভৌগোলিক গঠন, উদ্ভিদ আৰু জন্তু-জন্তু, তুষাৰাবৃত পৰ্বত, প্ৰবাহমান নদী, বহুতো জলপ্ৰপাত, পৰ্যটন আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান ইত্যাদি ডিবং উপত্যকাৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্যৰূপে পৰিগণিত।

পৰম্পৰাগত উৎস অনুসৰি, এই অঞ্চলখন এখন ৰাজত্ব আছিল, যাৰ অধীনত ভীষ্মক নামৰ এজন ৰজা শাসন কৰিছিল। অঞ্চলটো তেওঁৰ নাম অনুসাৰে "ভীষ্মক নগৰ" নামেৰে খ্যাত। বিদৰ্ভা আছিল ভীষ্মক নগৰৰ ৰাজ্য, যাৰ উল্লেখ বহু পৰম্পৰাগত সাহিত্যিক উৎসত পোৱা যায়। ভীষ্মকৰ ৰাজধানী আছিল কুন্দিনা, যিটো কুন্দিল নদীৰ কাষত অৱস্থিত আছিল আৰু যি চাদিয়া অঞ্চল পাৰ হৈ বৈ গৈছিল।

ভীষ্মক নগৰ বা ডিবং উপত্যকাৰ বৰ্তমান অৱস্থান অৰুণাচল প্ৰদেশৰ ভিতৰত। ডিবং উপত্যকা এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান আৰু অৰুণাচল প্ৰদেশৰ আটাইতকৈ পবিত্ৰ স্থানসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। উপত্যকাত এখন প্ৰাচীন দুৰ্গৰ অৱশেষ আছে। এই দুৰ্গটো অৰুণাচল প্ৰদেশৰ ৰোইং জিলাৰ পৰা প্ৰায় ৩০ কিমি আঁতৰত অৱস্থিত। দুৰ্গটো খ্ৰীষ্টপূৰ্ব অষ্টম শতিকা সময়ত ভীষ্মক ৰজাই নিৰ্মাণ কৰিছিল। যদিও, খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকা পৰ্যন্ত চুটিয়া সকলে এই দুৰ্গ অধিকাৰ কৰিছিল, আৰু খ্ৰীষ্টীয় ষোড়শ শতিকালৈ ই তেওঁলোকৰ অধীনত আছিল।

৮.৫.১ ডিবং উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

ভীষ্মক নগৰ বা ডিবং উপত্যকাত কিছুমান প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ পোৱা যায়। এই অৱশেষে সেই অঞ্চলত এখন নগৰৰ অস্তিত্বৰ সূচনা দিয়ে। যদিও প্ৰত্নতাত্ত্বিক তথ্যৰ আলোচনা কৰাৰ আগতে অঞ্চলটোৰ ইতিহাস বুজি লোৱাটো প্ৰয়োজন। ভীষ্মক নগৰৰ কথা ভাৰতীয় মহাকাব্য মহাভাৰতত উল্লেখ আছে। মহাভাৰতৰ মতে, ৰজা ভীষ্মকৰ পাঁচজন পুত্ৰ আৰু ৰুক্মিণী নামৰ এগৰাকী সুন্দৰী কন্যা আছিল। কৃষ্ণই ৰুক্মিণীৰ সৌন্দৰ্যৰ কথা শুনি তাইক বিয়া কৰাব বিচাৰিছিল। ৰুক্মিণীও কৃষ্ণক স্বামী হিচাপে বিচাৰিছিল, কিন্তু ভীষ্মকে তাইক শিশুপাল নামৰ এজন ৰাজকুমাৰৰ সৈতে বিয়া পাতিবলৈ ঠিক কৰিছিল। বিয়াৰ দিনা, ৰুক্মিণীয়ে কৃষ্ণক এটা গোপন বাৰ্তা পঠিয়াই, আৰু কৃষ্ণই তাইক নিজৰ ৰাজধানী, দ্বাৰকালৈ লৈ গৈছিল। তাৰোপৰি, কৃষ্ণই ভীষ্মক নগৰত এখন যুদ্ধও কৰিছিল আৰু বিপক্ষ দলক পৰাস্ত কৰিছিল। ভাগৱত পুৰাণ আৰু বিষ্ণু পুৰাণত এই কাহিনীৰ এটা ভিন্ন ৰূপ পোৱা যায়। তাৰ মতে, কৃষ্ণই ৰুক্মিণীক কুণ্ডিনাত তাইৰ পিতৃ-মাতৃৰ সমৰ্থনত মহা

উল্লাসেৰে বিয়া কৰাইছিল। অসমত ভক্তি আন্দোলনৰ সংস্কাৰক আৰু প্ৰবৰ্তক শংকৰদেৱেও একে বিষয়ত “ৰুক্মিণী-হৰণ” শীৰ্ষক এখন কাব্য ৰচনা কৰিছিল।

ভীষ্মক নগৰত থকা কিছুমান প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষে আজিও ইয়াৰ ইতিহাসৰ সাক্ষৰ বহন কৰি আছে। উদাহৰণস্বৰূপে ইয়াত নিৰ্মিত দুৰ্গটো। দুৰ্গটো খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৮ম শতিকাত নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। দুৰ্গটো পোৰা ইটাৰে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। উক্ত স্থানটো প্ৰথমে আই.ব্লকে ১৮৪৮ চনত অন্বেষণ কৰিছিল আৰু ১৯৬৫-৭০ চনত খনন কাৰ্য আৰম্ভ হৈছিল। কম্প্লেক্সৰ ঘৰবোৰ ইটাৰে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ৫২ বৰ্গ মিটাৰ প্লিন্থ এলেকা, তিনিটা হল, দুটা সম্প্ৰসাৰণ কোঠা আৰু ছটা প্ৰৱেশদ্বাৰ আছে। ইয়াৰ দুটা ফটক আছে— পূৰ্ব ফটক আৰু পশ্চিম ফটক। দুৰ্গৰ সমগ্ৰ এলেকা ইটা, শিল আৰু মাটিৰে নিৰ্মিত প্ৰাচীৰেৰে আগুৰি থকা। দুৰ্গটোৰ অৱশেষ আজিও কলাৰ এক অভিব্যক্তি হিচাপে চিহ্নিত। দুৰ্গটোৰ এলেকা ১৮৬০ বৰ্গ মিটাৰ আৰু ইয়াৰ তিনিটা হল আৰু দুটা অতিৰিক্ত কোঠা আছে। প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ ভিতৰত বিভিন্ন ধৰণৰ মৃৎপাত্ৰ, টেৰাকটা মূৰ্তি, প্ৰাণী আৰু ফুলৰ নক্সা, টেৰাকটা ফলক আৰু সজ্জামূলক টাইল আদি। এই প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষবোৰে প্ৰাচীন স্থাপত্য শৈলীৰ উৎকৃষ্ট প্ৰদৰ্শন কৰে।

৮.৬ কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস

কপিলী-যমুনা উপত্যকা বৰ্তমান অসমৰ নগাঁও, মৰিগাঁও আৰু হোজাই জিলাত অৱস্থিত। কপিলী আৰু যমুনা নদী আৰু ইয়াৰ উপনদীসমূহে এই উপত্যকা গঠন কৰিছে। এই নদীসমূহে নগাঁও জিলাৰ সমভূমিক অতি উৰ্বৰ কৰি তুলিছে, ফলত উপত্যকা প্ৰাচীন কালৰ পৰা মানৱ বসতিৰ এক কেন্দ্ৰস্থল হৈ আহিছে। উপত্যকাটোৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ইতিহাস বিভিন্ন পৰম্পৰাগত উৎসৰ পৰা জানিব পাৰি। ত্ৰিপুৰাৰ পৰম্পৰাগত গ্ৰন্থ শ্ৰী ৰাজমালাৰ পৰা আমি জানিব পাৰোঁ যে প্ৰাচীন কালত ত্ৰিবেগা ৰাজ্য কপিলী-যমুনা আৰু কলং উপত্যকাৰ অঞ্চলত অৱস্থিত আছিল। ‘ত্ৰিবেগা’ নামটো ‘ত্ৰি-শ্ৰুতা’ৰ পৰা আহিছে বুলি অনুমান কৰা হয়। ত্ৰি-শ্ৰুতাৰ অৰ্থ হৈছে তিনিটা নদীৰ ধাৰা— কপিলী, ইয়াৰ শাখা কলং আৰু উপনদী যমুনা।

গুপ্ত সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত দেৱেকাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত উল্লিখিত দেৱেকাক কপিলী উপত্যকাৰ ডবকা অঞ্চলৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে। এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত ৰজা সমুদ্ৰগুপ্তৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ পাঁচখন ৰাজ্যৰ উল্লেখ আছে। এই ৰাজ্যকেইখন হ’ল— কাৰ্তৃপুৰ, নেপাল, সমতট, কামৰূপ আৰু দেৱেকা। এই পাঁচখন ৰাজ্যৰ ৰজাসকলে গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ আধিপত্য স্বীকাৰ কৰিছিল আৰু সমুদ্ৰগুপ্তক বাৰ্ষিক কৰ আৰু সকলো শুল্ক দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল। এই প্ৰমাণৰ আধাৰত চতুৰ্থ শতিকাত দেৱেকা ৰাজ্য গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ মিত্ৰৰাজ্য আছিল। ইয়াৰ পশ্চিমে কামৰূপ ৰাজ্য অৱস্থিত আছিল, যি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ অন্য এখন মিত্ৰৰাজ্য আছিল। উল্লেখযোগ্য যে, গুপ্ত ৰজা কুমাৰগুপ্তৰ শাসনকালতো (৪২৮ খ্ৰীষ্টাব্দ) কপিলী উপত্যকাৰ এজন ৰজাই চীনলৈ ৰাজদূত পঠিয়াইছিল বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণ হয় যে, পঞ্চম শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত দেৱেকা অঞ্চল গুপ্ত আধিপত্যৰ পৰা মুক্ত হৈছিল, কাৰণ কেৱল স্বাধীন ৰাজ্যহে বিদেশলৈ ৰাজদূত পঠিয়াব পাৰে।

ত্ৰিপুৰাৰ পৰম্পৰাগত গ্ৰন্থ শ্ৰী ৰাজমালাই চতুৰ্দশ শতিকাৰ মধ্যভাগলৈকে ত্ৰিপুৰা ৰাজ্যৰ ৰজাসকলৰ বংশাৱলীৰ তালিকা প্ৰদান কৰে। এই গ্ৰন্থ অনুসৰি, ত্ৰিপুৰা ৰজাসকলৰ পূৰ্বপুৰুষ দ্ৰুহ্যই কপিলী নদীৰ পাৰত ত্ৰিবেগা নগৰ স্থাপন কৰিছিল। পৌৰাণিক কাহিনী অনুসৰি, দ্ৰুহ্য হ’ল যযাতি আৰু শৰ্মিষ্ঠাৰ পুত্ৰ। তালিকাত দ্ৰুহ্যৰ পিছত ৰাজত্ব কৰা ষোল্লজন

ৰজাৰ নাম উল্লেখ আছে। এইসকল হ'ল— প্ৰতৰ্দন, প্ৰমথ, কৈম্ব, মৈত্ৰাৰি, ৰৱেৰৰ্থ, কৰ্ম্মুক, কলঙ্গ, ভীষণ, ভানুমিত্ৰ, চিত্ৰসেন, চিত্ৰৰথ, চিত্ৰাযুদ্ধ, দৈত্য, ত্ৰিপুৰ আৰু ত্ৰিলোচন।

ষষ্ঠ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত কপিলী-যমুনা উপত্যকা কামৰূপ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল। এই সময়ৰ পৰা ডুবকা অঞ্চলৰ পৰা ৰৰগংগা শিলালিপি নামৰ এখন শিলালিপি পোৱা গৈছে। এই শিলালিপিত অৱগুণ নামৰ ব্যক্তিয়ে এটা ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠান স্থাপন কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। অৱগুণ আছিল কামৰূপৰ ৰজা ভূতিবৰ্মণৰ বিষয়মাত্য বা জিলা শাসক, যিয়ে অশ্বমেধ যজ্ঞ (ঘোঁৰা বলি) সম্পাদন কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে, কেৱল শক্তিশালী ৰজাইহে তেওঁৰ সাম্ৰাজ্যিক গৌৰৱ প্ৰমাণ কৰিবলৈ অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰিব পাৰে। কামৰূপ ৰাজ্যত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ পিছত কপিলী-যমুনা অঞ্চলৰ বেছি তথ্য পোৱা নাযায়।

সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত চীনৰ পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙে কামৰূপ ভ্ৰমণ কৰিছিল। তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে, কামৰূপ কৰতোয়া নদীৰ পূৰ্বে অৱস্থিত আছিল আৰু ইয়াৰ পূৰ্ব সীমাত পাহাৰৰ শ্ৰেণী আছিল। কামৰূপ ৰাজ্যৰ দক্ষিণ-পূব অংশত অসংখ্য বনৰীয়া হাতীৰ প্ৰাকৃতিক বিচৰণস্থলী আছিল।

বৰ্মণ বংশৰ পিছত শালস্থম্ভ আৰু পাল বংশৰ ৰজাসকলৰ শাসনকালত আমি কিছুমান তাম্ৰশাসন পাইছোঁ। এই শাসনসমূহত হৰ্ষদেৱ, হৰ্জ্জৰবৰ্মণ, বলবৰ্মণ III, গোপাল আৰু ধৰ্মপালে বৰ্তমানৰ নগাঁও জিলাৰ অঞ্চলত ভূমিদানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

মহান মৌৰ্য্য সম্ৰাট অশোকৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত সমুদ্ৰগুপ্তৰ প্ৰশস্তি (স্তুতি) অন্তৰ্ভুক্ত আছে। এই স্তুতিত সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিজয়সমূহৰ বিৱৰণ সন্নিৱিষ্ট হৈছে। প্ৰশস্তিটো সমুদ্ৰগুপ্তৰ ৰাজসভাৰ কবি হৰিষেণে ৰচনা কৰিছিল। শিলালিপিৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত।

৮.৬.১ কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ

কপিলী-যমুনা উপত্যকাত বিপুল পৰিমাণৰ বস্তুগত অৱশেষ পোৱা যায়, যিয়ে এই অঞ্চলক এক সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰ হিচাপে প্ৰমাণ কৰে। সমগ্ৰ উপত্যকাত মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ, শিল আৰু টেৰাকটা ভাস্কৰ্যৰ অৱশেষ দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰিও উপত্যকাত এক বিশাল মন্দিৰৰ অৱশেষ আছে, যিয়ে সূচায় যে এই অঞ্চলৰ শাসকসকলে বিশাল মন্দিৰ নিৰ্মাণক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। মন্দিৰৰ অৱশেষসমূহ আধুনিক হোজাই আৰু ডুবকা অঞ্চলত আৱিষ্কাৰ হৈছে। এই মন্দিৰ আৰু অট্টালিকাৰ অৱশেষসমূহ প্ৰায় ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১২০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত স্থাপন কৰা হৈছিল বুলি অনুমান কৰা যায়।

গোঁসাইজুৰিত আঠটা ঢিপ আৱিষ্কাৰ হৈছে। প্ৰতিটো ঢিপত ইটা আৰু শিলৰ মন্দিৰৰ বিভিন্ন ধ্বংসাৱশেষ আছে। শিলখণ্ডসমূহত মানৱ মূৰ্তি, প্ৰাণী মূৰ্তি আৰু ফুলৰ নক্সা সহ বিভিন্ন ভাস্কৰ্য অন্তৰ্ভুক্ত। এই ধ্বংসাৱশেষৰ প্ৰকৃতিয়ে সূচায় যে এই অঞ্চলত ভগৱান শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ মন্দিৰ আছিল।

আকাশিগঙ্গা, ডুবকাৰ পৰা প্ৰায় সাত মাইল আঁতৰত অৱস্থিত, আন এখন প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান। এই স্থানত স্তম্ভ, শীৰ্ষস্তম্ভ, দুৱাৰৰ লিণ্টেল, আমলক, বেদী আদিৰ ধ্বংসাৱশেষ পোৱা যায়। কিছুমান ভাস্কৰ্যত সুন্দৰকৈ খোদিত দৈৱিক, মানৱ, প্ৰাণী আৰু ফুলৰ নক্সা আছে। এটা দুৱাৰ খণ্ডত দেখা যায় এটা দ্বাৰপাল, এটা নৃত্যশিল্পী আৰু এগৰাকী মহিলা উপাসকৰ মূৰ্তি। ধ্বংসাৱশেষৰ প্ৰকৃতিয়ে স্পষ্ট কৰে যে ইয়াত শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ মন্দিৰ অৱস্থিত আছিল।

গছতল, ডাবকাৰ পৰা প্ৰায় দুমাইল আঁতৰত অৱস্থিত আন এক প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান। ইয়াত ১০ম-১১শ শতিকাৰ দুটা শিৱ মন্দিৰৰ অৱশেষ পোৱা যায়। স্থানটোত স্তম্ভ, স্তম্ভৰ শীৰ্ষ, প্ৰাণী মূৰ্তি আৰু ফুলৰ নক্সাৰ দৰে ধ্বংসাৱশেষো আছে। সীতাজখলা আৰু মহাদেওচল— এই দুয়ো স্থানতো শিৱ মন্দিৰৰ অৱশেষ আৰু কিছুমান শিলখণ্ড আছে। শিলখণ্ডসমূহত দৈৱিক আৰু মানৱ মূৰ্তি, লগতে ফুলৰ নক্সা আছে। বসুন্ধৰী আৰু মথৌৰবাৰী হ'ল আন দুটা প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান, যাৰ অৱশেষই ইয়াত বিষ্ণু মন্দিৰৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ দিছে।

চাংচৌকি হ'ল আন এক স্থান, য'ত খোদিত শিলখণ্ড আছে। এটা দুৱাৰ খণ্ডত দেখা যায় এটা দ্বাৰপাল, এটা নৃত্যশিল্পী আৰু এগৰাকী মহিলা উপাসকৰ মূৰ্তি। মৌদঙা, ডাবকাৰ পৰা প্ৰায় দহ মাইল পূবে অৱস্থিত। ইয়াত বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰৰ অসংখ্য ধ্বংসাৱশেষ আছে। এই সকলোবোৰ অৱশেষ কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ অন্যান্য স্থানৰ ভাস্কৰ্যৰ সৈতে মিলাই ৯মৰ পৰা ১২শ শতিকাৰ ভিতৰত স্থাপন কৰা হৈছিল বুলি অনুমান কৰা যায়।

ঊৰ্ধগঙ্গাত কিছুমান ধ্বংসাৱশেষ পোৱা গৈছে, যিয়ে সূচায় যে সেই স্থানত এখন দেৱী মন্দিৰ আছিল। ইয়াত কিছুমান পুখুৰীৰ ধ্বংসাৱশেষো আছে। আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান হ'ল বাদগঙ্গা, য'ত শিৱ আৰু বিষ্ণু মন্দিৰৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

মহামায়াথান হ'ল কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ এক প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থান। ইয়াত বিভিন্ন অলংকৰণসহ শিলখণ্ড আৰু পদুম ফুলৰ খোদাই কৰা এটা বৰ্গাকাৰ স্তম্ভ আছে। সাধাৰণতে এনে স্তম্ভ ব্ৰহ্মাৰ মন্দিৰৰ সৈতে জড়িত থাকে।

নগাঁৱৰ বেছিভাগ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ, বিশেষকৈ মিকিৰ পাহাৰৰ ওচৰৰ, ইয়াৰ কলাত অনা-আৰ্য্য প্ৰভাৱ দেখা যায়। এই প্ৰত্নতত্ত্বই প্ৰমাণ কৰে যে অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা এই অঞ্চলত বাস কৰা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ মিশ্ৰণ ঘটিছিল।

৮.৭ প্ৰাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত এই তিনিটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰৰ গুৰুত্ব

এই তিনিটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰই প্ৰাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত অমূল্য অৱদান আগবঢ়াইছে। এই সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰসমূহে অসমৰ তিনিটা ভিন্ন অঞ্চলৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক শৈলী আৰু কৌশলৰ স্পষ্ট ধাৰণা প্ৰদান কৰে। দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাই প্ৰধানত গোলাঘাট জিলাক, ভীষ্মক নগৰে শদিয়া অঞ্চলক আৰু কপিলী-যমুনা উপত্যকাই আধুনিক নগাঁও জিলাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লৈছে। গতিকে এই তিনিটা পৃথক অঞ্চলৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক শৈলী আৰু কৌশলৰ তুলনাত আমি প্ৰাচীন অসমৰ

স্থাপত্য, মন্দিৰ, শিলালিপি, ভাস্কর্য আৰু অন্যান্য বস্তুগত সংস্কৃতিৰ এক স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰোঁ। এই ধাৰণাবোৰে প্রাচীন অসমৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰা ছাত্র-ছাত্রীক এই অঞ্চলবোৰক প্রাচীন অসমৰ অন্যান্য প্রত্নতাত্ত্বিক স্থানৰ সৈতে তুলনা কৰাত সহায় কৰিব।

আকৌ, ভৱিষ্যতৰ গৱেষকসকলে এই সাংস্কৃতিক কেন্দ্রসমূহক নতুন গৱেষণা কার্য্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। কাৰণ, এই স্থানসমূহত যথেষ্ট প্রমাণ আছে আৰু অঞ্চলবোৰত এতিয়ালৈকে পর্যাপ্ত গৱেষণা হোৱা নাই। ইয়াৰ উপৰি, আগন্তুক গৱেষণাই অধিক গুৰুত্বপূর্ণ তথ্য উলিয়াই আনিব, যিয়ে প্রাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসক পুনৰ গঠন কৰাত সহায় কৰিব।

অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন ১: দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ দুখন মুখ্য নদীৰ নাম লিখা।

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ২: দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ এটা পুখুৰীৰ নাম উল্লেখ কৰা।

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৩: ৰজা ভীষ্মকৰ ৰাজধানী কি আছিল?

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৪: কপিলী-জামুনা উপত্যকাত অৱস্থিত প্রাচীন ৰাজ্য এখনৰ নাম লিখা।

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৫: কপিলী-জামুনা উপত্যকাৰ কোন ঠাইত ব্রহ্মদেৱৰ মন্দিৰ অৱস্থিত?

উত্তৰ: .....

৮.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিলে যে—

 দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকা, ডিবঙ উপত্যকা আৰু কপিলী-জামুনা উপত্যকাৰ ৰাজনৈতিক কেন্দ্রবোৰ প্রাগেজ্যোতিষ-কামৰূপ ৰাজ্যৰ মূল সীমাৰ বাহিৰত অৱস্থিত আছিল।

 এই ৰাজনৈতিক কেন্দ্রবোৰৰ লোকসকলে বিভিন্ন স্থাপত্যকর্মত নিয়োজিত হৈ সাংস্কৃতিক কেন্দ্র হিচাপে বিকশিত হৈছিল।

 দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাই গোলাঘাট জিলাৰ কিছু অংশ, কার্বি আংলঙৰ কিছু এলেকা আৰু নাগালেণ্ড ৰাজ্যক সামৰি লয়।

 দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত আৱিষ্কৃত শিলালিপিসমূহত ধর্মনিৰপেক্ষ আৰু ধর্মীয় উভয় চৰিত্র পৰিলক্ষিত হয়।

 শিলালিপিৰ উপৰিও দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত কিছুমান একশিলা স্তম্ভ আছে।

 দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ পুখুৰী আৰু প্রাচীৰবোৰ উপত্যকাৰ প্রত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ।

 দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাত আমি ইটাৰ স্থাপত্যৰ ব্যাপক অৱশেষ পাইছোঁ।

 ইটাৰ স্থাপত্যৰ উপৰিও দেউপর্বত আৰু আৰলংপিৰাৰ দৰে ঠাইত শিলৰ স্থাপত্যৰ অৱশেষ পোৱা যায়।

 ভীষ্মক নগৰ অসমৰ আতাইতকৈ উত্তৰ-পূব অঞ্চলৰ শদিয়াৰ ওচৰত অৱস্থিত।

 বিদর্ভ আছিল ভীষ্মক নগৰৰ ৰাজ্য আৰু ভীষ্মকৰ ৰাজধানী আছিল কুণ্ডিনা, যি কুণ্ডিল নদীৰ পাৰত অৱস্থিত।

 ভীষ্মক নগৰত এখন দুর্গৰ অৱশেষ আছে। দুর্গটো খ্রীষ্টপূর্ব ৮ম শতিকাত নির্মাণ কৰা হৈছিল।

 ভীষ্মক নগৰৰ দুর্গটো পোৰা ইটাৰে নির্মাণ কৰা হৈছিল।

 কপিলী-জামুনা উপত্যকা বর্তমানৰ নগাঁও, মৰিগাঁও আৰু হোজাই জিলাত অৱস্থিত। উপত্যকাটো কপিলী আৰু জামুনা নদী আৰু ইয়াৰ উপনদীসমূহে গঠন কৰিছে।

 এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত উল্লিখিত দেৱেকাক কপিলী উপত্যকাৰ ডুবকা অঞ্চলৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে।

 কপিলী উপত্যকাত বিপুল পৰিমাণৰ বস্তুগত অৱশেষ পোৱা যায় যিয়ে ইয়াক এক সাংস্কৃতিক কেন্দ্র হিচাপে প্রমাণ কৰে। সমগ্র উপত্যকাত আমি মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ, শিল আৰু টেৰাকটা ভাস্কর্যৰ অৱশেষ পাইছোঁ।

 আমি উপত্যকাত এক বিশাল মন্দিৰ সংক্রান্তবো অৱশেষ পাইছোঁ। এই মন্দিৰ সংক্রান্তই সূচায় যে এই অঞ্চলৰ শাসকসকলে বিশাল মন্দিৰ নির্মাণক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল।

 মন্দিৰৰ অৱশেষসমূহ আধুনিক হোজাই আৰু ডবকা অঞ্চলত আৱিষ্কাৰ হৈছে। মন্দিৰ আৰু অট্টালিকাৰ অৱশেষসমূহ ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১২০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত স্থাপন কৰিব পাৰি।

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

১) দত্ত, ডঁ এইচ.এন., History Art and Archeology of Doyang Dhanshiri Valley, Assam, এলবিএছ প্ৰকাশন, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, ২০১২।

২) বৰুৱা, এছ.এল., A Comprehensive History of Assam, মুন্সীৰাম মনোহৰলাল পাব্লিচার্ছ প্রাইভেট লিমিটেড।

৩) চৌধুৰী, পি.চি., History of civilization of the people of Assam to the 12th century AD, স্পেক্ট্রাম পাব্লিকেশ্বনছ, গুৱাহাটী, ১৯৮৭।

৮.১০ প্ৰগতি পৰীক্ষাৰ উত্তৰসমূহ

প্রশ্ন ১ৰ উত্তৰ: দৈয়াং আৰু ধনশিৰি

প্রশ্ন ২ৰ উত্তৰ: ৰাধুলা পুখুৰী

প্রশ্ন ৩ৰ উত্তৰ: কুণ্ডিনা

প্রশ্ন ৪ৰ উত্তৰ: ত্রিবেগা

প্রশ্ন ৫ৰ উত্তৰ: মহামায়াথান

৮.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক. অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ দুটা গৰম পানীৰ উৎসৰ নাম লিখা।

২) হোলা বুলিলে কি বুজা?

৩) দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ শিলফলকবোৰ কি আখৰত লিখা হৈছে?

৪) ভীষ্মকৰ কন্যা ৰুক্মিণীৰ বিষয়ে শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা কাব্যখনৰ নাম কি?

৫) ত্রি-শ্রুতা বুলিলে কি বুজা?

খ. চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) ৰাজনৈতিক কেন্দ্র আৰু সাংস্কৃতিক কেন্দ্র বুলিলে কি বুজা?

২) প্রাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত তিনিটা সাংস্কৃতিক কেন্দ্রৰ গুৰুত্ব সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰা।

৩) ডিবঙ উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান ইয়াৰ প্রত্নতাত্ত্বিক অৱশেষৰ সৈতে আলোচনা কৰা।

গ. ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ৰাজনৈতিক ইতিহাস আলোচনা কৰা।

২) কপিলী-জামুনা উপত্যকাৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু ঐতিহাসিক পটভূমি আলোচনা কৰা।

৩) দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ শিলালিপিৰ প্রমাণৰ ওপৰত এটা সমালোচনামূলক টোকা প্রস্তুত কৰা।

৪) কপিলী-জামুনা উপত্যকাৰ প্রত্নতাত্ত্বিক অৱশেষবোৰ বিশদভাৱে আলোচনা কৰা।

৫) প্রাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত দৈয়াং-ধনশিৰি উপত্যকাৰ গুৰুত্ব কি? বিশদভাৱে আলোচনা কৰা।

****

অধ্যায় ৯: কামৰূপৰ পাল বংশ

অধ্যায় সূচী

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ কামৰূপৰ পাল শাসকসকল

৯.৪ পাল বংশৰ ৰাজ্য গঠন

৯.৫ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন

৯.৬ পাল বংশৰ পতন

৯.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.৮ অধিক জানিবলৈ

৯.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৯.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- কামৰূপত পাল ৰাজ্যৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া বুজিব পাৰিব।
- কামৰূপৰ পাল বংশৰ ৰাজ্য গঠন আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- পাল বংশৰ প্ৰশাসনিক গঠন সম্পৰ্কে বুজিব পাৰিব।

৯.২ পৰিচয়

শালস্তম্ভ বংশৰ পতনৰ পিছত কামৰূপ পাল বংশৰ শাসনাধীন হৈছিল। পাল ৰজাসকলে খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা কামৰূপ শাসন কৰিছিল। ৰজা ব্ৰহ্মপালক কামৰূপৰ পাল বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক হিচাপে গণ্য কৰা হয়, আৰু তেওঁৰ

নেতৃত্বত পাল বংশই কামৰূপত প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল। এই অধ্যায়টোত পালসকলৰ ৰাজ্য গঠন, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

পালসকলে তেওঁলোকৰ শাসনকালত অঞ্চলটোৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ গঢ়ি তোলাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেওঁলোকে বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু হিন্দু ধৰ্মক সমানভাৱে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল, যাৰ ফলত এই দুয়ো ধৰ্মই তেওঁলোকৰ শাসনকালত বিকাশ লাভ কৰে। হিন্দু পৰম্পৰাই পালসকলৰ বংশাৱলী পূৰ্বৰ বৰ্মণ বংশ আৰু শেষত নৰকাসুৰলৈকে বিস্তাৰ কৰিছে বুলি ধৰা হয়। তদুপৰি, পালসকলে অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বিকাশতো উল্লেখযোগ্য অৱদান আগবঢ়াইছিল।

গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা এই যে কামৰূপৰ পাল আৰু বংগৰ পাল দুয়োখন পৃথক ৰাজ্য আছিল। কামৰূপৰ পালসকলে বৰ্তমানৰ উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ অসম অঞ্চলত শাসন কৰিছিল। তেওঁলোকে বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু হিন্দু ধৰ্ম দুয়োটাকেই পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল, যাৰ ফলত এই ধৰ্মসমূহ তেওঁলোকৰ শাসনকালত বিকাশ লাভ কৰে। আনহাতে, বংগৰ পালসকলে অষ্টম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈকে বংগ আৰু বিহাৰ অঞ্চলত শাসন কৰিছিল। তেওঁলোক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হিচাপে পৰিচিত আছিল আৰু এই শাসনকাল ভাৰতৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সাংস্কৃতিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশৰ যুগ হিচাপে পৰিগণিত হয়। বংগৰ পালসকলে ভাৰতীয় উপমহাদেশত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰসাৰত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেওঁলোকে বহুতো বিখ্যাত শিক্ষানুষ্ঠান স্থাপন কৰিছিল আৰু মঠ (বিহাৰ) আৰু মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ দৰে স্থাপত্য কৃতিত্বৰ বাবেও সুপৰিচিত আছিল।

ৰত্নপাল, ইন্দ্ৰপাল, গোপাল আৰু ধৰ্মপাল আদি ৰজাসকলৰ দ্বাৰা জাৰি কৰা শিলালিপিসমূহ কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ ইতিহাস পুনৰ্নিমাণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে বিবেচিত হয়।

কাৰ্য্যকলাপ ৯.১

খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈকে প্ৰাচীন অসমৰ প্ৰধান শাসক বংশসমূহৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

.....

৯.৩ কামৰূপৰ পাল শাসকসকল

উপলব্ধ শিলালিপিৰ প্ৰমাণৰ আধাৰত অনুমান কৰা হৈছে যে সম্ভৱতঃ আঠগৰাকী পাল শাসকে কামৰূপত ৰাজত্ব কৰিছিল। পাল বংশৰ ৰজাসকলৰ এক প্ৰাথমিক কালক্ৰম নিম্নলিখিত ধৰণৰ (বৰুৱা, কে.এল., ২০০৯):

ৰজাসকলৰ নাম	আনুমানিক ৰাজত্বকাল
ব্ৰহ্মপাল	৯৮৫-১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দ

ৰত্নপাল	১০০০-১০৩০ খ্ৰীষ্টাব্দ
পুৰন্দৰপাল (ৰাজত্ব নকৰিছিল)	
ইন্দ্রপাল	১০৩০-১০৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দ
গোপাল	১০৫৫-১০৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দ
হৰ্ষপাল	১০৭৫-১০৯০ খ্ৰীষ্টাব্দ
ধৰ্মপাল	১০৯০-১১১৫ খ্ৰীষ্টাব্দ
জয়পাল	১১১৫-১১২৫ খ্ৰীষ্টাব্দ

ব্রহ্মপাল:

ব্রহ্মপাল আছিল কামৰূপৰ পাল বংশৰ প্ৰথম ৰজা। তেওঁ দশম শতিকাৰ শেষভাগত সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল আৰু গৌড়ৰ ৰজা মহীপালৰ সমসাময়িক আছিল বুলি অনুমান কৰা হয় (বৰুৱা, এছ. এল., ২০১৭)। তেওঁৰ পাছত এই বংশত মুঠ সাতগৰাকী ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল। ৰত্নপালৰ লিখনিৰ আধাৰত ব্রহ্মপালক এজন মহান যোদ্ধা হিচাপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তেওঁ "মহাৰাজাধিৰাজ" উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল (বৰুৱা, এছ. এল., ২০১৭)। ৰৰগাঁও দানপত্ৰ অনুসাৰে ব্রহ্মপালে নিজৰ পুত্ৰ ৰত্নপালৰ স্বাৰ্থত সিংহাসন ত্যাগ কৰিছিল।

ৰত্নপাল:

ব্রহ্মপালৰ পাছত তেওঁৰ পুত্ৰ ৰত্নপালে কামৰূপা শাসন কৰে। ৰত্নপাল এই বংশৰ প্ৰথম শক্তিশালী ৰজা আছিল আৰু তেওঁ সম্ৰাট হোৱাৰ আকাংক্ষা পোষণ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। তেওঁ চাৰাটবাৰী দানপত্ৰ, ৰৰগাঁও দানপত্ৰ আৰু শুৱালকুচি দানপত্ৰ— এই তিনিখন গুৰুত্বপূৰ্ণ দানপত্ৰ জাৰি কৰিছিল। এছ. এল. বৰুৱাৰ মতে, তেওঁৰ ৰাজত্বকাল কমেও ৩০ বছৰৰ আছিল। তেওঁ সম্ভৱত গৌড়ৰ মহীপাল আৰু বংগৰ ন্যায়পালৰ সমসাময়িক আছিল। ৰত্নপাল এজন মহান বিজয়ী আছিল। তেওঁ গৌড়ৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰি নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিছিল। গুজৰ, কেৰল, বাহিক, তৈক আৰু দক্ষিণৰ শাসকৰ সৈতে তেওঁৰ সংঘাত হৈছিল বুলি ধৰা হয় যদিও এই শক্তিসমূহৰ সৈতে সংঘাতৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। তাৰোপৰি, বৈবাহিক সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে তেওঁ বৰ্তমান অৰুণাচল প্ৰদেশত অৱস্থিত অতি উত্তৰ-পূব অঞ্চললৈ নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিছিল বুলি জনা যায়। এই শক্তিশালী পাল ৰজাই "পৰমেশ্বৰ পৰমভট্টাৰক মহাৰাজাধিৰাজ" উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল।

ইন্দ্রপাল:

ৰত্নপালৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ দৌহিত্ৰ ইন্দ্রপালে কামৰূপাৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত গুৱাহাটী দানপত্ৰ আৰু গোৱাকুচি দানপত্ৰ জাৰি কৰা হৈছিল। এই দানপত্ৰসমূহৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে তেওঁৰ

ৰাজত্বকালো প্ৰায় ২৫ বছৰ দীঘল আছিল। তেওঁ একাদশ শতিকাৰ মাজভাগত শাসন কৰিছিল বুলি ধৰা হয় আৰু গৌড়ৰ ৰজা বিগ্ৰহপালৰ সমসাময়িক আছিল।

গোপাল:

ইন্দ্ৰপালৰ পাছত তেওঁৰ পুত্ৰ গোপালে সিংহাসন গ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ মাতৃ ৰাজ্যদেৱী ৰাষ্ট্ৰকুট বংশৰ এগৰাকী ৰাজকুমাৰী আছিল। গোপালৰ গাখঁতাল অভিলেখত বাডাসোজম্বুবা বিষয়ৰ অন্তৰ্গত খাৰিকোনা-কোঞ্চি গাঁওখনত এগৰাকী ব্ৰাহ্মণলৈ ভূমি দান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰজাজনৰ ব্যক্তিত্ব আছিল আকৰ্ষণীয়; গুণ, বুদ্ধিমত্তা, দানশীলতা আৰু যুদ্ধজয়ৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ সফল আছিল। তেওঁ নিজৰ পিতাই পুণ্ড্ৰবৰ্ধন অঞ্চলত লাভ কৰা বিজয়সমূহ সুদৃঢ় কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়, যাৰ ফলস্বৰূপে পিছত জয়তবৰ্মণৰ আক্ৰমণ সংঘটিত হয় বুলি ধৰা হয়।

হৰ্ষপাল:

গোপালৰ পুত্ৰ হৰ্ষপালে একাদশ শতিকাৰ শেষভাগত কামৰূপ শাসন কৰিছিল। তেওঁ এজন জ্ঞানী ব্যক্তি আছিল আৰু "কবিন্দ্ৰ বাক্য সমুচ্চয়" গ্ৰন্থত কিছুমান শ্লোক ৰচনা কৰাৰ সৈতে তেওঁৰ নাম জড়িত। হৰ্ষপাল সম্ভৱতঃ এজন দুৰ্বল শাসক আছিল। সম্ভৱতঃ তেওঁৰ শাসনকালতেই পূৰ্ব-বংগৰ ৰজা জয়তবৰ্মণে পুণ্ড্ৰবৰ্ধনৰ কিছুমান অংশ দখল কৰি লৈছিল, যি অঞ্চলসমূহ তেতিয়া কামৰূপাৰ অন্তৰ্গত আছিল। তদুপৰি, চালুক্য ৰজা বিক্ৰমাদিত্য ষষ্ঠ (১০৭৬–১১২৬)ৰ আক্ৰমণো সম্ভৱতঃ তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ সময়ছোৱাত সংঘটিত হৈছিল, যিয়ে মগধ, অঙ্গ, গৌড় আৰু কামৰূপালৈকে অগ্ৰসৰ হৈছিল। যদিও এই অভিযানৰ ফলত গৌড় বা কামৰূপাৰ কোনো অংশ হেৰুৱাব লগা হোৱা নাছিল।

ধৰ্মপাল:

ধৰ্মপাল, হৰ্ষপালৰ পুত্ৰ, কামৰূপাৰ পাল বংশৰ শেষ ৰজা আছিল। তেওঁ সম্ভৱতঃ দ্বাদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত শাসন কৰিছিল। ধৰ্মপালে যথেষ্ট ক্ষমতাৰ সৈতে ৰাজত্ব কৰিছিল। সিংহাসনত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ কিছুদিনৰ ভিতৰতে তেওঁ উত্তৰ বংগ দখল কৰি নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। পশ্চিম দিশত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ সীমা কাৰতোয়া নদীলৈকে বিস্তাৰিত হৈছিল। এই সকলোবোৰ বিজয়ৰ জৰিয়তে তেওঁ পূৰ্বৰ ঐশ্বৰ্যশালী ৰাজ্যখন পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁৰ শাসনকালত শুভকৰপাটক আৰু খনামুখী দানপত্ৰসমূহ জাৰি কৰা হৈছিল। পিতাৰ দৰে ধৰ্মপালো এজন উচ্চ বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন ব্যক্তি আছিল। তেওঁ নিজেই এজন কবি আছিল আৰু ধৰ্ম তথা জ্ঞানৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। তেওঁৰ অভিলেখসমূহত তেওঁক "পৰমেশ্বৰ পৰমভট্টাৰক মহাৰাজাধিৰাজ ধৰ্মপালবৰ্মদেৱ" বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। ধৰ্মপালে ৰাজধানী দূৰ্জয়ৰ পৰা কামৰূপনগৰলৈ স্থানান্তৰ কৰিছিল।

জয়পাল:

জয়পাল সম্ভৱতঃ ধৰ্মপালৰ উত্তৰাধিকাৰী আছিল আৰু তেওঁক কামৰূপৰ পাল বংশৰ শেষ ৰজা বুলিও ধৰা হয়। জয়পালৰ দ্বাৰা জাৰি কৰা অভিলেখ পোৱা গৈছে, লগতে শিলিমপুৰ শিলাস্তম্ভ অভিলেখতো তেওঁৰ উল্লেখ দেখা যায়। সম্ভৱতঃ তেওঁৰ শাসনকালতেই বংগৰ ৰজা ৰামপালে কামৰূপাৰ স্বাধীন শাসক বৈদ্যদেৱৰ সহায়ত কামৰূপা আক্ৰমণ কৰি ইয়াৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১: কামৰূপৰ কোনগৰাকী পাল শাসক সাম্রাজ্যিক দাবী আৰু বিজয়ৰ বাবে জনাজাত আছিল?

ক) ইন্দ্রপাল খ) গোপাল গ) হর্ষপাল ঘ) ৰত্নপাল

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ২: ধর্মপালে জাৰি কৰা দুখন ভূমিদান পত্রৰ নাম উল্লেখ কৰা।

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৩: জয়পালৰ কথা কোনখন শিলালিপিত উল্লেখ আছে?

উত্তৰ: .....

কার্য্যকলাপ ৯.২

কামৰূপৰ পাল শাসকসকলৰ তালিকা প্রস্তুত কৰক আৰু তেওঁলোকৰ শাসনকালৰ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদানসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

৯.৪ পালসকলৰ ৰাজ্য গঠন

ৰাজ্য গঠনৰ অর্থ হৈছে এক ৰাজনৈতিক সত্তা স্থাপনৰ প্রক্রিয়া। এই প্রক্রিয়াত ভৌগোলিক সীমা নির্ধাৰণ, কেন্দ্রীভূত কর্তৃত্ব স্থাপন, আইনী আৰু ৰাজনৈতিক প্রতিষ্ঠান সৃষ্টি, আৰু অর্থনৈতিক অবকাঠামোৰ বিকাশ আদি অন্তর্ভুক্ত থাকে। আলোচনা, উপনিবেশ স্থাপন, বিপ্লৱ বা বিজয় আদি ৰাজ্য গঠনৰ কিছুমান সম্ভাব্য পদ্ধতি। অৱশ্যে, পালসকলৰ ৰাজ্য গঠন প্রক্রিয়া সম্পর্কে আলোচনা কৰিবলৈ আমাৰ হাতত অতি সীমিত উৎসহে উপলব্ধ।

বিভিন্ন শিলালিপিৰ প্রমাণ অনুসাৰে কামৰূপৰ পালসকলে ৰাজ্য গঠনৰ প্রক্রিয়াৰ অংশ হিচাপে বিজয় আৰু অন্যান্য পদ্ধতিৰ জৰিয়তে নিজৰ ভৌগোলিক সীমা বিস্তাৰ কৰিছিল। শালস্তম্ভসকলৰ দৰে বিস্তৃত অঞ্চল জয় কৰিবলৈ সক্ষম নহ'লেও, উত্তৰ আৰু দক্ষিণ-পূব বংগত তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ প্রমাণ শিলালিপিসমূহত পোৱা যায়। ৰত্নপালৰ ৰৰগাঁও তাম্রশাসনে সূচায় যে ৰজাৰ ৰাজ্যত এক তাম্রখনি আছিল, যিয়ে যথেষ্ট আয় উৎপন্ন কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে পালসকলে খাছী–জয়ন্তীয়া পাহাৰৰ কিছুমান অংশৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ স্থাপন কৰিছিল। পালসকলে নিজৰ প্রভাৱ বিস্তাৰ আৰু কূটনৈতিক সম্পর্ক সুদৃঢ় কৰিবলৈ বৈবাহিক মিত্রতাৰো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰত্নপালৰ পুত্র পুৰন্দৰপালৰ

উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ এক গোষ্ঠীপতিৰ কন্যা দুর্লভাৰ সৈতে বিবাহ সেই সময়ৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনা হিচাপে বিবেচিত।

পূর্বে উল্লেখ কৰা মতে, শালস্তম্ভ বংশৰ পতনৰ পিছত দশম শতিকাত কামৰূপত পাল বংশৰ আৰম্ভণি হয়। শালস্তম্ভ বংশৰ শেষ ৰজা ত্যাগসিংহৰ কোনো সন্তান নাছিল। ত্যাগসিংহৰ নিঃসন্তান মৃত্যুৰ পিছত সম্ভাব্য বিদ্রোহৰ আশংকা দূৰ কৰিবলৈ কর্মচাৰীসকলে সতর্কতাৰে ব্রহ্মপালক সিংহাসনত অধিষ্ঠিত কৰিছিল। এইদৰে ব্রহ্মপালক কামৰূপৰ পাল বংশৰ প্রতিষ্ঠাপক বুলি গণ্য কৰা হয়। ৰত্নপালৰ বৰগাঁও দানপত্রত এই কথা স্পষ্টভাৱে উল্লেখ আছে:

“শালস্তম্ভ বংশৰ একবিংশতম ৰজা, যাৰ নাম প্রসিদ্ধ ত্যাগসিংহ আছিল, তেওঁ নিজৰ বংশত কোনো উত্তৰাধিকাৰী নথকা অৱস্থাত স্বর্গলৈ গমন কৰিলে। বিষয়াসকলে ভাবিলে যে নৰকৰ বংশৰ এগৰাকী সক্ষম ব্যক্তি তেওঁলোকৰ ৰজা হিচাপে নির্বাচন কৰা শ্রেয় হ’ব। সেই অনুসাৰে, বিষয়াসকলে ৰাজ্য পৰিচালনাৰ যোগ্যতা থকা বংশীয়সকলৰ মাজৰ পৰা ব্রহ্মপালক ৰজা হিচাপে নির্বাচন কৰিছিল।”

ব্রহ্মপালৰ পাছত তেওঁৰ পুত্র ৰত্নপালে সিংহাসন আৰোহণ কৰিছিল। ৰত্নপাল আছিল বংশৰ এজন অতি শক্তিশালী শাসক, যিয়ে গৌড় জয় কৰি তাৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল। তেওঁৰ দৌহিত্র ইন্দ্রপালৰ অভিলেখত ৰত্নপালৰ বিষয়ে এইদৰে বর্ণনা কৰা হৈছে: ‘তেওঁ আছিল শত্রুসকলৰ প্রচণ্ড দমনকাৰী, যিয়ে পৃথিৰীখন মন্দিৰেৰে, আকাশ ধূপৰ ধোঁৱাৰে, আৰু পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে নিজৰ বিজয়ৰ স্তম্ভ-স্মাৰকৰেৰে সজ্জিত কৰিছিল।”

তেওঁৰ অভিলেখত তেওঁৰ সেনাৰ অভিযানৰ কথা উল্লেখ আছে, যিবোৰ সম্ভৱতঃ কামৰূপা বা উত্তৰ-বংগত বিদ্রোহ কৰা মুখ্যসকলক দমন কৰিবলৈ চলোৱা হৈছিল। গোপালৰ সময়ৰ এখন অভিলেখত কোৱা হৈছে যে ৰত্নপালে গৌড়ৰ ৰজা ৰাজ্যপালক পৰাস্ত কৰিছিল। লগতে তেওঁৰ পুত্র পুৰন্দৰপালে অতি দূৰৰ এক ৰাজ্যৰ ৰাজবংশীয় কন্যা দুর্লভাৰ সৈতে বিবাহ কৰিছিল।

ইন্দ্রপালৰ শাসনকালত তেওঁ নিজৰ সৈন্য-সামৰিক শক্তিৰে প্রতিপক্ষক পৰাস্ত কৰি বহু সন্মান অর্জন কৰিছিল। গাখঁতাল অভিলেখ অনুসৰি, তেওঁ কল্যাণচন্দ্রক পৰাস্ত কৰিছিল, যিয়ে আগতে গৌড়ৰ এগৰাকী ৰজাক জয় কৰিছিল। ইন্দ্রপালে ৰাষ্ট্রকুটসকলৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰি পূৱ ভাৰতত নিজৰ স্থিতি দৃঢ় কৰিছিল। গোৱাকুচি দানপত্রৰ পৰা দেখা যায় যে তেওঁ পুণ্ড্রবর্ধনত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল, যাৰ সমর্থন পাণ্ডৰিভূমি অঞ্চলত দান কৰা ভূমিৰ দলিলত পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰিও, গুৱাহাটী দানপত্রত ভবিষা গাঁওত এজন ব্রাহ্মণক ভূমি দান কৰাৰ উল্লেখ আছে।

জানি থোৱা ভাল

ইন্দ্রপালে ৰাষ্ট্রকুট ৰাজকুমাৰী ৰাজ্যদেৰীৰ সৈতে বিবাহ বন্ধনৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্রকুটসকলৰ সৈতে সম্পর্ক শক্তিশালী কৰিছিল।

ইন্দ্রপালৰ ৰাজত্বৰ পাছত তেওঁৰ পুত্ৰ গোপালে সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। গোপাল ব্যক্তিগত কৰ্মদক্ষতা, বুদ্ধিমত্তা, উদাৰতা আৰু সামৰিক সফলতাৰ বাবে পৰিচিত আছিল। অনুমান কৰা যায় যে তেওঁ পুণ্ড্রবৰ্ধনত তেওঁৰ পিতৃৰ বিজিত অঞ্চলসমূহ সুদৃঢ় কৰিছিল, যি পৰৱৰ্তী সময়ত জটবৰ্মণৰ আক্ৰমণৰ বাবে এক কাৰক হ'ব পাৰে। গোপালৰ পুত্ৰ হৰ্ষপাল এজন দুৰ্বল শাসক আছিল। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত, পূব-বংগৰ ৰজা জটবৰ্মণে সম্ভৱতঃ পুণ্ড্রবৰ্ধনৰ কিছু অংশ দখল কৰিছিল। লগতে, চালুক্য ৰজা বিক্ৰমাদিত্য ষষ্ঠৰ (*VI)* আক্ৰমণো তেওঁৰ ৰাজত্বকালতে সংঘটিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা যায়।

ধৰ্মপাল এজন পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল। তেওঁ উত্তৰ বংগ আৰু সম্ভৱতঃ ৰাজ্যৰ দক্ষিণ-পশ্চিমৰ সাগৰীয় অঞ্চল জয় কৰি ৰাজ্যৰ হেৰুৱা গৌৰৱ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ নিজৰ দানপত্ৰই এই কথা সমৰ্থন কৰে, য'ত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ আছে: 'যিজন সাগৰেৰে বেষ্টিত পৃথিৱীৰ অধিপতি আছিল (অম্বুধি-মেখলয়া)*;* যুদ্ধক্ষেত্ৰত হাতীৰ মূৰৰ পৰা ছিঙি পেলোৱা মুক্তাৰ দৰে ফুলেৰে সজ্জিত, তৰোৱালৰ প্ৰহাৰত নিহত হোৱা, ৰজা একমাত্ৰ বিজয়ী হৈ ৰৈছিল, যিজনে এই পৃথিৱীক একমাত্ৰ ৰজাৰ দ্বাৰা শাসিত কৰিছিল*;* যিজন পলায়নকাৰীসকলৰ একমাত্ৰ আশ্ৰয়স্থল আছিল, যাৰ যশস্যা সমগ্ৰ বিশ্বতে প্ৰখ্যাত আছিল*;* আৰু যিজন শত্ৰু বীৰসকলৰ বিজেতা আছিল।"

ভৌগোলিক বিস্তাৰৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত, ধৰ্মপালৰ দ্বিতীয় দানপত্ৰই সূচায় যে শ্ৰাৱস্তী আৰু ডিজ্জিনা দুয়োটা কামৰূপ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত আছিল। তেওঁৰ সাগৰীয় অঞ্চলৰ ওপৰত আধিপত্যই দক্ষিণ-পূব বংগত তেওঁৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ প্ৰতিফলিত কৰে। এনেদৰে, ধৰ্মপালে ৰাজ্যৰ পশ্চিম সীমা কৰতোয়া নদীৰ পৰা আগলৈ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৪: পাল ৰজা ইন্দ্রপালে ৰাষ্ট্রকূটসকলৰ সৈতে বৈবাহিক মিত্রতা গঠন কৰিছিল। (সঁচা নে মিছা?)

উত্তৰ: .....

প্ৰশ্ন ৫: ব্রহ্মপাল কেনেকৈ সিংহাসনত উঠিছিল?

উত্তৰ: .....

প্ৰশ্ন ৬: কোনগৰাকী পাল ৰজাই গৌড় ৰজা ৰাজ্যপালক পৰাস্ত কৰিছিল?

উত্তৰ: .....

ধৰ্মপালক বংগৰ শাসক ৰামপালে পৰাস্ত কৰিছিল। এই ঘটনাটো সন্ধ্যাকৰ নন্দীৰ ৰামচৰিতত উল্লেখ আছে, য'ত কোৱা হৈছে যে ৰামপালৰ সেনাপতি মায়ণে কামৰূপ জয় কৰিছিল। অৱশ্যে, ৰামপালে কামৰূপক সম্পূৰ্ণৰূপে দখল বা জয় কৰা নাছিল*;* তেওঁ মাত্ৰ উত্তৰ-বংগত থকা কামৰূপৰ অঞ্চলসমূহ দখল কৰি তিঙ্গ্যদেৱক শাসক হিচাপে নিযুক্ত কৰিছিল। সেই সময়ত জয়পালে তেতিয়াও নিজৰ ৰাজ্যত শাসন কৰি আছিল।

ৰৈদ্যদেৱৰ কামৌলি দানপত্ৰত তিঙ্গ্যদেৱক কামৰূপৰ শাসক হিচাপে উল্লেখ কৰা হোৱা নাই; বৰঞ্চ তেওঁক পাল শাসিত গৌড়ৰ পূবৰ এক ৰাজকুমাৰ হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। ৰৈদ্যদেৱে কামৰূপৰ মূল ভূখণ্ডত কিছুমান বিজয় স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। মায়ানাৰ আক্ৰমণ সম্ভৱত ১২২৫–১২৩০ৰ ভিতৰত সংঘটিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। জয়পালৰ মৃত্যুৰ পাছত কামৰূপৰ পাল বংশৰ অন্ত পৰে।

৯.৫ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই এটা সমাজ বা ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক গাঁথনি আৰু সংগঠনক সূচায়। আনহাতে, প্ৰশাসন হৈছে চৰকাৰী নীতি আৰু কাৰ্যসূচীসমূহৰ ব্যৱস্থাপনা, কাৰ্যকৰী আৰু পৰ্যবেক্ষণৰ প্ৰক্ৰিয়া। সেই সময়ৰ বিভিন্ন শিলালিপিয়ে কামৰূপৰ পালসকলৰ ৰাজনীতি আৰু প্ৰশাসন সম্পৰ্কে আমাক কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য প্ৰদান কৰে।

যিদৰে আমি জানো, ব্ৰহ্মপাল কামৰূপৰ সিংহাসনলৈ উত্তৰাধিকাৰ হিচাপে আৰোহণ কৰি কামৰূপৰ পাল বংশৰ সূচনা কৰিছিল। ব্ৰহ্মপালে সম্ভৱতঃ বংগৰ পালসকলৰ অনুসৰণ কৰি "পাল" উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ বংশাৱলী নৱকলৈকে বিস্তাৰ কৰিছিল। ব্ৰহ্মপাল সিংহাসনত আৰোহণ কৰাৰ পূৰ্বে ৰাজ্যৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ এজন শাসক আছিল বুলি অনুমান কৰা হয়; প্ৰশাসনিক অভিজ্ঞতাৰ বাবে কৰ্মচাৰীসকলে তেওঁক নেতৃত্বৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰিছিল। অৱশ্যে, ৰত্নপালৰ শিলালিপিত ব্ৰহ্মপালক এজন মহান যোদ্ধা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে, যদিও তেওঁক কেৱল "মহাৰাজাধিৰাজ" বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে (বৰুৱা, এছ. এল.)।

ৰত্নপাল এজন শক্তিশালী ৰজা আছিল, যিয়ে এক প্ৰবল সাম্ৰাজ্যৰ দাবী কৰিব পাৰিছিল। ইন্দ্ৰপালৰ তথ্যৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে ৰত্নপালে তেওঁৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বীসকলক পৰাস্ত কৰি এক শক্তিশালী শক্তি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ পৃথিৱীৰ পৃষ্ঠত অসংখ্য ধোঁৱাবৰণযুক্ত মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল আৰু বিভিন্ন ভৌগোলিক অঞ্চলত স্মাৰক স্তম্ভ স্থাপন কৰি নিজৰ বিজয়সমূহ স্মৰণীয় কৰি ৰাখিছিল।

প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা: ৰজাই পাল ৰাজ্যৰ কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃত্ব আছিল। ৰজাই "মহাৰাজাধিৰাজ" উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল, যি সম্ভৱতঃ গুপ্ত শাসকসকলৰ পৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। ৰজাক স্থানীয় অভিজাত শ্ৰেণীৰ এটা পৰিষদে সহায় কৰিছিল। পাল শাসকসকলে, সম্ভৱতঃ শালস্তম্ভসকলৰ দৰে, প্ৰদেশসমূহ শাসন কৰিবলৈ গভৰ্ণৰ বা মিত্ৰ ৰাজ্যপাল নিযুক্ত কৰিছিল। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা মতে, ব্ৰহ্মপালে নিজে সিংহাসনত আৰোহণ কৰাৰ পূৰ্বে শালস্তম্ভ শাসনত এজন গভৰ্ণৰ ৰূপে কৰ্মৰত আছিল।

শাসকসকলে নিজকে ভৌম-নৰক শাসকসকলৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাপে পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ৰজাই সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃত্বৰ অধিকাৰী হিচাপে যুদ্ধত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সৈন্য অভিযানৰ নেতৃত্ব দিছিল। একে সময়তে, তেওঁ নিজৰ ৰাজ্য আৰু প্ৰজাৰ সুৰক্ষাৰ বাবে দায়বদ্ধ আছিল।

পাল শাসনকালত ৰাজধানী চহৰখন ৰাজনৈতিক, বাণিজ্যিক আৰু অন্যান্য কাৰ্যকলাপৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কেন্দ্ৰ হিচাপে অৱস্থান কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত ৰাজধানী চহৰসমূহৰ সৌন্দৰ্যবৰ্ধনৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। পাল ৰাজ্যত সুৰক্ষিত চহৰৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। ৰত্নপালৰ শাসনকালত দুৰ্জয় নগৰৰ অসাধাৰণ দুৰ্গ ব্যৱস্থাই সমসাময়িক ভাৰতৰ বিভিন্ন শক্তি—যেন গুৰ্জৰ, গৌড়, কেৰালা আৰু দাক্ষিণাত্যৰ শাসকসকলৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চিন্তাৰ বিষয় হৈ পৰিছিল বুলি ৰৰগাঁও তাম্ৰশাসনত উল্লেখ কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

ৰাজধানী চহৰ: প্রাচীন শিলালিপিসমূহে কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ তিনিখন ৰাজধানী চহৰৰ উল্লেখ কৰিছে— দুর্জয় বা শ্রীদুর্জয়, কামৰূপনগৰ আৰু হংসকোচি।

বাণিজ্য: পাল ৰজাসকলে সক্রিয়ভাৱে বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যিক কার্যকলাপক উৎসাহিত কৰিছিল। ৰাজধানী চহৰৰ বাট-পথত বণিক, ধনী ব্যক্তি আৰু জনসমাগমৰ উল্লেখ পোৱা যায়। পাল ৰজাসকলৰ ভিতৰত ৰত্নপালে তেওঁৰ শাসনকালত বাণিজ্যক বিশেষভাৱে উৎসাহিত কৰিছিল। বৰগাঁও দানপত্রত তেওঁৰ শাসনকালক এনেদৰে বর্ণনা কৰা হৈছে: ‘ই পৰমেশ্বৰ (শিৱ)’ৰ বাসস্থান হিচাপে আৰু কুবেৰৰ বাসস্থান হিচাপে কৈলাশ শৃংগৰ সৈতে সাদৃশ্যপূর্ণ।”

পাল শাসনকালত বাণিজ্যিক আৰু নগৰীয় কেন্দ্রসমূহ উল্লেখযোগ্যভাৱে বিকাশ লাভ কৰিছিল। পুষ্পভদ্র তাম্রশাসনে যোগাযোগৰ সুবিধাৰ বাবে বিস্তৃত ৰাজপথৰ উল্লেখ কৰিছে, যিয়ে বাণিজ্যিক কেন্দ্রসমূহৰ বিকাশত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

ধর্ম আৰু সাহিত্য: পাল শাসকসকলে ধর্ম আৰু শিক্ষাক ব্যাপকভাৱে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। কামৰূপৰ পাল ৰজাসকলে হিন্দু ধর্ম আৰু বৌদ্ধ ধর্ম —দুয়োটাকেই সমর্থন কৰিছিল। প্রথমতে তেওঁলোকে হৰ (শিৱ) আৰু গৌৰী (শক্তি)ৰ উপাসক আছিল। ইন্দ্রপালৰ ৰাজত্বকালৰ পৰা ৰাজ্যত বজ্রযান বৌদ্ধ ধর্মকো পৃষ্ঠপোষকতা কৰা হৈছিল। লগতে, তেওঁলোকে কামৰূপত ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰো সমর্থন কৰিছিল।

পাল ৰজাসকলে শিক্ষা আৰু সাহিত্যকো যথেষ্ট প্রাধান্য দিছিল। বেছিভাগ পাল ৰজাই নিজে পণ্ডিত আছিল আৰু তেওঁলোকৰ দৰবাৰত পণ্ডিত, কবি আৰু বিদ্বানসকলৰ বাবে বিশেষ স্থান থাকিছিল। ৰজা ৰত্নপাল নিজে এজন কবি আছিল। বৰগাঁও দানপত্রত উল্লেখ আছে যে তেওঁৰ ৰাজধানী চহৰত ধর্মীয় গুৰু আৰু কবিসকলে বাস কৰিছিল।

ৰজা হর্ষপাল আছিল আন এজন গুৰুত্বপূর্ণ শাসক, যিয়ে শিক্ষাৰ প্রতি গভীৰ আগ্রহ দেখুৱাইছিল। তেওঁক কবিন্দ্র বচন সমুচ্চয় গ্রন্থৰ কিছুমান শ্লোক ৰচনাৰ বাবে কৃতিত্ব দিয়া হৈছে। ৰজা ধর্মপাল ধর্ম আৰু সাহিত্যৰ এজন ডাঙৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। তেওঁ নিজেও এজন কবি আছিল। পুষ্পভদ্র দানপত্রৰ প্রথম আঠটা শ্লোক তেওঁ ৰচনা কৰিছিল, আৰু শ্রীধৰ দাসৰ সদুক্তি কর্ণামৃতত তেওঁৰ দহটা শ্লোক সংৰক্ষিত আছে বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, কালিকা পুৰাণ সম্ভৱতঃ তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ৰচনা কৰা হৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৭: ব্রহ্মপালে কি উপাধি গ্রহণ কৰিছিল?

উত্তৰ: .....

প্ৰশ্ন ৮: পাল শাসকসকলে কামৰূপত হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰসাৰত কেনেদৰে সহায় কৰিছিল?

উত্তৰ:.....

প্ৰশ্ন ৯: কোনগৰাকী শাসকে পুষ্পভদ্ৰ দানপত্ৰৰ প্ৰথম আঠটা শ্লোক ৰচনা কৰিছিল?

উত্তৰ: .....

৯.৬ পাল বংশৰ পতন

ধৰ্মপাল আছিল কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ শেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ শাসক। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত জয়পাল ৰাজত্ব আৰম্ভ কৰে, যাক এই বংশৰ শেষ ৰজা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এই সময়ছোৱাত কামৰূপৰ বিভাজনৰ সূচনা ঘটে। উৎসসমূহত কামৰূপত এজন স্বাধীন ৰজাৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যি সম্ভৱত বংগৰ পাল বংশৰ সৈতে জড়িত আছিল— তেওঁৰ নাম আছিল ৱৈদ্যদেৱ। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে বংগৰ ৰামপালে এজন মিত্ৰৰ সৈন্য অভিযানৰ জৰিয়তে কামৰূপৰ ওপৰত আধিপত্য স্থাপন কৰিছিল। ৰামপালৰ উত্তৰাধিকাৰী কুমাৰপাল সম্ভৱত তিঙ্গ্যদেৱক এই অঞ্চলসমূহৰ ওপৰত এজন মিত্ৰ ৰজা হিচাপে নিযুক্তি কৰিছিল।

৯.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যয়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিলে যে—

- শালস্তম্ভ বংশৰ পতনৰ পিছত ব্ৰহ্মপালে প্ৰতিষ্ঠা কৰা পাল বংশই কামৰূপ শাসন আৰম্ভ কৰিছিল, যি দশম শতিকাৰ পৰা কাৰ্যকৰী আছিল।
- পালসকলে অঞ্চলটোৰ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱেশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। কামৰূপৰ পাল আৰু বংগৰ পাল আছিল দুখন পৃথক ৰাজ্য, য'ত কামৰূপৰ পালসকলে বৰ্তমানৰ অসমত শাসন কৰিছিল।
- পালসকলে বিজয় আৰু বৈবাহিক মিত্ৰতাৰ জৰিয়তে নিজৰ ভৌগোলিক সীমা সম্প্ৰসাৰণ কৰিছিল, উত্তৰ আৰু দক্ষিণ-পূব বংগৰ দৰে অঞ্চলত নিজৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।
- পাল ৰাজ্যৰ প্ৰশাসন কেন্দ্ৰীভূত আছিল; ৰজাই সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃত্বৰ অধিকাৰী আছিল আৰু স্থানীয় অভিজাত শ্ৰেণীৰ পৰিষদে তেওঁৰ সহায় কৰিছিল। প্ৰদেশসমূহ শাসন কৰিবলৈ গভৰ্ণৰ বা মিত্ৰ ৰাজ্যপাল নিযুক্ত কৰা হৈছিল।
- পালসকলে কামৰূপত বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যিক কাৰ্যকলাপক উৎসাহিত কৰিছিল।

- তেওঁলোকে হিন্দু ধর্ম আৰু বৌদ্ধ ধর্মক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল; ইন্দ্রপালৰ ৰাজত্বৰ পৰা বজ্রযান বৌদ্ধ ধর্মক বিশেষ সমর্থন দিয়া হৈছিল।
- পালসকল শিক্ষা আৰু সাহিত্যৰ মহান পৃষ্ঠপোষক আছিল; বহু ৰজা নিজে কবি আছিল আৰু তেওঁলোকৰ দৰবাৰত পণ্ডিত, কবি আৰু বিদ্বানসকলে স্থান পাইছিল।
- ধর্মপালৰ পাছত সম্ভৱতঃ জয়পালে ৰাজত্ব কৰিছিল, যি কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ শেষ শাসক আছিল আৰু বংগৰ ৰামপালৰ আক্রমণৰ সন্মুখীন হৈছিল।

৯.৮ অধিক জানিবলৈ

১) বৰুৱা, কে. এল. (২০২০), Early History of Kamrupa: From the earliest times to the end of the sixteenth century, গুৱাহাটী, ভৱানী বুক্স।

২) বৰুৱা, এছ. এল. (১৯৯৫), A Comprehensive History of Assam, দিল্লী, মুন্সীৰাম মনোহৰলাল পাব্লিচার্ছ।

৩) বৰুৱা নিৰোদ, (২০১০), Historical Geography of Early Assam, গুৱাহাটী, ডি.ভি.এছ. পাব্লিচার্ছ।

৪) লাহিৰী নয়নজ্যোত, (১৯৯১), Pre-Ahom Assam: Studies In The Inscriptions of Assam Between The Fifth And The Thirteenth Centuries, দিল্লী, মুন্সীৰাম মনোহৰলাল পাব্লিচার্ছ।

৯.৯ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰসমূহ

প্রশ্ন ১ৰ উত্তৰ: ঘ) ৰত্নপাল

প্রশ্ন ২ৰ উত্তৰ: সুভাকৰপাটক আৰু খোনামুখী দানপত্র

প্রশ্ন ৩ৰ উত্তৰ: শিলিমপুৰ শিলাফলক

প্রশ্ন ৪ৰ উত্তৰ: সঁচা

প্রশ্ন ৫ৰ উত্তৰ: শালস্থম্ভৰ শেষ ৰজা ত্যাগসিংহৰ কোনো সন্তান নাছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত কর্মচাৰীসকলে ব্রহ্মপালক সিংহাসনত বহুৱাই বিদ্রোহৰ আশংকা আঁতৰাইছিল। ৰৰগাঁও দানপত্রমতে, ব্রহ্মপাল শালস্থম্ভসকলৰ এজন শাসক আছিল।

প্রশ্ন ৬ৰ উত্তৰ: গোপাল

প্রশ্ন ৭ৰ উত্তৰ: মহাৰাজাধিৰাজ

প্রশ্ন ৮ৰ উত্তৰ: অনার্য গাঁৱত ব্রাহ্মণসকলৰ বাবে অগ্রহাৰ বসতি স্থাপন কৰি পাল শাসকসকলে কামৰূপত হিন্দু সংস্কৃতিৰ প্রসাৰত অৰিহণা যোগাইছিল।

প্রশ্ন ৯ৰ উত্তৰ: ধর্মপাল

৯.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) কামৰূপৰ পালসকলে কোন দুটা ধর্মক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল?

২) কামৰূপৰ পাল শাসকসকলে জাৰি কৰা দুখন গুৰুত্বপূর্ণ দানপত্রৰ নাম লিখা।

৩) বংগ আৰু কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ মৌলিক পার্থক্য কি আছিল?

৪) অগ্রহাৰ বসতি বুলিলে কি বুজা?

৫) কামৰূপৰ পাল ৰাজ্যৰ শেষ কিদৰে হৈছিল?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) পাল প্রশাসন ব্যৱস্থাৰ ওপৰত এটি চমু টোকা লিখা।

২) ৰাজ্য সম্প্রসাৰণত পাল ৰজা ধর্মপালৰ ভূমিকা মূল্যায়ন কৰা।

৩) পাল ৰজাসকলৰ সাহিত্যলৈ অৱদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

৪) কামৰূপত পাল শাসনকালত হোৱা বৈবাহিক মিত্রতাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১) কামৰূপৰ পালসকলে কেনেদৰে নিজৰ ভূখণ্ড সম্প্রসাৰণ কৰি ৰাজ্য শক্তিশালী কৰিছিল আলোচনা কৰা।

২) “পাল শাসকসকল ধর্ম আৰু শিক্ষাৰ মহান পৃষ্ঠপোষক আছিল”— আলোচনা কৰা।

****

অধ্যায়ৰ ১০ : অৰ্থনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পৰিচয়

১০.৩ গ্ৰাম্য অৰ্থনীতি

১০.৩.১ খেতিৰ পদ্ধতি

১০.৩.২ কৃষিজাত সামগ্ৰী আৰু মীন পালন

১০.৪ নগৰীয়া অৰ্থনীতি

১০.৫ উদ্যোগ আৰু হস্তশিল্প

১০.৫.১ ধাতু, ধাতুৰ নিৰ্মিত সামগ্ৰী আৰু অলংকাৰ

১০.৫.২ কাঠৰ কাৰুকাৰ্য, সুগন্ধী দ্ৰব্য

১০.৫.৩ ৰেচম, লা আৰু অন্যান্য ক্ষুদ্ৰ হস্তশিল্পৰ উৎপাদন

১০.৬ বাণিজ্য পথ

১০.৭ বিনিময়ৰ মাধ্যম

১০.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১০.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১০.১০ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰ

১০.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাচীন অসমৰ গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব।
- প্ৰাচীন অসমৰ নগৰীয়া অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- প্ৰাচীন অসমৰ উদ্যোগ আৰু বিভিন্ন হস্তশিল্পৰ সন্ধান কৰিব পাৰিব।
- প্ৰাচীন অসমৰ বিভিন্ন বাণিজ্য পথৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- প্ৰাচীন অসমত ব্যৱহৃত বিনিময়ৰ মাধ্যমৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

অৰ্থনীতি এখন দেশৰ মেৰুদণ্ড বুলি গণ্য কৰা হয়। সামাজিক জীৱনৰ আৰম্ভণিৰে পৰাই পৃথিৱীত অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰ আৰম্ভ হৈছিল বুলি বিশ্বাস কৰা হয় আৰু সময়ৰ প্ৰবাহত এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰে সমাজৰ বাবে এক অধিক শক্তিশালী আৰু গতিশীল কাৰক হিচাপে কাম কৰিছে। এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক জীৱন গঠনত তিনিটা মুখ্য কাৰক গুৰুত্বপূৰ্ণ— ভৌগোলিক অৱস্থান, প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ পৰিমাণ আৰু বসতি কৰা জনসাধাৰণৰ সাধাৰণ অভ্যাস। এটা অঞ্চলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা গঠনত জলাশয়সমূহেও গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। হেম বৰুৱাই অসমক "ৰঙা নৈ আৰু নীলা পাহাৰৰ দেশ" বুলি কৈছিল। গতিকে ইয়াৰ দুখন প্ৰধান নদী— ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু বৰাকৰ লগতে উপ-নৈসমূহ, অসংখ্য পৰ্বত আৰু পাহাৰে ৰাজ্যখনৰ অৰ্থনীতি গঠনত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। এই ভূ-প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ভিতৰত বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ

বসতিয়ে ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক ধৰণসমূহৰ বৈচিত্ৰ্যময় চৰিত্ৰৰ সূচনা কৰে।

উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ আটাইতকৈ পু�ৰণি বাসিন্দা অষ্ট্ৰো-এছিয়াটিক গোষ্ঠীয়ে এই ভূমিত ধান আৰু কিছু ফল-মূল, শাক-পাচলিৰ খেতিৰ প্ৰচলন কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা যায়। খেতিৰ উপৰিও অষ্ট্ৰো-এছিয়াটিক জনগোষ্ঠীৰ লোকসকলে ঘোঁৰা আৰু হাতী পোহপাল দিয়া আৰু মৃৎশিল্পত নিপুণ আছিল। আৰ্য্যসকলৰ আগমনৰ ফলত কেৱল সমাজৰ গতিশীলতাই নহয়, এই অঞ্চলৰ অৰ্থনীতিৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। অগ্ৰহাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তনে সমগ্ৰ কৃষি খণ্ডক এক অধিক সংগঠিত আৰু সু-বিন্যস্ত ৰূপ দিছিল। তেওঁলোকে সমতল ভূমিত জুম খেতিৰ পৰিৱৰ্তে নাঙলৰ ব্যৱহাৰ প্ৰচলন কৰিছিল, যি ক্ৰমে ৰাজ্যৰ জনসাধাৰণৰ মাজত জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

অগ্ৰহাৰ ব্যৱস্থা মূলতঃ এনে এক প্ৰথা আছিল য'ত ৰজাসকলে ধাৰ্মিক আৰু শিক্ষামূলক উদ্দেশ্যে ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমি দান কৰিছিল। যদিও অগ্ৰহাৰ ভূমি দেৱতা বা মন্দিৰৰ নামত দান কৰা হৈছিল, কিন্তু সেই ভূমি ধাৰ্মিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ সুবিধাৰ বাবে ব্ৰাহ্মণসকলে পৰিচালনা কৰিছিল। গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সময়ত, অগ্ৰহাৰ দান কেৱল ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজত সীমাবদ্ধ আছিল যি বংশানুক্ৰমিক আৰু কৰমুক্ত আছিল। এই ব্যৱস্থাই সমাজত ব্ৰাহ্মণসকলৰ বিশেষ মৰ্যাদা আৰু অৰ্থনৈতিক সুবিধা নিশ্চিত কৰিছিল।

১০.৩ গ্ৰাম্য অৰ্থনীতি

প্ৰাচীন অসমৰ গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ মেৰুদণ্ড হিচাপে কৃষিকাৰ্যক গণ্য কৰা হৈছিল। গতিকে মাটিৰ মালিকীস্বত্ব এই ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় আছিল। শাসক অৰ্থাৎ ৰজাই গাঁৱৰ সকলো কৃষি উপযোগী ভূমিৰ একমাত্ৰ মালিক আছিল। নিজৰ ধাৰ্মিক সহিষ্ণুতা আৰু দীৰ্ঘায়ু প্ৰদৰ্শনৰ বাবে প্ৰাচীন অসমৰ ৰজাসকলে প্ৰায়ে ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমি দান কৰিছিল। ভূমি আৰু গাঁও দানৰ উপৰিও ৰজাসকলে গাঁওবাসীকো ব্ৰাহ্মণসকলৰ দায়িত্বত দিছিল। কেতিয়াবা গাঁওবাসীৰ লগতে অতিৰিক্ত লগুৱা বা শ্ৰমিককো ব্ৰাহ্মণসকলক সহায়ৰ বাবে দান কৰা হৈছিল। ৰজাৰ পৰা দান পোৱা ভূমি আৰু গাঁও লাভ কৰাৰ পিছত দানগ্ৰহীতা (donee)য়ে সেই লোকসকলৰ ওপৰত নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণ ৰজাই ৰাখিছিল।

ৰজা বৈদ্যদেৱে 'কামৌলি তাম্ৰশাসন' (Kamauli Copper Grant) জাৰি কৰি শ্ৰুতিধৰ ব্ৰাহ্মণক ভূমি আৰু অতিৰিক্ত চাৰিশজন শ্ৰমিক দান কৰিছিল। দান কৰা ভূমিৰ মুঠ পৰিমাণ ধানৰ উৎপাদন হাৰৰ জৰিয়তে গণনা কৰা হৈছিল। দান কৰা গাঁৱৰ সীমা সাধাৰণতে গাঁৱৰ মূৰত থকা ডাঙৰ গছ, পুখুৰী, আঁতৰৰ বাট, সৰু নৈ, জলাশয় আদি দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল।

প্ৰাচীন অসমত দুই ধৰণৰ দান কৰা ভূমি আছিল:

১. বাসিন্দাসহ দান কৰা গাঁও বা গাঁৱসমূহ

২. মানুহৰ বসতি নথকা অঞ্চলৰ ভূমি, যি পুখুৰী, হাবি আদিসহ উপযুক্ত কৃষি ভূমি আছিল।

যেতিয়া ব্যক্তিগত দানগ্ৰহীতাই ৰাজ্যৰ পৰা ভূমি দান লাভ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ দান কৰা গাঁৱৰ পৰা ভূমি কৰ সংগ্ৰহ কৰাৰ ক্ষমতাও উপভোগ কৰিছিল। গতিকে দান কৰা ভূমিৰ লোকসকলে ৰাজ্যৰ পৰিৱৰ্তে দানগ্ৰহীতাক ভূমি কৰ দিব লাগিছিল। দান কৰা ভূমিৰ হাবি-বন কাটি পৰিষ্কাৰ কৰাৰ পিছত গাঁওবাসীয়ে খেতি আৰম্ভ কৰিছিল আৰু সিহঁতে মুঠ উৎপাদনৰ এক অংশ পাইছিল। এই ধৰণৰ উৎপাদন ব্যৱস্থাই প্ৰাচীন অসমত সামন্ততান্ত্ৰিক বা সামন্ত শ্ৰেণীৰ অৰ্থনীতিৰ বিকাশ নিশ্চিত কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

ভূমিৰ বিভাজন: প্ৰাচীন কালত ভূমিক তিনিটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত কৰা কথা বিভিন্ন লিপিত উল্লেখ আছে—

১) জনপদ (গ্ৰাম্য অঞ্চল)

২) পুৰ বা নগৰ (চহৰ-নগৰ)

৩) বন (অৰণ্যভূমি)

জনপদ মূলতঃ একাধিক গাঁৱত বিভক্ত আছিল, যাক প্ৰাচীন কালত 'গ্ৰাম' বুলি জনা গৈছিল। প্ৰতিটো গ্ৰামত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ভূমিৰ বিভাজন আছিল:

- **বাস্তু ভূমি:** বাসস্থানৰ অঞ্চল
- **ক্ষেত্ৰ ভূমি:** কৃষিযোগ্য ভূমি
- **গো-প্ৰচাৰ ভূমি:** গৰু-ম'হ চৰোৱা চৰণীয়া পথাৰ
- **খিলা বা পতিত মাটি**

১০.৩.১ কৃষি পদ্ধতি

ৰাজ্য আৰু দানগ্ৰহীতা উভয়ৰ বাবে ভূমি আয় এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে বিবেচিত হ'লেও খেতিৰ পদ্ধতি বা প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে কোনো সুনিৰ্দিষ্ট তথ্য প্ৰাচীন উৎসসমূহত পোৱা নাযায়। বিশ্বাস কৰা হয় যে এই কামৰ বাবে ভাড়াতীয়া শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা হৈছিল। নাৰদ পুৰাণত উল্লেখ আছে যে বিভিন্ন ধৰণৰ বেতনভোগী শ্ৰমিকৰ ভিতৰত সৈনিক, কৃষক আৰু কুমাৰৰ মাজত কৃষি শ্ৰমিকসকলৰ স্থান দ্বিতীয় স্থানে আছিল। ইয়াত আৰু উল্লেখ আছে যে, যেতিয়া ভাড়াতীয়া শ্ৰমিকৰ মজুৰি সঠিকভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰা নহয়, তেতিয়া তেওঁ মাটিৰ উৎপাদনৰ ১/১০ অংশ পাব লাগে। বৃহস্পতি পুৰাণত উল্লেখ কৰা হৈছে যে, যদি এজন শ্ৰমিকে তেওঁৰ মৌলিক কৰ্মত অবহেলা কৰে, তেন্তে তেওঁ কোনো পা�ৰিশ্ৰমিক নাপাব আৰু আদালতত দোষী সাব্যস্ত কৰা হয়।

অনুমান কৰা যায় যে ভূস্বামী বা ভূমিৰ মালিকসকলে চুক্তিভিত্তিক, দৈনিক বা মাহেকীয়া মজুৰিৰ ভিত্তিত ভাড়াতীয়া শ্ৰমিক নিয়োগ কৰিছিল আৰু দুয়ো ক্ষেত্ৰতে তেওঁলোকক সম্ভৰতঃ পণ্যৰ ৰূপত পাৰিশ্ৰমিক দিয়া হৈছিল। প্ৰাচীন অসমত পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়ে শ্ৰমিক হিচাপে কাম কৰিছিল। পুৰুষসকলে প্ৰধানত খেতিৰ কামত নিয়োজিত আছিল আৰু মহিলাসকলে ঘৰুৱা কামৰ লগতে খেতিৰ কামতো অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। ধান ৰোৱাৰ সময়ত আৰু শস্য চপোৱাৰ সময়ত মহিলাসকলক ভাড়াতীয়া শ্ৰমিক হিচাপে নিয়োগ কৰা হৈছিল। ৰঘুবংশত উল্লেখ আছে যে কামৰূপ অঞ্চলত কৃষকৰ পত্নীয়ে শস্য চোৱাচিতা কৰিছিল।

কম পৰিমাণে কৰা কৃষি শ্ৰমিকসকলক বিভিন্ন বৃত্তিমূলক জাতিত বিভক্ত কৰা হৈছিল। বৰুই, বৰিয়া আৰু হালোৱা কৈৱৰ্তসকল প্ৰধানতঃ কৃষিজীৱী জাতি আছিল। দাস ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত পাহাৰীয়া জনজাতি, যেনে আবৰ আৰু ডফলাসকলে জড়িত আছিল। এই লোকসকলে সমতলভূমিত আক্ৰমণ কৰি পৰাজিত কৰা লোকক দাসত্বলৈ পৰিণত কৰিছিল। বন্দীসকলক দাস বা ভূমিদাসৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোক স্পষ্টভাৱে কৃষি শ্ৰমিক হিচাপে নিয়োজিত হৈছিল।

চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙে উল্লেখ কৰিছে যে ধান আৰু অন্যান্য কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ খেতিৰ বাবে প্ৰাচীন অসমত সঠিক মানদণ্ডৰ জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে, বৃহস্পতি পুৰাণত উল্লেখ আছে যে প্ৰাচীন অসমত লোৰ নাঙলো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অৱশ্যে, কছমাছ (Cosmas)-য়ে এক আশ্চৰ্যকৰ উক্তি কৰিছে যে "অসমৰ কিছুমান লোকে লোৰৰ সলনি ঘন গঁড়ৰ ছাল নাঙলত ব্যৱহাৰ কৰিছিল।"

১০.৩.২ কৃষি সামগ্রী আৰু মাছ ধৰাৰ ব্যৱস্থা

আর্য- অনার্য, জনজাতীয় সম্প্রদায়ৰ সকলো লোকেই ভাতক প্রধান আহাৰ হিচাপে গণ্য কৰিছিল। অসমত ধান মুঠতে তিনিটা প্রধান শ্রেণীত বিভক্ত আছিল – শালি, বাও আৰু আহু।

- শালি: বর্ষাকালীন শস্য, যি প্রধানত নিম্ন সমতলভূমিত খেতি কৰা হৈছিল।
- বাও: মূলত পানীৰ তলত, অর্থাৎ দ অঞ্চলত খেতি কৰা হৈছিল।
- আহু: বসন্তকালীন শস্য, য'ত পানীৰ পৰিমাণ কম লাগে।

বৰাহমিহিয়ে উল্লেখ কৰিছে যে প্রাচীন অসমত প্রায় ৯টা ভিন্ন ধৰণৰ ধানৰ প্রজাতি পোৱা গৈছিল। ইয়াৰ মূল কাৰণ হৈছে অসমত প্রচুৰ বৰষুণ আৰু নদ-নদীৰে ভৰা উর্বৰ ভূমি, যাৰ বাবে প্রাচীন অসমীয়াই অন্য ধৰণৰ ৰবি শস্যতকৈ ধানৰ খেতিত বেছি গুৰুত্ব দিছিল।

বিশ্বাস কৰা হয় যে অষ্ট্রো-এছিয়াটিক জনগোষ্ঠীয়ে প্রথমে প্রাচীন অসমত কল, পান, নাৰিকল, বেঙেনা, কুঁহিয়াৰ আদি খেতি আৰম্ভ কৰিছিল। যদিও ওপৰত উল্লেখিত খেতিৰ কথা উল্লেখ আছে, পানৰ বাহিৰে অন্যান্য শস্যৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰৰ প্রমাণ প্রাচীন অসমৰ লিপিত সুস্পষ্টভাৱে পোৱা নাযায়। বিদেশী পৰিব্রাজক টেভাৰনিয়াৰ (Travernier)-য়ে কল গছৰ পৰা লোণ তৈয়াৰ কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

অসমৰ প্রাচীন লিপিসমূহত শস্য আৰু শাক-পাচলিৰ খেতি সম্পর্কে বিশেষ উল্লেখ পোৱা নাযায়। বলবর্মণৰ নগাঁও লিপিত ব্যাপকভাৱে তামোল-পাণৰ উৎপাদনৰ কথা উল্লেখ আছে। হর্ষচৰিতত উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাস্কৰবর্মনে হর্ষবর্ধনৰ কনৌজৰ ৰাজসভালৈ উপহাৰ হিচাপে তামোলৰ ঠোক পঠোৱাৰ কথা আছিল। লগতে, চীনা পৰিব্রাজক হিউয়েন চাঙে প্রাচীন অসমত কঁঠালৰ খেতিৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে।

আন এক গ্রাম্য বৃত্তি, যি অসমীয়াৰ বাবে অতি প্রিয় আছিল, সেয়া হৈছে মাছ ধৰা। লিপিসমূহত কৈৱর্ত শ্রেণীৰ বিশেষভাৱে উল্লেখ পোৱা যায়, যিয়ে মূলতঃ নদী-বিল আদিত মাছ ধৰা বৃত্তিত নিয়োজিত হৈ আছিল। মাছ অসমীয়াৰ ব্যঞ্জনৰ এক বিশেষ খাদ্য, আৰু বিশ্বাস কৰা হয় যে এই অভ্যাস পূব ভাৰতৰ অন্য অংশলৈ বিস্তৃত হৈছিল, যাৰ ফলস্বৰূপ জাতক আৰু পূর্ব ভাৰতীয় সাহিত্যত মাছক খাদ্য হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১: প্রাচীন ভাৰতৰ কোন ৰাজবংশে অগ্রহাৰ দান কৰল ব্রাহ্মণসকললৈ সীমাবদ্ধ ৰাখিছিল?

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ২: প্রাচীন অসমত গো-প্রচাৰ ভূমি কি আছিল?

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৩: প্রাচীন অসমৰ তিনিটা কৃষিজীৱী জাতিৰ নাম উল্লেখ কৰা।

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৪: প্রাচীন অসমত খেতি কৰা ধানৰ তিনিটা প্রধান প্রজাতি কি আছিল?

উত্তৰ: .....

প্রশ্ন ৫: প্রাচীন অসমত 'ভূমিৰ বিভাজন'ৰ বিষয়ে ১০০টা শব্দত চমুকৈ লিখা।

উত্তৰ: .....

১০.৪ নগৰীয়া অৰ্থনীতি - চহৰ আৰু পুৰ

প্ৰাচীন অসমৰ লিপিসমূহত প্ৰধানত ভূমি দান আৰু গ্ৰাম্য জনজীৱনৰ কথা উল্লেখ আছে আৰু চহৰ-নগৰ তথা নগৰীয়া জীৱনৰ বিষয়ে সীমিত তথ্য প্ৰদান কৰিছে। নগৰাঞ্চলৰ লোকসকল গ্ৰামাঞ্চলত থকা মানুহৰ তুলনাত অধিক বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ আছিল। ষ্ট্ৰাবো (Strabo)-ৰে উল্লেখ কৰিছে, "গাঁৱৰ মানুহে চহৰলৈ যোৱা সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্জন কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে চহৰৰ সাধাৰণ জীৱনশৈলী ভাল নাপাইছিল; অৱশ্যে জীৱিকাৰ সন্ধানত তেওঁলোক সঘনাই চহৰলৈ যাবলৈ বাধ্য হৈছিল।"

প্ৰাচীন অসমৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য চহৰসমূহ আছিল হটপ্লেশ্বৰ, দুৰ্জয়, কামৰূপনগৰ আৰু প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ। হেটুকশূলীন দেউলক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা হটপ্লেশ্বৰ চহৰে তীৰ্থযাত্ৰীসকলক আকৰ্ষণ কৰিছিল, যাৰ ফলত দোকান-পোহাৰ, জিৰণিঘৰ আৰু অন্যান্য সুবিধাৰ বিকাশ হৈছিল। লৌহিত্য নদীৰ পাৰত অৱস্থিত এই চহৰখনত নাওৰ ব্যৱস্থা আছিল, যি বেপাৰ আৰু বাণিজ্যৰ বাবে ব্যৱহৃত হৈছিল বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

সপ্তম শতিকাৰ হেৱজ্ৰ তন্ত্ৰ (Hevajra Tantra)-ত উল্লেখ আছে যে কামৰূপনগৰ মূলতঃ এক ধৰ্মনিৰপেক্ষ ৰাজধানী চহৰ আছিল, যি পৰৱৰ্তীকালত চাৰিটা পবিত্ৰতম পীঠস্থানৰ অন্যতম হৈ পৰিছিল। বলবৰ্মণৰ নগাঁও দানপত্ৰে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ এক বৈচিত্ৰ্যময় বৰ্ণনা প্ৰদান কৰিছে য'ত তামোল-পাণৰ বাৰী আছিল আৰু হাতীয়ে ম'ৰাৰ সূৰৰ তালে তালে নাচিছিল। কিছু পণ্ডিতে উল্লেখ কৰিছে যে পাণৰ বাৰী অধিক হোৱাৰ বাবে চহৰখন শেষত গুৱাহাটী নামেৰে পৰিচিত হৈছিল। নগাঁও দানপত্ৰৰ মতে, প্ৰাগজ্যোতিষপুৰত ৰাজপ্ৰাসাদৰ শাৰী আছিল য'ত বিভিন্ন ধৰণৰ চিত্ৰসম্বলিত বহুতো কোঠা আছিল। এই তথ্যই প্ৰাগজ্যোতিষ নগৰত চিত্ৰকলাৰ বিকাশৰ বিষয়ে আভাস প্ৰদান কৰে।

তেজপুৰ দানপত্ৰই বৃহৎ ৰাজপথৰ অস্তিত্বৰ কথা উল্লেখ কৰিছে যাৰ জৰিয়তে বাণিজ্যিক সামগ্ৰী ডাঙৰ চহৰলৈ অনা হৈছিল। এই ৰাজপথে স্বাভাৰিকভাৱে বিভিন্ন ধৰণৰ দোকান-পোহাৰ স্থাপনত সহায় কৰিছিল, য'ত সোণৰ অলংকাৰ আৰু অন্যান্য সামগ্ৰী প্ৰদৰ্শিত হৈছিল আৰু মানুহৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৬: প্ৰাচীন অসমত গঢ়ি উঠা কিছুমান চহৰৰ নাম লিখা।

প্ৰশ্ন ৭: প্ৰাচীন অসমৰ কোনখন চহৰ হটকাশূলীন দেউলক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল ?

১০.৫ উদ্যোগ আৰু শিল্প

প্ৰাচীন ভাৰতত অসমৰ শিল্পীসকলৰ এক বিশিষ্ট খ্যাতি আছিল। প্ৰাচীন অসমৰ সম্পদে অসমৰ বিভিন্ন উদ্যোগ আৰু শিল্পৰ বিকাশত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সাহিত্য, লিপি আৰু বিদেশী পৰিব্ৰাজকৰ লিখনীৰ পৰা প্ৰমাণ পোৱা যায় যে তাঁত বোৱা তাঁতী, সূতা কটা, কমাৰ, দাঁতৰ আৰু ধাতুৰ সোণাৰি, কাঠ আদিৰ শিল্পীসকলৰ অপাৰ অস্তিত্ব আছিল আৰু তেওঁলোকৰ খ্যাতি ভাৰতৰ অন্য অংশৰ শিল্পীসকলৰ সমান আছিল।

১০.৫.১ ধাতু, ধাতুৰ সামগ্ৰী আৰু অলংকাৰ

সোণ প্ৰাচীন ভাৰতৰ আটাইতকৈ দুৰ্লভ সামগ্ৰীসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল বুলি কোনো সন্দেহ নাই। 'পেৰিপ্লাছ

অফ দ্য ইৰিথ্ৰিয়ান চী' (The Periplus of the Erithreyan Sea)-য়ে কেল্টিছ মুদ্রা (Caltis Coins)-ৰ বিষয়ে কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য উল্লেখ কৰিছে যাক কে.এল. বৰুৱাই ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ কলিতা জনগোষ্ঠীৰ ৰাজ্যৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বুলি গণ্য কৰিছে। ৰজা জয়পালৰ তুলা পুৰুষ দান অনুষ্ঠানত তেওঁ এজন পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণক ৯০০ সোণৰ মুদ্রা দান কৰিছিল বুলি শিলিমপুৰ দানপত্ৰত উল্লেখ আছে। এই তথ্যই প্ৰমাণ কৰে যে সোণৰ শিল্প প্ৰাচীন অসমত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্যোগ আছিল। গোৱালপাৰা জিলাত ৰূপ উৎপাদনৰ কিছুমান তথ্যও পোৱা যায়। অৱশ্যে, লিপিসমূহত লোহাৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে কোনো স্পষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়।

ৰত্নপালৰ ৰৰগাঁও দানপত্ৰই প্ৰাচীন অসমত তামৰ ব্যৱহাৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তামৰ ফলিৰ আৱিষ্কাৰে প্ৰাচীন অসমত তামৰ অস্তিত্বৰ সাক্ষ্য প্ৰদান কৰে। ৰত্নপালৰ লিপিত ৰাজ্যত তামৰ খনিৰ অস্তিত্বৰ কথাও উল্লেখ আছে, যিয়ে ৰাজ্যখনক যথেষ্ট আয়ৰ উৎস প্ৰদান কৰিছিল। ৰৰগাঁও দানপত্ৰই বণিকৰ দোকানৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে য'ত অলংকাৰ বিক্ৰী কৰা হৈছিল। 'কালিকা পুৰাণ'ৰ তথ্যৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে ৰূপ আৰু সোণৰ অলংকাৰ তৈয়াৰ কৰাৰ কলাকুশলী ব্যক্তি আছিল যিসকলে ৰত্ন সংযোজন কৰাৰ পদ্ধতিও জানিছিল। বনমালাবৰ্মণৰ তেজপুৰ দানপত্ৰত উল্লেখ আছে যে লৌহিত্য-সিন্ধু নদীয়ে কৈলাশ পৰ্বতৰ ডাঙৰ সোণৰ খণ্ডৰ পৰা সোণৰ গুড়ি কঢ়িয়াই আনিছিল।

জানি থোৱা ভাল

তুলা-পুৰুষ-দান প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজপৰিয়ালসমূহৰ এক প্ৰথা বা আচাৰ-অনুষ্ঠান আছিল। ইয়াত ৰজাই কোনো বস্তু, সাধাৰণতে সোণৰ মুদ্রা, তোলিছিল আৰু সেই সোণৰ মুদ্রাৰ সমান ওজনৰ সোণ ৰাজ্যৰ নাগৰিকসকলক দান হিচাপে প্ৰদান কৰা হৈছিল।

১০.৫.২ কাঠৰ কাম, সুগন্ধি দ্ৰব্য

হৰ্ষচৰিতত উল্লেখ আছে যে ভাস্কৰবৰ্মনে হৰ্ষবৰ্ধনৰ দৰবাৰত আগবঢ়োৱা সামগ্ৰীসমূহে প্ৰাচীন অসমত দক্ষ শিল্পীৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰে। বনমালাবৰ্মণৰ তেজপুৰ দানপত্ৰত নক্সা খোদিত আৰু অলংকৃত নাওৰ উল্লেখ পোৱা যায়। বাঁহ প্ৰাচীন অসমৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সামগ্ৰী আছিল। হৰ্ষচৰিতৰ মতে, ভাস্কৰবৰ্মনে বাঁহৰ নলীত আমৰ ৰস হৰ্ষবৰ্ধনলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল। অসমৰ অৰণ্যই ৰজন, সুগন্ধি কাঠ আদি সামগ্ৰী ভাৰতৰ অন্যান্য অংশ আৰু বিদেশলৈ যোগান ধৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মনে হৰ্ষবৰ্ধনলৈ প্ৰেৰণ কৰা উপহাৰৰ তালিকাত গো-শীৰ্ষ চন্দনৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিটো দিব্যৱদান মতে এক অতি মূল্যৱান সামগ্ৰী আছিল। লগতে, বলবৰ্মণৰ নগাঁও দানপত্ৰত অসমৰ হৰিণাৰ পৰা উৎপাদন কৰা কস্তুৰীৰো উল্লেখ আছে।

১০.৫.৩ ৰেচম, লা আৰু অন্যান্য ক্ষুদ্ৰ শিল্পৰ উৎপাদন

পেৰিপ্লাছ অফ দ্য ইৰিথ্ৰিয়ান চী (The Periplus of the Erythrian Sea)-ৰ মতে, চীনৰ পৰা অসমলৈ ৰেচম আমদানি কৰা হৈছিল। অৱশ্যে, অসমতো স্থানীয়ভাৱে উৎপাদিত কেইবাবিধো ৰেচম পোৱা যেত। উৎকৃষ্ট মানৰ ৰেচম—ডুকুলা আৰু পট্টনাৰ উৎপত্তিস্থল অসম আছিল। ৰত্নপালৰ ৰৰগাঁও দানপত্ৰৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে ডুকুলা কাপোৰেৰে পতাকা তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। ভাস্কৰবৰ্মনৰ সময়ৰ পৰা অসমত ক্ষৌম (kshauma) উৎপাদন কৰা হৈছিল। বাণভট্টই তেওঁৰ হৰ্ষচৰিতত উল্লেখ কৰিছে যে ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনে ক্ষৌমনি (ক্ষৌম কাপোৰ) হৰ্ষলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল। অসম বিশেষকৈ পাট, এড়ী আৰু মুগা ৰেচমৰ বাবে জনাজাত আছিল।

লা (Lac) সংস্কৃতি প্ৰাচীন অসমীয়া লোকৰ এক বিশেষত্ব আছিল। ধৰ্মপালৰ পুষ্পভদ্রা দানপত্ৰত মধুৰস্বত্থ (Madhurasvatta) গছৰ গুৰিৰ উল্লেখ পোৱা যায়, য'ত লা-পোকা পালন কৰা হৈছিল।

প্রত্নতাত্ত্বিক অৱশেষে অসমত ইটাৰ উৎপাদনৰ প্ৰমাণ প্ৰদান কৰে। ৰত্নপালৰ শুৱালকুছি দানপত্ৰত ইটা তৈয়াৰ কৰাৰ কলা-কৌশলৰ বিষয়ে বহু তথ্য উল্লেখ আছে। নিধনপুৰ দানপত্ৰত মাটিৰ পাত্ৰ তৈয়াৰকাৰীসকলে চক্ৰৰ বাবে সামগ্ৰী সংগ্ৰহ কৰা গাঁতৰো উল্লেখ পোৱা যায়। চামৰাৰ (leather) কামৰো কিছু উল্লেখ আছে। ভাস্কৰবৰ্মনে হৰ্ষবৰ্ধনলৈ প্ৰেৰণ কৰা উপহাৰৰ তালিকাত চামৰা আৰু চামৰাৰে তৈয়াৰ কৰা ঢালৰো উল্লেখ আছে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন ৮. কোনখন শিলালিপিত উল্লেখ আছে যে প্ৰাচীন অসমত সোণ তৈয়াৰ কৰা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্যোগ আছিল?

প্ৰশ্ন ৯. প্ৰাচীন অসমৰ কেইবিধমান উৎকৃষ্ট মানৰ ৰেচমী কাপোৰৰ নাম উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ১০. ইটা তৈয়াৰ কৰাৰ কলা-কৌশলৰ উল্লেখ .....ত আছে।

১০.৬ বাণিজ্যৰ পথ

তেজপুৰ দানপত্ৰত উল্লিখিত মহাৰাজমাৰ্গ, পুষ্পভদ্ৰা দানপত্ৰত উল্লিখিত বিথি আৰু চতুষ্পথই প্ৰাচীন অসমৰ চহৰসমূহৰ সৈতে বাণিজ্যৰ উদ্দেশ্যে সংযুক্ত ৰাজপথৰ অস্তিত্বৰ ইংগিত দিয়ে। মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত অসম আৰু ভাৰতৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ মাজত বাণিজ্য পথৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ভাস্কৰবৰ্মনে হৰ্ষবৰ্ধনৰ দৰবাৰলৈ প্ৰেৰণ কৰা উপহাৰৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে নালন্দা আৰু গণজামক প্ৰাচীন অসমৰ সৈতে সংযোগ কৰা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পথ আছিল। লগতে, চীন পূব পাহাৰৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজেৰে অসমৰ সৈতে সংযোগ আছিল আৰু স্থল বা জলপথেৰে দক্ষিণ-পশ্চিম এছিয়াৰ সৈতেও সংযোগ গঢ়ি উঠিছিল।

১০.৭ বিনিময়ৰ মাধ্যম

প্ৰাচীন অসমত মুদ্ৰাৰ অভাৱৰ বাবে ৰাজ্যৰ ৰাজহৰ সঠিক প্ৰকৃতি নিৰ্ণয় কৰাটো কঠিন আছিল। অৱশ্যে, আভ্যন্তৰীণ কাৰ্যকলাপৰ বাবে বিনিময় প্ৰথা (barter system) অনুসৰণ কৰা হৈছিল। বাণভট্টৰ "হৰ্ষচৰিত"ত ভাস্কৰবৰ্মনৰ দিনত কাউৰী (cowries) ব্যৱহাৰৰ কথা উল্লেখ আছে। হৰ্জৰবৰ্মাৰ তেজপুৰ শিলালিপিয়ে এই কথা প্ৰমাণ কৰে যে প্ৰাচীন অসমৰ লোকসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজ্যত কাউৰীক বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। চীন আৰু সুৱৰ্ণভূমিৰ দৰে বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভৱতঃ ধাতু, বিশেষকৈ সোণৰ মুদ্ৰা বা কুল্টিছ (Caltis) ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। জয়পালৰ শিলিমপুৰ দানপত্ৰত উল্লেখ আছে যে ৰজাই ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিৰ সলনি সোণৰ মুদ্ৰা প্ৰদান কৰিছিল।

১০.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি শিকিলে যে—

- অষ্ট্ৰো-এছিয়াটিক জনগোষ্ঠীয়েই উত্তৰ-পূব ভাৰতত প্ৰথম ধান খেতিৰ আৰম্ভণি কৰিছিল। তেওঁলোকে মূলতঃ জুম খেতি পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল। অৱশ্যে, আৰ্য্যসকলৰ আগমণে পূৰ্বৰ খেতি পদ্ধতি সলনি কৰি ধাননি পথাৰত হালৰ ব্যৱহাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে। অগ্ৰহাৰ বসতিয়ে প্ৰাচীন অসমৰ উৎপাদন ধাৰা সলনি কৰাত সহায় কৰিছিল।

 ভূমিৰ বিভাজন আৰু খেতিৰ মাটিৰ মালিকীস্বত্বই ৰাজ্যৰ গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিক সহায় কৰিছিল আৰু প্ৰাচীন অসমৰ কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিছিল।

 চহৰ আৰু 'পুৰ'সমূহে কেৱল প্ৰাচীন অসমৰ নাগৰিক জীৱনকে প্ৰতিফলিত নকৰে, বৰঞ্চ ৰাজ্যৰ নগৰীয়া অৰ্থনীতিৰ বিকাশৰ ওপৰতো পোহৰ পেলায়।

 বিবিধ উদ্যোগ আৰু শিল্প উৎপাদন কেন্দ্ৰসমূহে প্ৰাচীন অসমৰ অৰ্থনীতিৰ বিকাশ আৰু বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাইছিল।

 বাণিজ্য পথসমূহে আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিকভাৱে বাণিজ্য কেন্দ্ৰসমূহ সংযোগ কৰিছিল, যিয়ে কেৱল অসমত বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণেই কৰাই নহয়, বৰঞ্চ দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ সৈতে প্ৰাচীন অসমৰ আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ ৰূপ দিছিল।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Barpujari, H. K. (Ed.). (2004). *The comprehensive history of Assam* (Vol. I). Publication Board of Assam.

২) Baruah, S. L. (2003). *A comprehensive history of Assam*. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

৩) Gait, C. J. (2001). *A history of Assam*. Bina Library.

৪) Choudhury, P. C. (1959). *The history of civilization of the people of Assam to the twelfth century AD*. Department of Historical and Antiquarian Studies, Assam.

৫) Barua, B. K. (1951). *A cultural history of Assam (early period)* (Vol. I). C. S. Press.

১০.১০ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰসমূহ

প্ৰশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: গুপ্ত বংশ।

প্ৰশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: প্ৰাচীন অসমত গাঁৱৰ গৰু চৰোৱা মাটিক গো-(প্ৰ)-চৰ ভূমি বুলি জনা গৈছিল।

প্ৰশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ: বাৰুই, বৰিয়া আৰু হালোৱা কৈৱৰ্ত।

প্ৰশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: শালি, বাও আৰু আহু ধান।

প্ৰশ্ন নং ৫ৰ উত্তৰ: ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে প্ৰাচীন অসমতো ভূমিক ৰাজ্যৰ অৰ্থনীতিৰ মূল স্তম্ভ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। বিভিন্ন শিলালিপিৰ উৎসসমূহে সূচায় যে প্ৰাচীন কালত ভূমিক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল— জনপদ (গ্ৰাম্য অঞ্চল), পুৰ বা নগৰ (চহৰ আৰু নগৰ) আৰু বন (অৰণ্য অঞ্চল)। অৰ্থনীতিৰ উপৰিও পুৰ বা নগৰৰ লোকসকলে ৰাজনীতিত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সেয়েহে অৰ্থনৈতিক দিশৰ পৰা জনপদ আৰু বনৰ অৱদান প্ৰাচীন কালত বেছি আছিল।

জনপদ মূলতঃ বহুতো গাঁৱত বিভক্ত আছিল যাক প্ৰাচীন কালত গ্ৰাম বুলি কোৱা হৈছিল। গ্ৰাম আকৌ বিভিন্ন ভূমি বিভাগৰ সমষ্টি আছিল যেনে— vastu bhumi বা বসতি অঞ্চল, kshetra bhumi বা খেতিৰ মাটি, go-(pra)-cara bhumi বা গৰু চৰোৱা মাটি, khila bhumi বা অনাবাদী মাটি আদি।

প্ৰশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ: হট্টপেশ্বৰ, দুৰ্জয়, কামৰূপনগৰ আৰু প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ।

প্ৰশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: হট্টপেশ্বৰ।

প্ৰশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: ৰজা জয়পালৰ শিলিমপুৰ গ্ৰন্থ।

প্ৰশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: ডুকুলা, পট্টনা আৰু ক্ষৌম।

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ: ৰত্নপালৰ সুৱালকুছি গ্ৰন্থ।

১০.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১. প্ৰাচীন অসমত খিলা ভূমি কি আছিল?

২. অষ্ট্ৰো-এছিয়াটিক গোষ্ঠীয়ে প্ৰাচীন অসমত খেতি কৰা কেইবিধমান শাক-পাচলিৰ নাম উল্লেখ কৰা।

৩. হাটকেশ্বৰ মন্দিৰ ক'ত অৱস্থিত আছিল?

৪. 'ক্ষৌম' শব্দৰ অৰ্থ কি?

৫. 'বিথি' শব্দৰ অৰ্থ কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১. প্ৰাচীন অসমৰ অগ্ৰহাৰ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত এটি চমু টোকা লিখা।

২. 'তুলা-পুৰুষ-দান' ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰা।

৩. প্ৰাচীন অসমৰ কাপোৰ শিল্পৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

১. প্ৰাচীন অসমৰ শিল্পৰ বিকাশৰ বিশ্লেষণ কৰা।

২. তথ্যৰ উপলব্ধ উৎসৰ সৈতে প্ৰাচীন অসমৰ অৰ্থনীতিৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰা।

****

অধ্যয় ১১ : নতুন সামাজিক ধাৰাৰ বিকাশ

অধ্যায় সূচী

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ প্ৰাচীন অসমত জাতি ব্যৱস্থাৰ উত্থান

১১.৩.১ আর্য্য সকলৰ প্ৰব্ৰজন

১১.৩.২ আর্য্যকৰণ আৰু বর্ণাশ্রম ধর্ম

১১.৩.৩ জাতি ব্যৱস্থা

১১.৪ সামাজিক শ্রেণীৰ উত্থান

১১.৫ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

১১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাচীন অসমৰ বর্ণ আৰু শ্রেণীৰ উত্থান সম্পর্কে বুজিব পাৰিব।
- প্ৰাচীন অসমৰ আর্য্যকৰণ সম্পর্কে জানিব পাৰিব।
- বর্ণাশ্রম ধর্মৰ মূল দিশসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

প্ৰাচীন অসম প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ নামেৰে পৰিচিত আছিল। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত প্ৰাগজ্যোতিষ নামৰ উল্লেখ পোৱা যায়। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা কামৰূপ নামৰ উল্লেখ দেখা যায়। সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ শিলালিপিত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পূৰ্ব সীমান্ত হিচাপে কামৰূপৰ উল্লেখ আছে। আমি আগৰ অধ্যায়সমূহত আলোচনা কৰা মতে, প্ৰাচীন অসম বিভিন্ন ভাষিক আৰু বৰ্ণগোষ্ঠীৰ আদি নিবাস আছিল, য'ত দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ পৰা অহা লোকসকল বসবাস কৰিছিল। আৰ্যসকলৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকালৈ প্ৰব্ৰজনৰ আগতেই ইয়াত বিভিন্ন অনাৰ্য জনগোষ্ঠীৰ বসতি আছিল। মহাকাব্য দুখন আৰু এলাহাবাদ শিলালিপিত প্ৰাগজ্যোতিষ–কামৰূপৰ উল্লেখে প্ৰাচীন প্ৰাগজ্যোতিষ–কামৰূপ আৰু ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ মাজত সম্পৰ্ক থকাৰ ইংগিত দিয়ে। ইয়াৰ লগতে, খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ অসমত আৱিষ্কৃত প্ৰাচীনতম শিলালিপিসমূহত সংস্কৃত ভাষা আৰু ব্ৰাহ্মী লিপিৰ ব্যৱহাৰে প্ৰাচীন অসমত আৰ্য প্ৰভাৱৰ প্ৰমাণ দিয়ে। তদুপৰি, পৰৱৰ্তী শতিকাবোৰত ব্ৰাহ্মণসকলক বৃহৎ পৰিমাণত কৰা ভূমিদানেও এই মতটোক অধিক শক্তিশালী কৰে।

আমি জানো যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজ চাৰিটা বৰ্ণত বিভক্ত আছিল— ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। এই বৰ্ণসমূহৰ ভিতৰত সামাজিক বৃত্তি, সামাজিক মৰ্যাদা আৰু জন্ম আদিৰ ভিত্তিত বহুতো উপগোষ্ঠীৰ সৃষ্টি হৈছিল, যাক জাতি বা শ্ৰেণী বুলি কোৱা হৈছিল। আৰ্য্য প্ৰব্ৰজনৰ সৈতে প্ৰাচীন অসমতো বৰ্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়, যি বৈদিক বা ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ আছিল। এই অধ্যায়ত প্ৰাচীন অসমত এই নতুন সামাজিক ধাৰণাৰ উদ্ভৱ, লগতে আৰ্য্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে সমাজৰ গাঁথনি কিদৰে পুনৰ্গঠিত হৈছিল, তাৰ আলোচনা কৰা হ'ব।

১১.৩ প্ৰাচীন অসমত বৰ্ণৰ উত্থান

প্ৰাচীন অসমৰ প্ৰসংগত বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ উত্থানৰ আলোচনা কৰাৰ আগতে, ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত বৰ্ণভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ উদ্ভৱৰ বিষয়ে অৱগত হোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। ভাৰতীয় ইতিহাসৰ আদি বৈদিক যুগত, অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰায় ১৫০০ চনৰ পৰা, সমাজত বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ উৎপত্তি হৈছিল বুলি বহু ঐতিহাসিক তথ্যই প্ৰমাণ কৰে। সিন্ধু সভ্যতাৰ পতনৰ প্ৰায় দু'শ বছৰ পিছত ইন্দো-আৰ্যসকলৰ ভাৰতীয় উপমহাদেশলৈ আগমনে সমাজৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক জীৱনত এক বৈপ্লৱিক পৰিবৰ্তন আনে। এই পৰিবৰ্তনৰ ফলস্বৰূপেই বৈদিক সভ্যতাৰ সূচনা হয়। এই সময়ছোৱাত চাৰি বেদ আৰু বেদভিত্তিক অন্যান্য সাহিত্য ৰচনা কৰা হয়, যিবোৰে সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ জীৱনৰ বাবে বিভিন্ন নীতি-নিয়ম আৰু সামাজিক আদৰ্শৰ ৰেখাচিত্ৰ প্ৰদান কৰে।

বেদসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ ঋকবেদ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১৫০০ ৰ পৰা ১০০০ চনৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল। এই সময়ছোৱাক আদি বৈদিক যুগ বুলি কোৱা হয়। ঋকবেদত জন্মৰ ভিত্তিত সমাজক চাৰিটা বৰ্ণত বিভক্ত কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায় যি পৰৱৰ্তী সময়ত ভাৰতীয় বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ ভিত্তি হিচাপে গঢ় লৈ উঠে। তথাপিও ঋকবৈদিক যুগত বৰ্ণভিত্তিক কঠোৰ সামাজিক গাঁথনি গঢ় লৈ উঠা দেখা নাযায়। কিয়নো সেই সময়ৰ সমাজ আছিল মূলতঃ পশুপালনভিত্তিক, খণ্ডিত আৰু জনজাতীয় স্বভাৱৰ; য'ত শ্ৰমৰ বিভাজন সৰল আছিল আৰু কৃষি উৎপাদনৰ পৰিমাণ তুলনামূলকভাৱে কম আছিল।

পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত সমাজত গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিবৰ্তন সূচিত হয়। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰায় ১০০০ চনৰ পৰা স্থায়ী কৃষি ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণিয়ে উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰে। ইয়াৰ লগতে ৰাজতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ বিকাশ ঘটে আৰু বাণিজ্য তথা শিল্পকলা

সম্প্রসাৰিত হয়। উৎপাদনৰ উন্নত পদ্ধতিৰ ফলত সমাজ অধিক জটিল স্তৰত প্ৰৱেশ কৰে আৰু পূৰ্বৱৰ্তী জনজাতীয় সম্পৰ্কসমূহ ভাঙি পৰি বিভিন্ন গোটৰ মাজত সুস্পষ্ট সামাজিক দূৰত্ব সৃষ্টি হয়।

এই সময়ছোৱাত শ্ৰমৰ বিভাজন অধিক জটিল আৰু স্তৰভিত্তিক (hierarchical) ৰূপ গ্ৰহণ কৰে। উৎপাদনত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত নথকা কিছুমান গোটে তেওঁলোকৰ ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ মৰ্যাদা অথবা উৎপাদিত উদ্বৃত্ত সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ স্থাপন কৰি সমাজত বিশেষ স্থান লাভ কৰে। ফলস্বৰূপে, এই পৰ্বতী বৈদিক যুগতেই বৰ্ণ আৰু শ্ৰেণী দুয়োটাই সম্পূৰ্ণৰূপে উত্থান লাভ কৰে। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ বৰ্ণসমূহ স্পষ্টভাৱে গঢ় লৈ উঠে আৰু অস্পৃশ্যতা (Untouchability) নামৰ সামাজিক প্ৰথাৰো উদ্ভৱ ঘটে।

জানি থোৱা ভাল

খণ্ডিত সমাজ বুলিলে এনে এক সামাজিক গাঁথনিক বুজায়, য'ত স্বায়ত্তশাসিত সৰু সৰু গোট বা খণ্ডসমূহ আত্মীয়তাৰ বান্ধোনেৰে পৰস্পৰে সংযুক্ত হৈ থাকে। এই গোটসমূহ সাধাৰণতে নিজ নিজ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত স্বতন্ত্ৰভাৱে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। ঋকবৈদিক যুগৰ সমাজৰ প্ৰকৃতিও আছিল খণ্ডিত স্বভাৱৰ। এই সময়ছোৱাত সমাজ বিভিন্ন সৰু স্বায়ত্তশাসিত গোটত বিভক্ত আছিল, যিসকল মূলতঃ আত্মীয়তা আৰু গোত্ৰভিত্তিক সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা একত্ৰিত হৈ আছিল।

প্ৰাচীন অসমত বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ উৎপত্তি কেতিয়া হৈছিল সেই বিষয়ে নিৰ্দিষ্ট সিদ্ধান্ত লোৱা কঠিন, কিয়নো এই সম্পৰ্কে প্ৰামাণিক তথ্যৰ অভাৱ আছে। সম্ভৱতঃ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকালৈকে ভাৰতৰ মূল ভূখণ্ডত বিকশিত সভ্যতাসমূহেও অসম অঞ্চলৰ সামাজিক গাঁথনি আৰু বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰা নাছিল। আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে, ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ দৰে মহাকাব্যসমূহতেই প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গুপ্ত যুগৰ শিলালিপিসমূহত কামৰূপক গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ এক প্ৰত্যন্ত বা কাষৰীয়া ৰাজ্য হিচাপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই প্ৰাচীন সাহিত্যিক আৰু লিপিগত উৎসসমূহত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপ অঞ্চলক কিৰাত (ইন্দো-মংগোলীয়), চীন (হিমালয়ৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ অধিবাসী) আৰু ম্লেচ্ছ (অনাৰ্য্য বা তথাকথিত বৰ্বৰ) জনগোষ্ঠীৰ বাসস্থান বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। মহাকাব্যসমূহ আৰু সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিৰ উপৰিও, প্ৰাচীন অসমত বৰ্ণ আৰু শ্ৰেণী ব্যৱস্থাৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠন কৰিবলৈ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস উপলব্ধ। ইয়াৰ ভিতৰত ধৰ্মীয় গ্ৰন্থ যেনে কালিকা পুৰাণ আৰু যোগিনী তন্ত্ৰ উল্লেখযোগ্য। তদুপৰি, প্ৰাচীন অসমৰ বিভিন্ন শাসক ৰাজবংশৰ তাম্ৰশাসন আৰু শিলালিপিসমূহেও সেই সময়ৰ সামাজিক গাঁথনি, ভূমিদান ব্যৱস্থা আৰু ব্ৰাহ্মণ্য প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে মূল্যৱান তথ্য প্ৰদান কৰে। এই সকলো উৎসৰ সমন্বিত অধ্যয়নে প্ৰাচীন অসমত বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ বিকাশৰ ছবি স্পষ্ট কৰি তোলে।

১১.৩.১ অসমলৈ ইন্দো-আৰ্য্য প্ৰব্ৰজন

আমি আগতে আলোচনা কৰাৰ দৰে, প্ৰাচীন অসমৰ আদি বাসিন্দাসকল ব্ৰাহ্মণ্য বা আৰ্য্য পৰম্পৰাৰ সৈতে সম্পৰ্কহীন আছিল। বৈদিক সাহিত্যত এই জনগোষ্ঠীসমূহক কিৰাত, চীন আৰু ম্লেচ্ছ আদি নামেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে। আজিও অসম আৰু সমগ্ৰ উত্তৰ-পূব ভাৰত বিভিন্ন ভাষিক আৰু বৰ্ণগোষ্ঠীয় জনজাতিৰ বাসস্থান, যিসকলৰ নিজস্ব সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰম্পৰা বিদ্যমান। আৰ্য্যসকলৰ আগমনৰ পাছতেই অসমৰ সামাজিক জীৱনত বৰ্ণভিত্তিক বিভাজনৰ সূচনা হয়।

এতিয়া আমি প্ৰাচীন অসমলৈ আৰ্য্যসকলৰ প্ৰব্ৰজনৰ বিষয়ে সংক্ষেপে আলোচনা কৰিম। পৌৰাণিক কাহিনী অনুসৰি, বৈষ্ণৱ পৰম্পৰাৰ কিংবদন্তী নৰকাসুৰে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰত আৰ্য্য আৰু ব্ৰাহ্মণসকলক সংস্থাপন দিয়াৰ কৃতিত্ব লাভ কৰে। এই ঘটনাই অঞ্চলটোত ব্ৰাহ্মণ্য প্ৰভাৱৰ সূচনাৰ ইংগিত দিয়ে। বিষ্ণুৰ প্ৰতি নৰকাসুৰৰ ভক্তি আৰু বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ পূজাৰ প্ৰচলনে ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ প্ৰভাৱক অধিক সুদৃঢ় কৰে। অৱশ্যে, ঐতিহাসিক তথ্যৰ আধাৰত দেখা যায় যে খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ পৰাহে প্ৰাচীন অসমলৈ বৃহৎ পৰিমাণৰ আৰ্য্য প্ৰব্ৰজন আৰম্ভ হৈছিল। বহু পণ্ডিতৰ মতে, গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পিছত কামৰূপলৈ ব্ৰাহ্মণসকলৰ এক উল্লেখযোগ্য প্ৰব্ৰজন ঘটে। খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ উমাচল শিলালিপি আৰু নগাজৰী-খনিকাৰগাঁও শিলালিপিসমূহ সংস্কৃত ভাষা আৰু ব্ৰাহ্মী লিপিত উৎকীৰ্ণ, যিয়ে এই কথা সূচায় যে পঞ্চম শতিকাৰ পৰা সংস্কৃত প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজসভাৰ ভাষা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। ইয়াৰ জৰিয়তে শাসক শ্ৰেণীৰ মাজত আৰ্য্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ আৰম্ভণি হোৱা দেখা যায়। পৰৱৰ্তী শতিকাবোৰত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ শাসকসকলে ব্ৰাহ্মণসকলক কৰা বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূমিদানে প্ৰাচীন অসমলৈ উচ্চ বৰ্ণৰ আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰা লোকৰ আগমনক স্পষ্ট কৰে। বৰ্মণ শাসকসকলৰ সময়ত বিশেষকৈ উত্তৰ বংগৰ পৰা ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিদান আৰু অন্যান্য উপহাৰৰ জৰিয়তে অসমলৈ আকৰ্ষিত কৰা হৈছিল। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনত খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ শেষভাগত ৰজা ভূতিবৰ্মাই বংগৰ ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। উৎসসমূহৰ মতে, ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাই কনৌজ অঞ্চলৰ পৰা ব্ৰাহ্মণসকলক গৌড়ত সংস্থাপন কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও, প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ পৰৱৰ্তী ৰাজবংশসমূহৰ ভূমিদান পত্ৰসমূহত বিভিন্ন শাসকৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণ বসতি স্থাপন আৰু ভূমিদানৰ বিস্তৃত বিৱৰণ পোৱা যায়। এই সকলো তথ্যই প্ৰাচীন অসমত আৰ্য্য প্ৰব্ৰজন আৰু ব্ৰাহ্মণ্য সামাজিক-ধৰ্মীয় গাঁথনিৰ বিস্তাৰক স্পষ্টভাৱে প্ৰতিফলিত কৰে।

কিছু পণ্ডিতৰ মতে, কায়স্থসকল আছিল আৰ্য্যসকলৰ অন্য এক গোষ্ঠী, যিয়ে প্ৰাচীন অসমলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছিল। কায়স্থসকলক নাগৰ-ব্ৰাহ্মণৰ বংশধৰ বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে, যিসকলে পূৰ্বাঞ্চলীয় ভাৰতলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছিল বুলি ধাৰণা কৰা হয়। আনহাতে, কিছু বিদ্বানে কলিতাসকলক প্ৰাচীন অসমত বসতি স্থাপন কৰা প্ৰথম আৰ্য্য জাতি বুলি গণ্য কৰে। কিন্তু এই ধাৰণাৰ বিপৰীতে, অন্য কিছু পণ্ডিতৰ মতে কলিতাসকল আল্পাইন বা স্থানীয় জনগোষ্ঠীৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল আৰু তেওঁলোকক আৰ্য্য বংশধৰ বুলি গণ্য কৰিব নোৱাৰি।

জানি থোৱা ভাল

আলপাইন বা আলপাইন-আৰ্মেনয়েড জনগোষ্ঠী মধ্য এছিয়াৰ পৰা প্ৰব্ৰজন কৰা এক প্ৰাচীন মানবগোষ্ঠী বুলি ধৰা হয়। পণ্ডিতসকলৰ মতে, তেওঁলোক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় সহস্ৰাব্দৰ পৰা দ্বিতীয় সহস্ৰাব্দৰ মাজভাগত ভাৰতীয় উপমহাদেশত প্ৰৱেশ কৰিছিল। শাৰীৰিক নৃতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিত আলপাইন লোকসকলক সাধাৰণতে ব্ৰেকিচেফেলিক (brachycephalic) অৰ্থাৎ বহল মূৰৰ গঠনবিশিষ্ট বুলি চিনাক্ত কৰা হয়। কে. এল. বৰুৱাৰ মতে, বৈদিক-আৰ্যসকলৰ আগমনৰ আগতেই আলপাইন জনগোষ্ঠীসমূহে পূব ভাৰতলৈ প্ৰব্ৰজন কৰি তাত স্থায়ী বসতি স্থাপন কৰিছিল। তেওঁৰ এই মতানুসাৰে, অসমৰ কলিতাসকলক আলপাইন উৎসৰ জনগোষ্ঠী হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন 1: গুপ্ত যুগৰ কোনখন শিলালিপিত প্ৰথমবাৰৰ বাবে কামৰূপৰ উল্লেখ পোৱা যায়?

.....

প্রশ্ন 2: উমাচল শিলালিপি কোনটো লিপিত লিখা হৈছিল ?

ক) ব্রাহ্মী লিপি

খ) দেৱনাগৰী লিপি

গ) খৰোষ্ঠী লিপি

ঘ) ওপৰৰ এটাও নহয়

.....

প্রশ্ন 3: নিধনপুৰ তাম্রশাসন .....ৰ অন্তর্গত।

১১.৩.২ প্রাচীন অসমত আর্য্যকৰণ আৰু বর্ণাশ্রম ধর্ম

প্রাচীন অসমলৈ ইন্দো-আর্য্য বা আর্য্য জনগোষ্ঠীৰ প্রব্রজনে ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলত গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিবর্তন সূচনা কৰিছিল। বৈদিক সংস্কৃতিৰ বিস্তাৰৰ ফলত অঞ্চলটোৰ অনার্য জনজাতীয় সমাজসমূহে গভীৰ ৰূপান্তৰৰ সন্মুখীন হয়। বৈদিক ৰীতি-নীতি আৰু ধর্মীয় পৰম্পৰাৰ বাহিৰত বাস কৰা জনজাতীয় জনগোষ্ঠীসমূহক ক্রমান্বয়ে বৈদিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ প্রৱণতা দেখা যায়। বহুতো পণ্ডিতে এই অনার্য জনজাতিসকলক ব্রাহ্মণ্য সমাজ ব্যৱস্থাৰ অন্তর্ভুক্ত কৰাৰ প্রক্রিয়াটোক বুজাবলৈ 'আর্য্যকৰণ' (Aryanisation) শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই প্রক্রিয়াক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহৃত আন এক গুৰুত্বপূর্ণ শব্দ হৈছে 'সংস্কৃতীকৰণ' (Sanskritisation), যাৰ অর্থ হ'ল নিম্ন বা পৃথক সাংস্কৃতিক গোটসমূহে উচ্চ বর্ণীয় বা ব্রাহ্মণ্য ৰীতি-নীতি, আচার-ব্যৱহাৰ আৰু ভাষা গ্রহণ কৰা প্রক্রিয়া। এই অধ্যায়ত আগতে আলোচনা কৰা মতে, প্রাচীন অসমৰ বিভিন্ন শাসক ৰাজবংশে এই আর্য্যকৰণ বা সংস্কৃতীকৰণ প্রক্রিয়াক সক্রিয়ভাৱে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। শাসকসকলে ৰাজ্যৰ বিভিন্ন অঞ্চলত 'অগ্রহাৰ' বসতি স্থাপন কৰি ব্রাহ্মণ পৰিয়ালসমূহক ভূমিদান আৰু বিশেষ সুবিধা প্রদান কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ, বৈদিক ধর্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু ব্রাহ্মণ্য সামাজিক পৰম্পৰা শাসক শ্রেণী তথা প্রশাসনিক মহলত ক্রমান্বয়ে গ্রহণযোগ্য হৈ উঠে। সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাপক প্রচলনে প্রাচীন অসমত ব্রাহ্মণ্য ধর্ম আৰু সংস্কৃতিৰ গভীৰ প্রভাৱৰ ইংগিত দিয়ে। চৰকাৰী দস্তাবেজ, তাম্রশাসন, শিলালিপি আৰু ধর্মীয় অনুষ্ঠানসমূহত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰে অঞ্চলটোৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক উপাদানসমূহত ব্রাহ্মণ্য প্রথাৰ একত্রীকৰণ সুস্পষ্টভাৱে প্রতিফলিত কৰে।

প্রাচীন অসমত আর্য্যধর্ম বা ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ সম্প্রসাৰণ কোনো আকস্মিক ঘটনা নাছিল; বৰং ই এক দীঘলীয়া আৰু ক্রমান্বয়িক প্রক্রিয়া আছিল। ঐতিহাসিক তথ্যসমূহে এই কথা স্পষ্ট কৰে যে উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলত আর্য্যকৰণ প্রক্রিয়াৰ আৰম্ভণিৰ

সৈতে একেলগে জনজাতীয় সমাজসমূহৰ ৰীতি-নীতি, বিশ্বাস আৰু সামাজিক আচাৰসমূহ ক্ৰমান্বয়ে আর্য্য বা ব্ৰাহ্মণ্য পৰম্পৰাৰ প্ৰভাৱত পৰিবৰ্তিত হ'বলৈ ধৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াত ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাই এক বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। প্ৰাচীন অসমৰ শাসকসকলে ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মক ৰাজ্যিক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰি ইয়াৰ বিস্তাৰৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিছিল। ভূতিবৰ্মণ (খ্ৰীষ্টীয় ৫১০–৫৫৫)ৰ দৰে শক্তিশালী শাসকসকলে ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক সীমা সম্প্ৰসাৰণ কৰাৰ লগতে ব্ৰাহ্মণসকলক ব্যাপকভাৱে ভূমিদান কৰিছিল।

ব্ৰাহ্মণসকলক প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰভাৱশালী ৰাজকীয় পদবীত সংযুক্ত কৰাটোৱে প্ৰাচীন অসমত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ বিস্তাৰক অধিক সুদৃঢ় কৰি তোলে। তেওঁলোকে কেৱল ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠান সম্পাদন কৰাতেই সীমাবদ্ধ নাথাকি মন্ত্ৰী, প্ৰশাসক, উপদেষ্টা আৰু দৰবাৰী কবি হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। এই দায়িত্বসমূহৰ জৰিয়তে ব্ৰাহ্মণসকলে শাসন ব্যৱস্থা, আইন-কানুন, ভাষা ব্যৱহাৰ আৰু সাংস্কৃতিক মূল্যবোধ গঠনত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম হৈছে বৰ্ণ (জাতি) আৰু আশ্ৰম (জীৱনৰ চাৰিটা পৰ্যায়)ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঠিত প্ৰাচীন ভাৰতীয় সামাজিক ব্যৱস্থা। প্ৰাচীন অসমৰ সামাজিক গাঁথনি আৰু সাংস্কৃতিক পৰম্পৰা গঠনত এই ব্যৱস্থাই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা প্ৰাচীন অসমত ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ— এই চাৰিটা বৰ্ণৰ লগতে ব্ৰহ্মচৰ্য, গৃহস্থ, বানপ্ৰস্থ আৰু সন্ন্যাস— এই চাৰিটা আশ্ৰমৰ দ্বাৰা চিহ্নিত বৰ্ণাশ্ৰম ভিত্তিক সামাজিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনে ৰজাই বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ অনুগামী আছিল বুলি স্পষ্টভাৱে সূচায়। প্ৰাচীন অসমত ব্ৰাহ্মণসকলক ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা প্ৰদান, ভূমিদান ব্যৱস্থা আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচলনৰ জৰিয়তে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বিস্তাৰৰ ইতিহাস অনুসৰণ কৰিব পাৰি। বৰ্মণ, শালস্তম্ভ আৰু পাল ৰাজবংশৰ শাসকসকলে নিজক ৰৰাহ বিষ্ণু আৰু ভূমিদেৱীৰ সন্তান নৰকৰ বংশধৰ বুলি দাবী কৰিছিল, যিয়ে তেওঁলোকৰ শাসনক ধৰ্মীয় বৈধতা প্ৰদান কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা ক্ৰমাগতভাৱে ব্ৰাহ্মণসকলক কৰা বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূমিদানে অসমত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বিস্তাৰত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আৰু আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ ওপৰত একচেতিয়া অধিকাৰ থকা ব্ৰাহ্মণসকলে অসমীয়া সমাজত ক্ৰমে প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণী হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে। তেওঁলোকে প্ৰশাসনিক পদত অধিষ্ঠিত হোৱা, ৰাজ্যাভিষেক আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান সম্পাদন কৰা আৰু সাংস্কৃতিক-ধাৰ্মিক পৰম্পৰা সংৰক্ষণৰ জৰিয়তে সমাজত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। তথাপিও, সক্ৰিয় ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা সত্ত্বেও অসমত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতেই এক আদৰ্শমূলক ধাৰণাহে আছিল। সাধাৰণ লোকসকলৰ মাজত কঠোৰ বৃত্তিগত বিশেষীকৰণৰ অভাৱেই এই সামাজিক ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণ ৰূপত কাৰ্যকৰী হোৱা নাছিল বুলি স্পষ্ট হয়

জানি থোৱা ভাল

পৌৰাণিক কাহিনী অনুসৰি, নৰক বা নৰকাসুৰে বিদেহ অঞ্চল (বৰ্তমান উত্তৰ বিহাৰ)ৰ পৰা প্ৰাগজ্যোতিষপুৰলৈ আহি তাত ৰজা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। পৌৰাণিক পৰম্পৰাত নৰকক বিষ্ণুৰ ৰৰাহ অৱতাৰৰ দ্বাৰা ভূমিদেৱীৰ গৰ্ভৰ পৰা জন্ম লাভ কৰা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কালিকা পুৰাণত উল্লেখ আছে যে ভূমিদেৱী ঋতুমতী অৱস্থাত নৰকক গৰ্ভৱতী হৈছিল, যাৰ ফলস্বৰূপে তেওঁক অপবিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। এই অপবিত্ৰতাৰ কাহিনী সত্ত্বেও, বিশ্বাস কৰা হয় যে নৰকক বিদেহৰ ৰজা জনকৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰা হৈছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁক প্ৰাগজ্যোতিষপুৰলৈ আনি তাত বহু ব্ৰাহ্মণক বসবাস কৰিবলৈ দি ভূমিদান প্ৰদান কৰা হৈছিল। অৱশ্যে, আধুনিক পণ্ডিতসকলে যুক্তি দিয়ে যে নৰক মূলতঃ এজন অনাৰ্য বা জনজাতীয় ৰজা আছিল। তেওঁ কিৰাত মূলৰ শাসক আছিল বুলি ধৰা হয়। পৰৱৰ্তী কালত

অনার্য শাসক আৰু জনগোষ্ঠীসমূহক বৈদিক সমাজব্যৱস্থাৰ সৈতে সংযুক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যে নৰকক কৌশলগতভাৱে বৈদিক বংশৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰা হৈছিল।

১১.৩.৩ জাতি ব্যৱস্থা

প্রাচীন অসমত জাতি প্রথাৰ উত্থান ঐতিহাসিক আৰু পৌৰাণিক উভয় উৎসৰ সহায়ত অনুসৰণ কৰিব পাৰি, যাক মূলতঃ আর্য্যকৰণ প্রক্রিয়াৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰা যায়। আর্য্য প্রভাৱৰ ফলস্বৰূপে প্রাচীন অসমৰ সমাজক সাধাৰণভাৱে তিনিটা শ্রেণীত বিভক্ত কৰা হৈছিল— আর্য্য, আর্য্যকৃত আৰু অনার্য্য। এই শ্রেণীবিভাজনৰ ভিতৰত আর্য্য শ্রেণীটো প্রধানতঃ ব্রাহ্মণসকলৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছিল। আগতে আলোচনা কৰা দৰে, শাসকসকলৰ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা আৰু বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূমিদানৰ ফলত ব্রাহ্মণসকল অসমীয়া সমাজত প্রাধান্যশীল গোষ্ঠী হিচাপে প্রতিষ্ঠিত হৈছিল। তেওঁলোকে কেৱল ভূমিৰ মালিকত্ব লাভ কৰা নাছিল, বৰঞ্চ প্রশাসনিক ব্যৱস্থাত গুৰুত্বপূর্ণ পদত অধিষ্ঠিত হৈ ৰাজ্য শাসনত সক্রিয় ভূমিকা পালন কৰিছিল।

অৱশ্যে, শাসক ৰাজবংশসমূহৰ সক্রিয় পৃষ্ঠপোষকতা থাকিলেও বর্ণাশ্রম ধর্ম প্রাচীন অসমত সম্পূর্ণ বাস্তৱ ৰূপত প্রচলিত হোৱা নাছিল; ই অধিকাংশ ক্ষেত্রত এক আদর্শগত সামাজিক ব্যৱস্থা হিচাপেই সীমাবদ্ধ আছিল। সমাজত কঠোৰ বৃত্তিগত বিশেষীকৰণ স্পষ্টভাৱে সংজ্ঞায়িত কৰা হোৱা নাছিল, যাৰ ফলত বিভিন্ন বর্ণৰ মাজত পেছাগত সীমাৰেখা নমনীয় হৈ আছিল। উৎসসমূহত ব্রাহ্মণসকলক ৰথচালনা, ধনুর্বিদ্যা আৰু অন্যান্য সামৰিক বা ব্যৱহাৰিক বৃত্তিতো নিপুণ হোৱাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

প্রাচীন অসমত সামাজিক স্তৰবিন্যাসৰ শীর্ষস্থানত ব্রাহ্মণসকল অধিষ্ঠিত আছিল। ৰজা ভাস্কৰবর্মাৰ ডুবি আৰু নিধনপুৰ তাম্রশাসনত ব্রাহ্মণসকলে সম্পাদন কৰা যজ্ঞ, যজন, অধ্যয়ন, অধ্যাপন, দান আৰু প্রতিগ্রহ— এই ছয় প্রকাৰৰ কর্তব্যৰ স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়। প্রাচীন অসমত ব্রাহ্মণসকল প্রধানতঃ দুই শ্রেণীত বিভক্ত আছিল— বৈষ্ণৱ আৰু শাক্ত। বৈষ্ণৱ ব্রাহ্মণসকল পুনৰ তেওঁলোকৰ সম্প্রদায়গত সম্পর্কৰ আধাৰত বিভিন্ন উপ-বিভাগত বিভক্ত হৈছিল। শিলালিপিসমূহত বিভিন্ন গোত্রৰ লগতে বিভিন্ন বৈদিক শাখা আৰু প্রৱৰ অনুসৰণ কৰা ব্রাহ্মণসকলৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিয়ে প্রাচীন অসমৰ ব্রাহ্মণ সমাজৰ অভ্যন্তৰীণ বৈচিত্র্যক স্পষ্ট কৰে। নিধনপুৰ তাম্রশাসনত ব্রাহ্মণসকলৰ ৬৪টা গোত্রৰ উল্লেখ বিশেষভাৱে গুৰুত্বপূর্ণ। ব্রাহ্মণসকলে অন্তর্বিবাহ প্রথা পালন কৰিছিল, অর্থাৎ তেওঁলোকে সাধাৰণতে নিজৰ জাতিৰ ভিতৰতে বিবাহ সম্পন্ন কৰিছিল। ধার্মিক আচাৰ-অনুষ্ঠান সম্পাদন, শিক্ষা আৰু জ্ঞান চর্চাৰ সৈতে জড়িত থকাৰ বাবে তেওঁলোকে সমাজত উচ্চ মর্যাদা উপভোগ কৰিছিল। ৰাজকীয় দান হিচাপে প্রাপ্ত ভূমিত উৎপাদিত উদ্বৃত্তৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ জীৱন নির্বাহ নির্ভৰশীল আছিল। ইয়াৰ উপৰি, বহু ব্রাহ্মণ উচ্চ প্রশাসনিক পদবীত অধিষ্ঠিত হৈ শাসন ব্যৱস্থাতো গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

প্রাচীন অসমত কায়স্থ, কৰণ, লেখক, দৈৱজ্ঞ (গণক), আৰু বৈদ্য আদি জাতিয়ে সমাজত ব্রাহ্মণৰ পাছত স্তৰবদ্ধ স্থান দখল কৰিছিল। এই জাতিসমূহ সাধাৰণতে নির্দিষ্ট বৃত্তি বা প্রশাসনিক কার্যৰ সৈতে জড়িত আছিল। নিধনপুৰ তাম্রশাসনত কায়স্থসকলক সীমা নির্ধাৰণ আৰু বিবাদ নিষ্পত্তিৰ দায়িত্বযুক্ত হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁলোকক কর্মচাৰী আৰু বৃত্তিধাৰী হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল আৰু সময়ৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ সামাজিক স্থিতি এক সুসংহত জাতিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল। কৰণ জাতিয়ে কায়স্থৰ দৰে কর্তব্য পালন কৰিছিল আৰু কিছু ক্ষেত্রত পিছলৈ কায়স্থ জাতিত অন্তর্ভুক্ত

হোৱা ধাৰণা আছে। প্ৰাচীন অসমত কায়স্থ জাতিৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিতৰ্ক আছে। কিছু ইতিহাসবিদ কায়স্থসকলক নাগৰ ব্ৰাহ্মণৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে, আনহাতে কিছু পণ্ডিতে তেওঁলোকক ক্ষত্ৰিয়ৰ সৈতে সংযুক্ত বুলি ধৰে। লেখকসকল আছিল প্ৰাচীন অসমৰ আন এক এক গুৰুত্বপূৰ্ণ জাতি, যিয়ে লিখন আৰু লিপিকৰ কৰ্মত নিযুক্ত আছিল আৰু প্ৰায় কায়স্থ জাতিৰ সৈতে জড়িত আছিল। বৃহস্পতিৰ স্মৃতি চন্দ্ৰিকাত উল্লেখ কৰা দৈৱজ্ঞ বা গণকসকলে আদালতত ন্যায়-নৈতিকতা প্ৰয়োগৰ দায়িত্ব পালন কৰিছিল আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰ আৰু গ্ৰহ উপাসনাত পাৰদৰ্শী বুলি জনাজাত। আনহাতে, শিলালিপিসমূহত উল্লিখিত বৈদ্য বা চিকিৎসকসকলে সমাজত সন্মানীয় স্থান দখল কৰিছিল। চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ জ্ঞান আৰু দক্ষতাৰ বাবে তেওঁলোকক উচ্চ মানৰ সামাজিক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা হৈছিল। কলিতা অসমৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ জাতি, যাৰ উৎপত্তি প্ৰাচীন কাললৈ যায়। তেওঁলোকে সম্ভৱতঃ ব্ৰাহ্মণৰ পিছত কায়স্থসকলৰ দৰে সমাজত উচ্চ স্থান দখল কৰিছিল। অৱশ্যে, শিলালিপিসমূহত কলিতাসকলৰ বিষয়ে কোনো প্ৰত্যক্ষ উল্লেখ পোৱা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোক আলপাইন বংশৰ আছিল যিসকল অসমত জাতি ব্যৱস্থাত একত্ৰিত হৈছিল, আনহাতে কিছুমানে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোক ক্ষত্ৰিয় আছিল। কোচসকল সমাজত আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গোট আছিল, সম্ভৱতঃ অনাৰ্য্য জনজাতিৰ পৰা ধৰ্মান্তৰিত হোৱা লোকৰ পৰা গঠিত। নিম্ন বৃত্তিগত গোটৰ ভিতৰত কৈৱৰ্ত (মাছমৰীয়া), কুম্ভকাৰ (মাটিৰ পাত্ৰ নিৰ্মাতা), নাউকী (নাওঁৰীয়া) আৰু নিষাদ উল্লেখযোগ্য, যিসকলে সমাজত তুলনামূলকভাৱে নিম্ন স্থান দখল কৰিছিল।

প্ৰাচীন অসমত জাতি বা জতি ব্যৱস্থা ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলতকৈ ইমান কঠোৰ নাছিল। যদিও সমাজ ব্ৰাহ্মণ্য ৰীতি-নীতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল, জাতিভিত্তিক সমাজ প্ৰধানতঃ দুই শ্ৰেণীত বিভক্ত আছিল - ব্ৰাহ্মণ আৰু শূদ্ৰ (সকলো অনা-ব্ৰাহ্মণৰে গঠিত)। **ইয়াৰ উপৰি**, আমি আগত আলোচনা কৰাৰ দৰে ব্ৰাহ্মণসকলেও ৰথচালনা আৰু ধনুৰ্বিদ্যাৰ দৰে অন্যান্য কৰ্তব্য সম্পাদন কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন 4: ব্ৰাহ্মণসকলে কোন ছটা কৰ্তব্য পালন কৰিছিল?
প্ৰশ্ন 5: প্ৰাচীন অসমত কাক বৈদ্য বুলি জনা গৈছিল?

১১.৪ সামাজিক শ্ৰেণীৰ উদ্ভৱ

সামাজিক শ্ৰেণী হৈছে আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গঠিত সমাজৰ স্তৰবদ্ধ বিভাজন। সহজ ভাষাত, ই সমাজক সম্পদ বিতৰণ, বৃত্তি, আৰু সামাজিক মৰ্যাদাৰ আধাৰত সুকীয়া গোটত বিভক্ত কৰাক বুজায়। জনজাতীয় (tribal) সমাজ সাধাৰণতে শ্ৰেণীহীন সমাজ বুলি গণ্য কৰা হয়। এনে সমাজত শ্ৰমৰ বিভাজন সীমিত, আৰু উৎপাদিত সম্পদৰ সম্ভাৰনাও তুলনামূলকভাৱে কম। প্ৰাচীন অসমত আৰ্য্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই এই পৰিস্থিতি সলনি কৰিছিল। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে সমাজত শ্ৰমৰ বিভাজন, সুকীয়া জাতি আৰু বৃত্তিগত গঠন আৰম্ভ হৈছিল। উৎপাদনৰ অধিক সম্ভাৰনাৰ (surplus production) সৃষ্টি হৈ, সমাজ নতুন স্তৰত প্ৰবিষ্ট হৈছিল। বিশেষকৈ বৰ্মণ ৰাজত্বৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণসকলক বৃহৎ পৰিমাণে ভূমি দান কৰাৰ ফলত, প্ৰাচীন অসমত শ্ৰেণীভিত্তিক সমাজৰ স্থায়ী সৃষ্টি হৈছিল।

শিলালিপিৰ তথ্যৰ ভিত্তিত অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰাচীন অসমৰ সমাজ বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীত বিভক্ত হৈছিল। প্ৰথম গোটটো আছিল শাসক বা অভিজাত শ্ৰেণী। ইয়াত ৰজা আৰু উচ্চ পদস্থ কৰ্মচাৰী, যেনে ৰাজ্যপাল আৰু মাণ্ডলিক ৰাজ্যসমূহৰ মুৰব্বীসকল অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। ভূমিৰ মালিকসকলে আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক শ্ৰেণী গঠন কৰিছিল। প্ৰাচীন অসমত, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণসকলে ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰ ৰূপত দান কৰা কৰমুক্ত বিস্তৃত ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব লাভ কৰিছিল। শিলালিপিসমূহত উল্লেখ কৰা অনুসৰি, ধনী বণিকসকলে প্ৰাচীন অসমত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। অন্য সামাজিক গোটটো কৃষক, শিল্পী, কৰ্মী, মাছমৰীয়া, মাটিৰ পাত্ৰ নিৰ্মাতা আদি নিম্ন বৃত্তীয় গোটৰে গঠিত আছিল।

জানি থোৱা ভাল

ডিট্ৰাইবেলাইজেচন (Detribalisation) বুলিলে সেই সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াটোক বুজোৱা হয়, যাৰ জৰিয়তে জনজাতি সম্প্ৰদায়সমূহে নিজৰ পৰম্পৰাগত বা জনজাতীয় পৰিচয় হেৰুৱাই মূলধাৰাৰ সমাজৰ ৰীতি-নীতি, বিশ্বাস আৰু পৰিচয় গ্ৰহণ কৰে।

১১.৫ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে—

- প্ৰাচীন অসমক প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছিল, যি ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপিত উল্লেখ আছে।

- সংস্কৃত ভাষা আৰু ব্ৰাহ্মী লিপিৰ ব্যৱহাৰে প্ৰাচীন অসমত আৰ্য্যসকলৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট কৰে।

- প্ৰাচীন অসমত আৰ্য্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ উত্থান ঘটাইছিল, য'ত ব্ৰাহ্মণসকলে সৰ্বোচ্চ সামাজিক স্থান দখল কৰিছিল।

- প্ৰাচীন অসমৰ অন্যান্য জাতিসমূহ আছিল কায়স্থ, কৰণ, লেখক, দৈৱজ্ঞ, বৈদ্য আৰু কলিতা— প্ৰত্যেকৰে সুকীয়া ভূমিকা আৰু মৰ্যাদা আছিল।

- প্ৰাচীন অসমত বৰ্ণ ব্যৱস্থা ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলতকৈ কম কঠোৰ আছিল, য'ত সামাজিক বিভাজন অধিক তৰল আছিল।

- চাৰিটা বৰ্ণ আৰু চাৰিটা আশ্ৰমৰে গঠিত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম ব্যৱস্থা খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা প্ৰাচীন অসমত প্ৰচলিত আছিল।

- প্ৰাচীন অসমৰ সমাজক আৰ্য্য, আৰ্য্যকৃত আৰু অনাৰ্য্য হিচাপে বিভক্ত কৰা হৈছিল, য'ত ব্ৰাহ্মণসকলে সৰ্বোচ্চ স্থান দখল কৰিছিল।

- প্ৰাচীন অসমত আৰ্য্যকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই সমাজৰ জনজাতীয়তা হ্ৰাস কৰি শ্ৰমৰ বিভাজন, সুকীয়া জাতি আৰু বৃত্তিগত গোটৰ সৃষ্টি আৰু অধিক উৎপাদন(surplus production)ৰ সূচনাৰে সমাজক এক নতুন স্তৰলৈ লৈ গৈছিল।

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

১) Baruah, S. L. (2003). *A comprehensive history of Assam*. Munshiram Manoharlal Publishers.
২) Choudhury, P. C. (1987). *The history of civilisation of the people of Assam to the twelfth century A.D.* Spectrum Publications.
৩) Gait, E. (2005). *A history of Assam*. LBS Publications.
৪) Barpujari, H. K. (Ed.). (2007). *The comprehensive history of Assam* (Vol. 1). Publication Board Assam

১১.৭ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণৰ উত্তৰসমূহ

প্রশ্ন ১ ৰ উত্তৰ: চতুর্থ শতিকাৰ সমুদ্রগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলিপি।

প্রশ্ন ২ ৰ উত্তৰ: ক) ব্রাহ্মী লিপি

প্রশ্ন ৩ ৰ উত্তৰ: বর্মণ শাসক ভাস্কৰবর্মণ

প্রশ্ন ৪ ৰ উত্তৰ: ব্রাহ্মণসকলে সম্পাদন কৰা ছয় প্রকাৰৰ কর্তব্য হৈছে— যজ্ঞ, যজন, অধ্যয়ন, অধ্যাপন, দান আৰু প্রতিগ্রহ।

প্রশ্ন ৫ ৰ উত্তৰ: প্রাচীন অসমত চিকিৎসকসকলক বৈদ্য বুলি জনা গৈছিল।

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

A) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১: প্রাচীন অসমক কি দুটা নামেৰে জনা গৈছিল?

প্রশ্ন ২: কোনখন শিলালিপিত গুপ্তসকলৰ পূর্বাঞ্চলীয় সীমান্তক কামৰূপ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে?

প্রশ্ন ৩: অনার্য্য জনজাতিসকলক ব্রাহ্মণ্য ব্যৱস্থাত অন্তর্ভুক্ত কৰা প্রক্রিয়াটোক সংজ্ঞায়িত কৰিবলৈ কি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয়?

প্রশ্ন ৪: বৈদিক বা ব্রাহ্মণ্য ধর্ম অনুসৰি চাৰিটা বর্ণৰ নাম লিখা।

B) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১: আর্য্য প্রব্রাজনে প্রাচীন অসমৰ সামাজিক গাঁথনিক কেনেদৰে প্রভাৱিত কৰিছিল?

প্রশ্ন ২: প্রাচীন অসমত ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ বিস্তাৰত ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাই কি ভূমিকা পালন কৰিছিল?

প্রশ্ন ৩: প্রাচীন অসমত জাতিৰ উদ্ভৱৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ৪: প্রাচীন অসমত সামাজিক শ্রেণীৰ উদ্ভৱৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা।

C) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১: প্রাচীন অসমত সামাজিক শ্রেণী আৰু বর্ণ ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টিত আর্য্য প্রব্রজনৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ২: প্রাচীন অসমত আর্য্যকৰণ প্রক্রিয়া আৰু অঞ্চলটোৰ সমাজ - সাংস্কৃতিক জীৱনত ইয়াৰ প্রভাৱ ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন ৪: বর্ণাশ্রম ধর্মে প্রাচীন অসমৰ সামাজিক গাঁথনি আৰু সাংস্কৃতিক পৰম্পৰাক কেনেদৰে গঠন কৰিছিল?

****

অধ্যায় ১২: ধর্ম

অধ্যায় সূচী

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পৰিচয়

১২.৩ ধর্ম

১২.৩.১ ব্রাহ্মণ্য ধর্ম

১২.৩.২ শৈৱ ধর্ম

১২.৩.৩ বৈষ্ণৱ ধর্ম

১২.৩.৪ শাক্ত ধর্ম

১২.৩.৫ বৌদ্ধ ধর্ম

১২.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১২.৫ অধিক জানিবলৈ

১২.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১২.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্রাচীন অসমৰ ধর্মীয় জীৱনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- প্রাচীন অসমত প্রচলিত বিভিন্ন ধর্মীয় সম্প্রদায়ৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।
- প্রাচীন অসমত বৌদ্ধ ধর্মৰ বিকাশ সম্পর্কে বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

প্ৰাচীন অসমৰ ধৰ্মবিশ্বাস আছিল বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ আৰু বিভিন্ন উৎসৰ প্ৰভাৱেৰে সমৃদ্ধ। হিন্দু ধৰ্মই প্ৰাচীন অসমত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছিল। অঞ্চলটোত হিন্দু ধৰ্মৰ আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু বিশ্বাসৰ প্ৰচলন থকাৰ প্ৰমাণ হিচাপে বহু প্ৰাচীন মন্দিৰ আৰু শিল্পকলা আজিও দেখা যায়। বিশেষকৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা হিন্দু সংস্কৃতি আৰু ধৰ্মীয় কাৰ্যকলাপৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কেন্দ্ৰস্থল আছিল।

বৌদ্ধ ধৰ্মও প্ৰাচীন অসমত বিশেষকৈ কামৰূপ অঞ্চলত পাল বংশৰ ৰাজত্বকালত বিশেষভাৱে বিকাশ লাভ কৰিছিল। অঞ্চলটোত বহু বৌদ্ধ বিহাৰ আৰু স্তূপৰ অৱস্থিতিয়ে ইয়াত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱৰ স্পষ্ট সাক্ষ্য দিয়ে।

অসমত তান্ত্ৰিক পৰম্পৰাৰ এক দীঘলীয়া ইতিহাস আছে, য'ত হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ উপাদানসমূহ স্থানীয় বিশ্বাস আৰু প্ৰথাৰ সৈতে সানমিহলি হৈ আছে। প্ৰাচীন অসমত তান্ত্ৰিক আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ প্ৰচলন আছিল, আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন ৰূপ আজিও প্ৰচলিত হৈ আছে।

হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰসাৰৰ আগতে অসমৰ স্থানীয় জনজাতিসমূহে তেওঁলোকৰ নিজস্ব animistic আৰু shamanistic ধৰ্ম পালন কৰিছিল। এই জনজাতীয় ধৰ্মসমূহত প্ৰকৃতি, পূৰ্বপুৰুষ আৰু আত্মাৰ উপাসনা কৰা হৈছিল, আৰু এইবোৰে প্ৰাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধাৰ্মিক পৰিবেশক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰসাৰৰ আগতে অসমৰ স্থানীয় জনজাতিসমূহে তেওঁলোকৰ নিজস্ব **animistic** আৰু **shamanistic** ধৰ্ম পালন কৰিছিল। এই জনজাতীয় ধৰ্মসমূহত প্ৰকৃতি, পূৰ্বপুৰুষ আৰু আত্মাৰ উপাসনা কৰা হৈছিল, আৰু এইবোৰে প্ৰাচীন অসমৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় পৰিৱেশক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

হিন্দু ধৰ্মৰ এক শাখা বৈষ্ণৱ ধৰ্মই মধ্যযুগীয় অসমত বিশেষ প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিছিল। এই অধ্যায়ত আমি প্ৰাচীন অসমত প্ৰচলিত বিভিন্ন ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১২.৩ ধৰ্ম

প্ৰাগজ্যোতিষত আৰ্য্যকৰণ আৰু ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতি তথা বৈদিক আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু ধৰ্মীয় প্ৰভাৱৰ আগতে প্ৰাচীন লোকসকলে পূৰ্বপুৰুষ উপাসনা, উৰ্বৰতা উপাসনা আদি বিভিন্ন ধৰ্মীয় পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল। মেগালিথিক বা বৃহৎ প্ৰস্তৰ যুগৰ অৱশেষসমূহে এই ধৰ্মীয় প্ৰথাসমূহৰ অস্তিত্বৰ সাক্ষ্য দিয়ে। পৰৱৰ্তী সময়ত প্ৰাগজ্যোতিষৰ শাসকসকলে দেশৰ বিভিন্ন অংশৰ পৰা ব্ৰাহ্মণসকলক আহ্বান কৰি স্থাপন কৰাৰ ফলস্বৰূপে বৈদিক সংস্কৃতিৰ সৈতে অঞ্চলটোৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক গঢ় লৈ উঠে। ইয়াৰ ফলত এক নতুন সংস্কৃতিৰ দ্ৰুত বিস্তাৰ ঘটে আৰু অনাৰ্য্য লোকসকলক হিন্দু ধৰ্মৰ অন্তৰ্গত কৰা হয়।

সেয়েহে বৈদিক সংস্কৃতিয়ে অনাৰ্য্য জনগোষ্ঠীৰ ধাৰ্মিক আখ্যান আৰু উপাসনা পদ্ধতিসমূহৰ সৈতে নতুন দেৱ-দেৱীৰ সংযোজন ঘটাই বিকাশ লাভ কৰিছিল। অসমৰ অনাৰ্য্য জনগোষ্ঠীৰ ফেটিচিজম (বস্তু উপাসনা), এনিমিজম (আত্মাবাদ), উৰ্বৰতা উপাসনা, নৰ বলি আৰু পূৰ্বপুৰুষ উপাসনা আদি ধাৰণাসমূহ ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ এক অংশ হৈ পৰিছিল।

১২.৩.১ ব্রাহ্মণ্য ধর্ম

ব্রাহ্মণসকলে প্রচাৰ কৰা ধর্মক ব্রাহ্মণ্য ধর্ম বুলি কোৱা হৈছিল। অসমৰ ৰজাসকলে ব্রাহ্মণসকলক কৰমুক্ত ভূমি দান কৰিবলৈ তাম্রপত্র জাৰি কৰিছিল, যাৰ ফলত ব্রাহ্মণসকল অসমলৈ আহি বসতি স্থাপন কৰিবলৈ উৎসাহিত হৈছিল। এই ব্রাহ্মণসকল বিভিন্ন গোত্রৰ আছিল। তেওঁলোকে বিভিন্ন বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল, বৈদিক আচাৰ-অনুষ্ঠান সম্পাদন কৰিছিল আৰু বহুতো পৌৰাণিক দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা কৰিছিল।

খ্রীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই ব্রাহ্মণ্য হিন্দু ধর্মই প্রাচীন অসমত এক উর্বৰ ভূমি লাভ কৰিছিল। ব্রাহ্মণসকলৰ প্রতি ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰ মাত্রা ইমানেই আছিল যে হর্জৰবর্মণৰ শাসনকালত এজন বিশেষ বিষয়া ব্রাহ্মণসকলৰ কল্যাণৰ দায়িত্বত নিযুক্ত আছিল। প্রাগজ্যোতিষৰ ব্রাহ্মণসকলে কলিঙ্গ আৰু মালৱাৰ ৰজাসকলৰ পৰা উপহাৰ আদিৰ জৰিয়তে সন্মান লাভ কৰিছিল। ভাস্কৰবর্মাৰ ডুবি তাম্রশাসনে প্রাচীন অসমত প্রচলিত ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ প্রকৃতি আৰু পৰিসৰৰ এক স্পষ্ট ধাৰণা প্রদান কৰে।

ব্রত (উপৱাস) আৰু দান আদি ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশ আছিল। ৰজাসকলে বিভিন্ন ব্রাহ্মণক ভূমি দান কৰিছিল, যাক ধর্মীয় কর্ম হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। সেইবাবে এই দানসমূহ সাধাৰণতে শুভ দিনসমূহতেই প্রদান কৰা হৈছিল। ৰজাসকলে এই দান কেৱল নিজৰ নহয়, পিতৃ-মাতৃৰ আত্মিক কল্যাণ আৰু ধর্মীয় পুণ্য অর্জনৰ উদ্দেশ্যেও কৰিছিল। ব্রাহ্মণসকলে শাসকসকলৰ অভিষেক অনুষ্ঠানসমূহো সম্পন্ন কৰিছিল।

অনার্য সংস্কৃতিৰ প্রভাৱৰ ফলস্বৰূপে ব্রাহ্মণ্য ধর্মত কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ পৰিৱর্তন পৰিলক্ষিত হৈছিল। অগণন দেৱ-দেৱীৰ পূজাই ধর্মীয় ব্যৱস্থাত এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছিল, যাৰ ফলত বিভিন্ন বিশেষ উপাসনাধাৰা আৰু সাম্প্রদায়িক আচাৰ-বিশ্বাসৰ উদ্ভৱ ঘটিছিল। এই সাম্প্রদায়িক দেৱ-দেৱীৰ চাৰিওফালে তৎকালীন সময়তে বিভিন্ন ধর্মীয় উপাখ্যান গঢ় লৈ উঠিছিল। শিৱ, শক্তি, বিষ্ণু আৰু সূর্যৰ সৈতে সম্পর্কিত সাম্প্রদায়িক উপাসনাসমূহৰ বিস্তাৰৰ পৰা ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ প্রসাৰ স্পষ্টভাৱে অনুমান কৰিব পৰা যায়।

১২.৩.২ শৈৱ ধর্ম

প্রাচীন কামৰূপত প্রচলিত প্রাচীনতম হিন্দু ধর্ম আছিল শৈৱ ধর্ম। ই ৰাজবংশসমূহৰ প্রধান ধর্ম হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। শৈৱ ধর্মই শাক্ত ধর্মৰ বামাচাৰ (বাম হস্ত পদ্ধতি) ৰীতি-নীতিসমূহৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্যও অন্তর্ভুক্ত কৰিছিল। ভৈৰৱ শিৱ সদায় তেওঁৰ নাৰী শক্তিৰ সৈতে জড়িত ৰূপে উপাসিত হৈছিল। এইদৰে এই দুয়োটা সম্প্রদায়ৰ মাজৰ স্পষ্ট পার্থক্য যথেষ্ট পৰিমাণে হ্রাস পাইছিল। কালিকা পুৰাণত অসমৰ শৈৱ সম্প্রদায়সমূহৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে, যেনে—কালিকা আৰু পশুপত। প্রথমোক্ত সম্প্রদায়ৰ লোকসকলে ভয়ংকৰ ৰীতি-নীতি পালন কৰিছিল। ষোড়শ শতিকাৰ যোগিনী তন্ত্রত শৈৱ ধর্মৰ আন দুটা উপ-সম্প্রদায়—কৌল আৰু অৱধূতৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিসকলে শিৱ আৰু শক্তিৰ দ্বৈত উপাসনা কৰিছিল। যোগিনী তন্ত্র আৰু কালিকা পুৰাণ দুয়োটাই উল্লেখ কৰিছে যে শৈৱ ধর্মৰ এই দুটা উপ-সম্প্রদায়ে বামাচাৰ ৰীতিৰ চৰম ৰূপ অনুসৰণ কৰিছিল।

শাস্ত্রসমূহত উল্লিখিত বিভিন্ন ৰূপত শিৱৰ উপাসনা কৰা হৈছিল। আদিবাসী আৰু আর্য্যকৃত লোকসকলৰ মাজত শিৱ আছিল এক অতি জনপ্রিয় দেৱতা। শিলালিপিসমূহত ৰজাসকলে শিৱ মন্দিৰ নির্মাণ কৰাৰ কথাও উল্লেখ আছে। ৰজা বনমালাবর্মণে হেটুকা শূলী (শৈৱ) মন্দিৰৰ সংস্কাৰ কৰিছিল। গছতল শিলালিপিত ৰজা ইন্দ্রপালৰ দ্বাৰা শিৱৰ উদ্দেশ্যে নির্মিত ধবল মন্দিৰসমূহৰ শ্রেণী নির্মাণৰ কথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। চীনা পর্যটক হিউয়েন চাঙে তেওঁৰ ভ্রমণকালত শিৱৰ শতাধিক দেৱ মন্দিৰ লক্ষ্য কৰিছিল।

এই উল্লেখযোগ্য মন্দিৰসমূহৰ উপৰিও আন বহুতো সৰু শিৱ মন্দিৰ আৰু শিৱৰ ধর্মীয় স্থান প্রাচীন অসমত আছিল। প্রাচীন অসমত প্রচলিত শৈৱ ধর্মৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছিল দেৱদাসী প্রথা।

১২.৩.৩ শক্তি উপাসনা (শাক্তধর্ম)

শাক্ত ধর্ম হৈছে এটি উপাসনাধাৰা য'ত মহিলা দেৱীক সর্বোচ্চ দেৱতা হিচাপে পূজা কৰা হয়। এই দেৱীক বিভিন্ন নামেৰে সম্বোধন কৰা হয়— দেৱী দূর্গা, কালী, কালিকা, কামাখ্যা, তাৰা আদি। ভিন্ন নামবোৰে একে দেৱীৰ বিভিন্ন ৰূপক প্রতিনিধিত্ব কৰে। সেয়েহে, "শক্তি" শব্দটো এই সকলো ৰূপৰ বাবে এক সাধাৰণ নাম হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। দেৱীক শিৱৰ শক্তি বা শক্তিৰূপে ধাৰণা কৰা হৈছে, যাৰ ফলত শিৱক সর্বোচ্চ ঈশ্বৰ হিচাপে মান্য কৰা হয়। শাক্ত বা এই দেৱীৰ উপাসকসকলে দাবী কৰিছিল যে দেৱী সর্বোচ্চ ঈশ্বৰৰ শ্রেষ্ঠ ৰূপ।

দেৱীক বিভিন্ন মূর্তিৰূপত বা সৃজনশীল তত্বৰ প্রতীক হিচাপে যোনিৰ ৰূপত পূজা কৰা হয়। তান্ত্রিক গ্রন্থসমূহত দেৱী পূজাৰ পদ্ধতি বর্ণনা কৰা হৈছে। এই তন্ত্রত সাধাৰণতে দুটা প্রধান পদ্ধতিৰ উল্লেখ পোৱা যায়— বামাচাৰ আৰু সাম্যাচাৰ। তন্ত্রই শাক্ত উপাসনাত এক বিশেষ ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল। শীঘ্রেই তান্ত্রিকতা প্রায় শাক্ত ধর্মৰ সমার্থক শব্দ হৈ পৰিল। প্রাচীন অসম শাক্ত ধর্মৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ কেন্দ্র আছিল। পৰম্পৰাগতভাৱে কামৰূপক শাক্ত ধর্মৰ মুখ্য কেন্দ্র হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে, আৰু ইয়াৰ মুখ্য মন্দিৰ আছিল কামাখ্যা। কামাখ্যা স্পষ্টভাৱে দেৱীৰ বাসস্থান হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে। সম্ভৱতঃ কামাখ্যা জনজাতীয় মাতৃ দেৱী আছিল, যাক ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ সংহতিত শিৱৰ পত্নী ৰূপে গ্রহণ কৰা হৈছিল।

কালিকা পুৰাণত দেৱী পূজাৰ বহুতো অন্য কেন্দ্রৰ উল্লেখ পোৱা যায়, য'ত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ আছিল শদিয়াৰ তাম্রেশ্বৰী দেৱালয়। ইয়াত দেৱীক কেচাইখাইতি (কেঁচা মাংস ভক্ষণকাৰিনী) ৰূপত পূজা কৰা হৈছিল, আৰু মানুহৰ লগতে জন্তুৰ বলিৰে সন্তুষ্ট কৰা হৈছিল। তন্ত্র আৰু পুৰাণত এই দেৱীক দিক্কৰবাসিনী হিচাপে জনা যায়।

কামেশ্বৰ মহাগৌৰী আছিল কামৰূপৰ পাল ৰাজবংশৰ কুলদেৱী। শালস্তম্ভসকলে শিলাঘাটৰ ওচৰত থকা কামকুট পর্বতৰ ওপৰত দ্বিতীয়টো কামাখ্যা মন্দিৰ নির্মাণ কৰিছিল। দেৱীৰ বিভিন্ন ৰূপত প্রতিষ্ঠিত বহু দেৱী মন্দিৰৰ বিস্তৃত ধ্বংসাৱশেষ আৰু দেৱী মূর্তিসমূহে শাক্ত ধর্মৰ ব্যাপক বিস্তাৰৰ প্রমাণ প্রদান কৰে। শিৱৰ নামো দেৱীৰ সৈতে সদায় একেলগে উল্লেখ কৰা হৈছিল। প্রাচীন অসমৰ পিছৰ অভিলেখত শাক্ত ধর্মৰ উল্লেখ প্রায় দেখা পোৱা নাযায়। এই সময়চোৱাত বিষ্ণু উপাসনাই পুনৰ প্রচলন লাভ কৰিছিল আৰু ৰাজশ্রয়ো লাভ কৰিছিল।

সূর্য উপাসনা বা সূর্য দেৱতাৰ পূজাও প্ৰাচীন অসমত প্ৰচলিত আছিল। এই বিষয়ে মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত উল্লেখ আছে, য'ত ৰাজ্যৱৰ্ধন নামৰ এজন ৰজাই বয়সজনিত কাৰণত বনবাসলৈ গৈছিল আৰু ৰাজ্যৰ ব্ৰাহ্মণসকলে তেওঁৰ যৌৱন পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলৈ সূর্য দেৱতালৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। অন্যান্য ব্ৰাহ্মণ্য দেৱতাসকলৰ ভিতৰত সূর্য উপাসনাই অতি বিশিষ্ট স্থান লাভ কৰিছিল। তাৰানাথৰ বিৱৰণতো সূর্য উপাসনাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

কালিকা পুৰাণত সূর্য দেৱতাৰ পূজাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়, কাৰণ ইয়াত তত্ত্ব পৰ্বতৰ ৰৰিক্ষেত্ৰৰ উল্লেখ আছে, যাক বৰ্তমান শ্ৰীসূর্য পাহাৰ বুলি চিনাক্ত কৰা হৈছে, আৰু চিত্ৰশালা, যাক প্ৰাক্-পৰ্বত বুলি কোৱা হৈছিল, পাছত নৱগ্ৰহ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। যদিও বৰ্তমানৰ মন্দিৰটো আহোম ৰজা ৰাজেশ্বৰ সিংহই ১৭৫২ চনত নিৰ্মাণ কৰিছিল, তথাপি কালিকা পুৰাণত উল্লেখ পোৱা যায় যে নৱগ্ৰহ পূজাৰ পৰম্পৰা ৯ম বা ১০ম শতিকাত আৰম্ভ হৈছিল।

গৃহসূত্ৰত উল্লেখ কৰা অনুসৰি, প্ৰাগজ্যোতিষ সূর্য উপাসনাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কেন্দ্ৰস্থল আছিল। তাৰানাথৰ মতে, বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰৱেশ কৰাৰ পূৰ্বে কামৰূপৰ লোকসকল সূর্য উপাসক আছিল। এই দেৱতাৰ মূৰ্তিসমূহ ৰাজ্যজুৰি বিস্তৃত হৈ আছে।

১২.৩.৪ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম

বৈষ্ণৱ ধৰ্ম হৈছে বিষ্ণুক বা তেওঁৰ বিভিন্ন ৰূপৰ ভিতৰত যিকোনো এজনক সৰ্বোচ্চ দেৱতা হিচাপে কৰা পূজা বা উপাসনা। এই ধৰ্ম প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত বিদ্যমান আছিল। কামৰূপৰ বহুতো শাসকে নিজৰ বংশ বিষ্ণুৰ সৈতে সংযুক্ত কৰিছিল। প্ৰাগজ্যোতিষ বহুদিন ধৰি বিষ্ণু উপাসনাৰ সৈতে সম্পৃক্ত আছিল। কোৱা হয় যে নৰকে বিষ্ণুৰ বৰাহ অৱতাৰৰ পৰা নিজৰ বংশৰ উৎসৰ সন্ধান কৰিছিল। বৰগঙ্গা অভিলেখত ভূতি বৰ্মনক পৰম-দৈৱত-পৰমভাগৱত হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই সময়ছোৱাৰ সকলো নথিপত্ৰত বিষ্ণুৰ বৰাহ অৱতাৰৰ উল্লেখ পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ কিছুমান জনপ্ৰিয় নামো উল্লেখ আছে। হাজোৰ হয়গ্ৰীব মাধৱ মন্দিৰত আজিও বিষ্ণু দেৱতাক পূজা কৰা হয়। প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশেষ আৰু দেৱতাৰ মূৰ্তিসমূহে ইঙ্গিত দিয়ে যে ৫ম শতিকাৰ পৰা বৈষ্ণৱ ধৰ্মই যথেষ্ট বিকাশ লাভ কৰিছিল। কালিকা পুৰাণত বিষ্ণু দেৱতাৰ পূজাৰ পদ্ধতিৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

১২.৩.৫ বৌদ্ধ ধৰ্ম

প্ৰাচীন অসমত হিউৱেন চাঙৰ আগমনৰ পূৰ্বে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচলন ইতিমধ্যে হৈছিল। তাৰানাথৰ মতে, ধীতিকাই কামৰূপত বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। অশ্বভৰই এই অঞ্চলত মহাযান ধৰ্মৰ প্ৰসাৰ ঘটাইছিল। তিব্বত, নেপাল, ভূটান আৰু অসমত প্ৰচলিত পৰম্পৰা অনুসৰি, বুদ্ধদেৱে কামৰূপত হাজোৰ হয়গ্ৰীব মাধৱ মন্দিৰৰ ওচৰত দেহত্যাগ কৰিছিল। এতিয়াও ভূটান আৰু তিব্বতৰ তীৰ্থযাত্ৰীসকলে এই স্থান দৰ্শন কৰে। এই তথ্যই প্ৰমাণ কৰে যে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকালৈকে বৌদ্ধ ধৰ্মই কামৰূপত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল।

ৰাজতৰঙ্গিণীত কলহণে উল্লেখ কৰিছে যে কাশ্মীৰৰ মেঘবাহনৰ কামৰূপ ৰাণীয়ে তেওঁৰ পিতৃৰ দৰবাৰত বাস কৰা এজন তিব্বতী বৌদ্ধ ভিক্ষুকক লগত লৈ আহিছিল, যাৰ পৰা সেই সময়ত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। ভাস্কৰবৰ্মা যদিও শৈৱ ধৰ্মৰ অনুসাৰী আছিল, তেওঁ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি আগ্ৰহী আছিল। তেওঁ হিউৱেন চাঙক আশ্বাস দিছিল যে যদি তেওঁ

তেওঁৰ ৰাজ্যত থাকিবলৈ সন্মত হয়, তেন্তে তেওঁ এশটা বৌদ্ধ মঠ নির্মাণ কৰি দিব। এই ঘটনাই ভাস্কৰবর্মাৰ বৌদ্ধ ধর্মৰ প্রতি থকা সদ্ভাৱৰ ইংগিত প্রদান কৰে। কামৰূপ বহুতো বৌদ্ধ পণ্ডিত আৰু সিদ্ধৰ সৈতে জড়িত আছিল।

এই মুখ্য ধর্মসমূহৰ উপৰিও আন কিছুমান গৌণ ধর্মৰো প্রচলন আছিল, যেনে গণেশ, কার্তিকেয়, ইন্দ্র, অগ্নি, কুবেৰ আৰু মনসাৰ উপাসনা। এই ধর্মসমূহৰ বিষয়ে আমাৰ স্পষ্ট জ্ঞান নাই। সম্ভৱতঃ ইয়াৰ অনুগামীসকলৰ সংখ্যা অতি কম আছিল, যদিও এই দেৱতাসমূহৰ মূর্তি আৰু প্রতিমূর্তিৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে।

এই সময়ছোৱাত প্রাচীন অসমত অসামৰিক কর্তৃপক্ষ আৰু বিভিন্ন ধর্মৰ অনুগামীসকলৰ মাজত কোনো বৃহৎ সংঘর্ষৰ প্রমাণ নাই। ৰাজ্যসমূহে বৈদিক ধর্ম আৰু সংস্কৃতিক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। এই সম্প্রদায়সমূহৰ মাজত কোনো পাৰস্পৰিক সংঘর্ষৰ সম্ভাৱনা নাছিল। প্রাচীন অসমত কোনো যুদ্ধংদেহী সম্প্রদায় নাছিল। বহু তথ্যই প্রমাণ কৰে যে প্রাচীন অসমত বিভিন্ন ধর্মৰ শান্তিপূর্ণ সহাৱস্থান আছিল। শাসকসকলে সকলো সম্প্রদায়ক সমানে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপ, গোৱালপাৰা জিলাৰ শ্রীসূর্য পাহাৰত বৌদ্ধ স্তূপ, জৈন আৰু ব্রাহ্মণ্য হিন্দু দেৱতাসমূহ আজিও বিদ্যমান।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্র.১: প্রাচীন অসমৰ লোকসকলে কোনটো ধর্মগোষ্ঠী অনুসৰণ কৰিছিল?

.....

প্র.২: ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশৰ নাম লিখা।

.....

প্র.৩: প্রাচীন অসমৰ কোনগৰাকী ৰজাই হেটুকা শুলিন মন্দিৰৰ সংস্কাৰ কৰাইছিল?

.....

প্র.৪: কেচাইখাইতিয়ে কোন ধর্মীয় উপাসনা গোষ্ঠীক সূচায়?

.....

প্র.৫: নিম্নলিখিত অংশবোৰ মিলাওক:

ক. কলহণ — ১. কাশ্মীৰ

খ. মেঘবাহন — ২. চীনা তীর্থযাত্রী

গ. হিউৱেন চাঙ — ৩. ৰাজতৰঙ্গিণী

১২.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

 ধর্মৰ ক্ষেত্রত, আদিম ধর্মসমূহ হিন্দু ধর্মৰ প্রভাৱত বিকশিত হৈছিল আৰু তাৰ পিছত ব্রাহ্মণসকলে ধর্মত এক নতুন ধাৰাৰ সূচনা কৰিছিল। শিৱ, বিষ্ণু আৰু শক্তিৰ উপাসনা কৰা হৈছিল। লগতে, সূর্য দেৱতাৰ পূজাৰ প্রমাণো পোৱা যায়।

 প্রাচীন কামৰূপত বৌদ্ধ ধর্মৰ বিস্তাৰ সম্পর্কে কিছু সন্দেহ থাকিলেও, সাহিত্যিক উৎসসমূহে প্রাচীন অসমত বৌদ্ধ ধর্মৰ প্রচলনৰ কথা নিশ্চিত কৰে। প্রাচীন অসমত আর্যীকৰণ প্রক্রিয়াই সমাজৰ গাঁথনিলৈ—অর্থনীতি হোক বা ধর্ম—গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছিল।

১২.৫ অধিক জানিবলৈ

১) বৰপূজাৰী, এইচ.কে. (২০০৩): *দ্য কম্প্রিহেন্সিভ হিষ্ট্রী অৱ আসাম,* খণ্ড-১, পাব্লিকেচন বর্ড, অসম, গুৱাহাটী

২) বৰুৱা, এছ.এল. (১৯৯৬): *এ কম্প্রিহেন্সিভ হিষ্ট্রী অৱ আসাম,* মুন্সীৰাম মনোহৰলাল প্রাইভেট লিমিটেড, নিউ দিল্লী

৩) শর্মা, এছ.এন. (১৯৯১): *নিও-ৱৈষ্ণৱাইট মুভমেণ্ট এণ্ড দ্য সত্র ইন্সটিটিউচন অৱ আসাম,* গুৱাহাটী ইউনিভার্চিটি প্রেছ

1) Barpujari, H.K. (2003): The Comprehensive History of Assam, Volume- 1, Publication Board, Assam, Guwahati

2) Barua, S.L.(1996): A Comprehensive History of Assam, Munshiram Manuharlal Pvt. Ltd, New Delhi

3) Sarma S.N, (1991) : Neo-Vaishnavite Movement and the Satra Institution of Assam, Gauhati University Press.

১২.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন ১ৰ উত্তৰ: প্রাচীন অসমৰ লোকসকলে পূর্বপুৰুষৰ উপাসনা আৰু উর্ৱৰতা উপাসনাৰ ধর্মগোষ্ঠী অনুসৰণ কৰিছিল।

প্রশ্ন ২ৰ উত্তৰ: দান (ধন দান) আৰু ব্রত (উপবাস)।

প্রশ্ন ৩ৰ উত্তৰ: বনমালৱর্মণ।

প্রশ্ন ৪ৰ উত্তৰ: শাক্ত ধর্ম।

প্রশ্ন ৫ৰ উত্তৰ: (ক) ৩, (খ) ১, (গ) ২

১২.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: ব্রাহ্মণ্য ধর্ম কি?

প্র ২: হয়গ্রীৱ মাধৱ মন্দিৰ কিয় বিখ্যাত?

প্র ৩: কানেশ্বৰী মহাগৌৰী কোন আছিল?

খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: 'দেৱদাসী' সম্পর্কে এটি চমু টোকা লিখা।

প্র ২: প্রাচীন অসমত সূর্য দেৱতাৰ উপাসনা সম্পর্কে লিখা।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: ধর্মৰ সংজ্ঞা দিয়া। প্রাচীন অসমত প্রচলিত বিভিন্ন ধর্মসমূহ কি কি আছিল?

প্র ২: 'প্রাচীন অসমত প্রথম প্রচলিত হিন্দু ধর্ম আছিল জৈন ধর্ম'— নিজৰ ভাষাত আলোচনা কৰা।

****

অধ্যয় ১৩: স্থাপত্য

অধ্যায় সূচী

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ স্থাপত্যৰ অৱশেষৰ প্ৰকাৰসমূহ

১৩.৩.১ লৌকিক স্থাপত্য

১৩.৩.২ ধৰ্মীয় স্থাপত্য

১৩.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৫ অধিক জানিবলৈ

১৩.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাচীন আৰু প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগীয় অসমৰ বস্তুগত-সাংস্কৃতিক অৱস্থা বুজিব পাৰিব।
- প্ৰাৰম্ভিক অসমৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্থাপত্য অৱশেষৰ সন্ধান কৰিব পাৰিব।
- স্থাপত্য অৱশেষৰ কেন্দ্ৰবোৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব।
- অধ্যয়নৰ সময়ছোৱাৰ স্থাপত্য আৰু সামাজিক-ৰাজনৈতিক ধৰ্মীয় দিশসমূহৰ সম্পৰ্ক বুজিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

অসমৰ প্ৰাচীন আৰু প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগৰ বহুতো স্থাপত্য আৰু ভাস্কৰ্যৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে। সাহিত্য আৰু শিলালিপিসমূহে অসমৰ স্থাপত্যৰ বিস্তৃত অৱশেষৰ উপস্থিতিৰ ইংগিত দিয়ে। কিন্তু এইবোৰৰ কোনোটোৱেই সেই সময়ৰ বস্তুগত জীৱনৰ সম্পূৰ্ণ তথ্য প্ৰদান কৰিব পৰাকৈ অক্ষত অৱস্থাত নাই। জলবায়ুজনিত, প্ৰাকৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক আদি কাৰণত এই পূৰ্ববৰ্তী স্মাৰকবোৰৰ ক্ষতিসাধন বা ধ্বংস হৈছে। তথাপি, প্ৰাচীন আৰু প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগৰ বহু উৎসৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে আমি অধ্যয়নৰ সময়ছোৱাৰ অঞ্চলটোৰ স্থাপত্যৰ অৱশেষৰ এক স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰোঁ।

প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগৰ লগতে বিভিন্ন সময়ৰ স্থাপত্যৰ অৱশেষ অসমৰ গোৱালপাৰা, নগাঁও, গুৱাহাটী, তেজপুৰ, হাজো, বঙাইগাঁও, গোলাঘাট আদি বহুতো ঠাইত বিচ্ছিন্নভাৱে পোৱা যায়। এই ধ্বংসাৱশেষ আৰু প্ৰাচীন মন্দিৰসমূহত স্থাপত্য-স্মাৰকৰ সিঁচৰতি স্পষ্ট দেখা যায়। কামৰূপত বৰ্মণ ৰাজবংশৰ শাসনকাল, অৰ্থাৎ গুপ্ত যুগৰ পৰা অসমত স্থাপত্যৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীনতম প্ৰমাণ পোৱা যায়। গুপ্ত বংশৰ শৈলী বৰ্মণ ৰাজবংশৰ অধিকাংশ স্থাপত্যই কাৰ্য্যত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে, কিয়নো ই মূল গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক ৰাখিছিল। গুৱাহাটী মহানগৰৰ আশে-পাশে আৰু তেজপুৰ চহৰত খনন কাৰ্যৰ দ্বাৰা গুপ্ত যুগৰ কেইবাটাও কীৰ্তিচিহ্ন পোৱা গৈছে। অসমৰ স্থাপত্য-ঐতিহ্যৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা, বিভিন্ন ৰাজবংশসমূহে অঞ্চলটোত কেনেদৰে শাসন কৰিছিল তাক সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। প্ৰাক্-আহোম যুগৰ অসমত বিভিন্ন ধৰণৰ কীৰ্তিচিহ্ন নিৰ্মাণৰ সৈতে জড়িত কাৰ্যকলাপৰ বিষয়ে উল্লেখ থকা বহুতো সাহিত্য আৰু শিলালিপিৰ তথ্য পোৱা যায়।

প্ৰায় পঞ্চম শতিকাৰ বৰ্মণ ৰাজবংশৰ আৰম্ভণিৰ পৰা দশম শতিকাৰ শালস্থম্ভ ৰাজবংশৰ শেষলৈকে তেজপুৰৰ চাৰিওফালে স্থাপত্যৰ অৱশেষ পোৱা যায়। শালস্থম্ভ যুগৰ আন এটা ঐতিহাসিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থাপত্য হ'ল বঙাইগাঁৱৰ শিলত-কটা গুহা। এই পাঁচটা শিল-কটা গুহাত পিছৰ সময়ছোৱাত নিৰ্মিত ইটা আৰু বোকাৰ প্লেটফৰ্ম আছে। যদিও এই

গুহাবোৰৰ বিষয়ে বিশেষভাৱে জনা নাযায়, ইয়াৰ ভিতৰত আটাইতকৈ ভালদৰে সংৰক্ষিত গুহাটোৰ দৈর্ঘ্য ১.৯০ মিটাৰ আৰু ইয়াত এখন ঘূৰণীয়া বাৰান্দা আৰু খটখটি আছে, যি আনবোৰ গুহাত দেখা নাযায়।

১৩.৩ স্থাপত্য অৱশেষৰ প্ৰকাৰসমূহ

অসমৰ স্থাপত্য অৱশেষক মূলতঃ দুটা ভাগত বিভাজন কৰিব পাৰি— লৌকিক বা ধর্মনিৰপেক্ষ আৰু ধর্মীয় স্থাপত্য। লৌকিক স্থাপত্যৰ শ্ৰেণীত অসমৰ বিভিন্ন অঞ্চলত অৱস্থিত বহু সংখ্যক দূর্গনগৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। আনহাতে, ধর্মীয় স্থাপত্যৰ ভিতৰত অঞ্চলটোৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা অসংখ্য মন্দিৰ আৰু মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ অন্তর্ভুক্ত হয়। এই ধর্মীয় স্থাপত্যসমূহ কেৱল ব্ৰাহ্মণ্য হিন্দুধর্মৰ নহয়, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মবো অন্তর্ভুক্ত। ইয়াৰ উপৰি, হিন্দুধর্মৰ অন্তর্গত অৱশেষসমূহে বিভিন্ন সম্প্রদায় যেনে শাক্ত, শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়কো সামৰি লৈছে। এই কাৰকসমূহে প্ৰাচীন অসমৰ তিনিটা প্ৰধান ৰাজবংশৰ শাসনকালত বিভিন্ন ধর্মীয় দিশৰ বিকাশৰ কথা সূচায়।

১৩.৩.১ লৌকিক স্থাপত্য

ইতিপূর্বে উল্লেখ কৰা অনুসৰি, লৌকিক স্থাপত্যৰ শ্ৰেণীত অসমৰ দূর্গনগৰসমূহ অন্তর্ভুক্ত হয়, যিবোৰ প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজকীয় কর্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা নির্মাণ কৰা হৈছিল। দশম শতিকাৰ স্থানীয় গ্ৰন্থ কলিকাপুৰাণে অঞ্চলটোৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ নগৰৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰে। এই গ্ৰন্থত ৬ প্ৰকাৰৰ দূর্গৰ উল্লেখ আছে—

- **জলদুর্গ:** জলৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত দুর্গ
- **ভূমিদুর্গ:** মাটিৰ দ্বাৰা নির্মিত দুর্গ
- **বৃক্ষদুর্গ:** ঘন কাঁইটীয়া গছেৰে আবৃত দুর্গ
- **অৰণ্যদুর্গ:** ঘন অৰণ্যেৰে আগু�ৰা দুর্গ
- **বলদুর্গ:** সজ্জিত সৈন্যৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত দুর্গ
- **শৈলজদুর্গ বা গিৰিদুর্গ:** পর্বত বা পাহাৰৰ ওপৰত নির্মিত দুর্গ

নগৰ পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰোতে পুনৰ চাৰি প্ৰকাৰৰ নগৰৰ উল্লেখ আছে—

- **ত্রিকোণাকৃতি:** ত্রিভুজাকাৰ নগৰ
- **ধনুৰাকৃতি:** অর্ধবৃত্তাকাৰ নগৰ
- **বর্তুল:** বৃত্তাকাৰ নগৰ
- **চতুষ্কোণ:** চতুর্ভুজাকাৰ নগৰ

লগতে গ্ৰন্থত উল্লেখ আছে যে এই চাৰিটাৰ বাহিৰে অন্য কোনো ৰূপত নগৰ নির্মাণ কৰাটো উচিত নহয়।

সাহিত্যিক উৎসসমূহত প্ৰাচীন আৰু প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগৰ অসমৰ কেইবাখনো নগৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ আছিল অসমৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন নগৰ। ই কামৰূপৰ মাজভাগত অৱস্থিত আছিল আৰু এটা অজেয়, সর্বতোবিদ্যাৰ গিৰিদুর্গৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিত আছিল। নগৰখন ওখ আৰু সুন্দৰ কীর্তিচিহ্নৰে সুশোভিত আৰু ওখ প্ৰাচীৰেৰে আবৃত বুলি বর্ণনা কৰা হৈছে।

কলিকাপুৰাণত প্ৰাচীন অসমৰ আন কেইবাখনো নগৰৰ নাম উল্লেখ আছে, যেনে অলকা, চন্দ্ৰৰত, ভোগৱতী, বৰাসন আৰু বাণৰ নগৰ শোণিতপুৰ। শোণিতপুৰক ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ বর্তমানৰ তেজপুৰৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে। পাল বংশৰ

ৰত্নপালৰ ৰৰগাঁও শিলালিপিত দুর্জয় বা শ্রী দুর্জয় নামৰ আন এটা দুর্গনগৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিটো ৰজাই নির্মাণ আৰু সজ্জিত কৰাৰ দাবী কৰিছিল। এই স্থানৰ চিনাক্তকৰণৰ বিষয়ে বিভিন্ন মতামত আছে।

বহুতো শিলালিপিত হৰুপ্লেশ্বৰ বা হটপ্লেশ্বৰ আৰু কামৰূপনগৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিবোৰ দীর্ঘ সময় ধৰি বিভিন্ন ৰাজবংশৰ শাসনকালত প্রশাসনিক কেন্দ্র হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছিল— ক্রমে শালস্তম্ভ আৰু পাল ৰাজবংশৰ সময়ত। ইয়াৰ উপৰি, ষোড়শ শতিকাৰ গ্রন্থ যোগিনী তন্ত্রত অপুনর্ভৱ নামৰ এটা পবিত্র তীর্থৰ বর্ণনা পোৱা যায়। এই অপুনর্ভৱ বর্তমানৰ হাজোৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছে য'ত হয়গ্রীব-মাধৱ মন্দিৰ অৱস্থিত।

১৩.৩.২ ধর্মীয় স্থাপত্য

ভাৰতৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে অসমতো মন্দিৰ নির্মাণৰ ইতিহাস অতি প্রাচীন। সাহিত্যিক আৰু শিলালিপিৰ উৎসসমূহে ধর্মীয় স্থাপত্যৰ অস্তিত্বৰ সাক্ষ্য প্রদান কৰে। সপ্তম শতিকাৰ চীনা পৰিব্রাজক হিউৱেন চাঙে কামৰূপত শতাধিক 'দেৱ' মন্দিৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। 'দেৱ' মন্দিৰ বুলি তেওঁ মূলতে ব্রাহ্মণ্য দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰকেই বুজাইছিল। উল্লেখযোগ্য কথাটো হৈছে যে এই মন্দিৰবোৰৰ বেছিভাগই আজিৰ দিনলৈকে মূল অৱস্থাত নথকা ধ্বংসাৱশেষ হিচাপে পোৱা যায়।

কলিকাপুৰাণত শক্তি, শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ উপাসনাৰ সৈতে জড়িত অসংখ্য পবিত্র স্থানৰ তালিকা প্রদান কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি গ্রন্থখনত দর্পণ পর্বতত কুবেৰৰ এটা মন্দিৰ আৰু অগ্নিমাল নামৰ পর্বতত বিষ্ণুৰ আন এটা মন্দিৰৰ উল্লেখ আছে। প্রাচীন অসমৰ ৩৩খন শিলালিপিৰ ভিতৰত বেছিভাগে ধর্মীয় ভাষা অনুসৰণ কৰিছে, য'ত মাজে মাজে দেৱ-দেৱী, ঐশ্বৰিক চৰিত্র আৰু সেইবোৰৰ মন্দিৰৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সূৰেন্দ্রবর্মণৰ উমাচল শিলালিপি হৈছে অসমৰ ধর্মীয় প্রতিষ্ঠানৰ প্রতিষ্ঠাৰ উল্লেখ থকা আটাইতকৈ প্রাচীন শিলালিপি। পাল বংশৰ ৰজা ৰত্নপাল আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী ইন্দ্রপালক মহান নির্মাতা হিচাপে জনা যায়। ইন্দ্রপালৰ গুৱাহাটী অনুদানপত্রত (লিপিত) উল্লেখ আছে যে ৰত্নপালে ভগৱান শিৱৰ একাধিক মন্দিৰ নির্মাণ কৰাইছিল। গোপালবর্মণৰ গছতল তাম্রশাসনত ৰজা ইন্দ্রপালে শম্ভুৰ বাবে বগা ৰঙৰ মন্দিৰ নির্মাণ কৰাৰ কথাও উল্লেখ আছে। একেদৰে, পর্বতীয়া তাম্রশাসন, ৰৰগাঁও শাসনপত্র আৰু ডুবি তাম্রশাসনত বিষ্ণুৰ উপাসনাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

ইন্দ্রপালৰ গুৱাকুছি অনুদানপত্রত বসুমাধৱৰ মন্দিৰৰ উল্লেখ আছে, যাক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ হিচাপে চিনাক্ত কৰিব পাৰি। ধর্মপালৰ পুষ্পভদ্রা অনুদানপত্রত শ্রী মধুসূদনৰ মন্দিৰৰ উল্লেখ আছে, যিটো আকৌ বিষ্ণুৰ অৱতাৰ। তেজপুৰ শাসনপত্রত কামকূট পাহাৰত মহাগৌৰী মন্দিৰৰ কথা উল্লেখ আছে। ইন্দ্রপালৰ গুৱাকুছি অনুদানপত্রত মহাগৌৰী আৰু কামেশ্বৰ দেৱতাক ভূমিদানৰ কথা উল্লেখ পোৱা যায়।

মন্দিৰ

সাহিত্যিক আৰু শিলালিপিৰ উৎসৰ উপৰিও বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ উদ্দেশ্যে উৎসর্গিত বহুতো মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ উদ্ধাৰ হৈছে। গুৱাহাটী চহৰ, উত্তৰ গুৱাহাটী আৰু চুবুৰীয়া অঞ্চলসমূহত শক্তি, শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ উদ্দেশ্যে উৎসর্গিত কেইবাটাও মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোৱা গৈছে। ইয়াত শক্তি পৰম্পৰাৰ ৫১ পীঠৰ অন্যতম নীলাচল পাহাৰৰ কামাখ্যা মন্দিৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। যদিও কামাখ্যাদেৱীৰ উল্লেখ প্রথমবাৰৰ বাবে নৱম শতিকাৰ তেজপুৰ শাসনপত্রত (বনমালাবর্মণদেৱৰ) পোৱা যায়, পণ্ডিতসকলে মত প্রকাশ কৰে যে পুৰাতাত্ত্বিক অৱশেষ আৰু মন্দিৰৰ নিম্নস্তৰে ইয়াৰ এটা অধিক প্রাচীন অৱশেষৰ ইংগিত দিয়ে যি খ্রীষ্টীয় পঞ্চমৰ পৰা সপ্তম শতিকাৰ হ'ব পাৰে।

মন্দিৰৰ বর্তমানৰ গঠন খ্রীষ্টীয় অষ্টমৰ পৰা সপ্তদশ শতিকাৰ মাজত বহু বাৰ নির্মাণ আৰু সংস্কাৰ কৰা হৈছিল। সাধাৰণতে বিশ্বাস কৰা হয় যে ১৫৫৩–১৫৫৪ খ্রীষ্টাব্দৰ মাজত মুছলিম সেনাপতি কালাপাহাৰে আক্রমণ কৰি মন্দিৰটো ধ্বংস

কৰিছিল, কিন্তু ঐতিহাসিক তথ্যই অন্যধৰণে উল্লেখ কৰে। কালাপাহাৰে ১৫৬৮ খ্ৰীষ্টাব্দত কোচ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিছিল, আৰু তেওঁৰ গুৱাহাটীলৈ অহাৰ কোনো ঐতিহাসিক প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। এই বিষয়টো আৰু অধিক বিতৰ্কিত হয় যেতিয়া লিখিত উৎসসমূহৰ ভিত্তিত কোৱা হয় যে কোচ সম্ৰাট ৰজা নৰনাৰায়ণে (মল্লদেৱ) ১৫৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মন্দিৰৰ সংস্কাৰ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু ১৫৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত সম্পূৰ্ণ কৰিছিল।

কামাখ্যা মন্দিৰ (Input Image)

গোৱালপাৰা জিলাৰ সূর্য পাহাৰত হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু জৈন— এই তিনিও ধর্মৰ চিহ্ন পোৱা গৈছে। একেদৰে, শোণিতপুৰ আৰু দৰং জিলাও স্থাপত্য ঐতিহ্যৰে সমৃদ্ধ। শোণিতপুৰৰ এনে এটা স্থান হ'ল দ-পর্বতীয়া। তেজপুৰৰ ওচৰৰ এই প্ৰাচীন গাঁৰত দুটা প্ৰাচীন মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোৱা গৈছে— এটা খ্ৰীষ্টীয় ৫ম–৬ষ্ঠ শতিকাৰ, আৰু তাৰ ওচৰত আহোম ৰাজত্বৰ সময়ত আন এটা মন্দিৰ নির্মাণ কৰা হৈছিল। এই স্থানটোত গুপ্ত শৈলীৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা হেলেনিষ্টিক শৈলীৰ ভাস্কর্য আৰু মূর্তিৰ বাবে ই এক প্ৰধান আকর্ষণ।

নগাঁও অঞ্চলতো মিকিৰআতি, গছতল, যোগীজান, আকাশী গঙ্গা, কেন্দুগুৰি আদি ঠাইত শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ উদ্দেশ্যে উৎসর্গিত বহুতো মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোৱা গৈছে। এই মন্দিৰসমূহ খ্ৰীষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা ১১শতিকাৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰ বুলি ধৰা যায়। শিংৰীত ৯ম–১০ম শতিকাৰ দুর্গা দেৱীৰ এটা মন্দিৰ অৱস্থিত বুলি পৰিলক্ষিত হৈছে।

দ-পর্বতীয়া মন্দিৰ (Input Image)

স্তূপ

অসমৰ গোৱালপাৰা জিলাত খ্ৰীষ্টপূর্ব প্ৰথম শতিকাত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণপাৰে পঞ্চৰত্ন আৰু সূর্য্যপাহাৰৰ ওচৰত বৌদ্ধ ধর্মৰ প্ৰভাৱ আছিল। এইটো নিঃসন্দেহে প্ৰমাণ কৰে যে হীনযান বৌদ্ধ ধর্ম উত্তৰ বংগৰ পৰা ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকালৈ বিস্তৃত হৈছিল। প্ৰাৰম্ভিক মধ্যযুগত (খ্ৰীষ্টীয় ৯ম–১০ম শতিকাত) ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত বৌদ্ধ ধর্মই পুনৰবাৰ পূর্ণ বিকাশ লাভ কৰিছিল।

সূর্য্যপাহাৰত পোৱা শিলতে-কটা স্তূপসমূহ সংখ্যা আৰু আকাৰ-প্ৰকাৰৰ দৃষ্টিত বৈচিত্র্যময়। স্থাপত্য শৈলীৰ আধাৰত এইবোৰ খ্ৰীষ্টপূর্ব প্ৰথম শতিকাৰ বুলি ধৰা যায় যদিও ইয়াৰ নির্মাণ কার্য্য ইয়াৰ পিছৰ সময়তো চলি আছিল। স্তূপসমূহত পৰম্পৰাগত স্তূপৰ স্থাপত্য বৈশিষ্ট্য স্পষ্টকৈ দেখা যায়— **বেদী** (ভেটি), **মেধি** (মধ্য ভাগ), **অণ্ড** (গোলাকাৰ গম্বুজ), আৰু **হর্মিকা** (চতুর্দণ্ডযুক্ত বর্গাকাৰ স্থাপত্য)। হর্মিকাৰ ওপৰত এটা খাঁজ বা সকেট থাকে, য'ত পৃথকে কাটি উলিওৱা ছত্ৰাৱলী (ছত্ৰৰ শাৰী) স্থাপন কৰা হৈছিল। বর্তমান সময়ত কল চক্ৰৰ কার্য্য আৰু প্ৰাকৃতিক ক্ষয়ৰ বাবে এইবোৰ নাইকিয়া হৈ পৰিছে।

সূর্য পাহাৰৰ স্তূপ (Input Image)

জৈন গুহা/মন্দিৰ

যদিও জৈন ধর্ম উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলৰ বৃহৎ অঞ্চলত বিস্তাৰ লাভ কৰিব পৰা নাছিল, সূর্য্যপাহাৰৰ প্ৰাকৃতিক গুহাৰ ভিতৰত দুটা তীর্থংকৰৰ শিল-কটা মূর্তি পোৱা গৈছে। শৈলী আৰু প্ৰাচীন লিপিৰ বৈশিষ্ট্যৰ পৰা এই মূর্তিবোৰ খ্ৰীষ্টীয় নৱম

শতিকাৰ বুলি অনুমান কৰা হয়, যি সময়ছোৱাত সম্ভৱত এই গুহাটোৰ নির্মাণো কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰিও খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ উমাচল শিলালিপিত ৰজা সূৰেন্দ্রবর্মণে উৎসর্গা কৰা ভগৱান বলভদ্রস্বামীৰ মন্দিৰৰ উল্লেখ আছে।

বৃত্তাকাৰ মন্দিৰ

উল্লিখিত স্থাপত্য অৱশেষসমূহৰ উপৰিও অসমত বৃত্তাকাৰ মন্দিৰৰ এক আকর্ষণীয় নিদর্শন পোৱা গৈছে। এই মন্দিৰটো কামৰূপ জিলাৰ ছয়গাঁওত অৱস্থিত। স্থানীয়ভাৱে ইয়াক 'মেধ' বুলি জনা যায় আৰু ই বর্তমান ভূমিৰ পৃষ্ঠৰ তলত অৱস্থিত। ইয়াৰ আকৃতি বৃত্তাকাৰ আৰু এটা ফালে আয়তাকাৰ অভিক্ষেপ আছে। মন্দিৰৰ ভিতৰফাল শিলেৰে আৱৰা আৰু বহিঃভাগ জমা হোৱা ধ্বংসাৱশেষৰ তলত পোত খাই আছে। এই বৃত্তাকাৰ মন্দিৰৰ কেন্দ্রত বর্তমান খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ সূর্য্যৰ এটা শিলৰ মূর্তি এখন ছত্রৰ তলত ৰখা হৈছে। এই মূর্তিটো বর্তমান মেধৰ প্রধান দেৱতা হিচাপে পূজা কৰা হয়।

১৩.৪ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে—

- ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে অসমো স্থাপত্য ঐতিহ্যৰে সমৃদ্ধিশালী আছিল। প্রাচীন আৰু প্রাৰম্ভিক মধ্যযুগৰ বহুতো স্থাপত্যৰ অৱশেষ অসমত পোৱা গৈছে।
- এই অৱশেষসমূহক মূলত দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— **লৌকিক** আৰু **ধর্মীয়। লৌকিক স্থাপত্যৰ শ্রেণীত কিছুমান দূর্গনগৰ অন্তর্ভুক্ত**, আৰু ধর্মীয় স্থাপত্যৰ ভিতৰত মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ, স্তূপ, জৈন গুহা আৰু ছয়গাঁওৰ বৃত্তাকাৰ মন্দিৰ আদি অন্তর্ভুক্ত।
- ধর্মীয় স্থাপত্যৰ অৱশেষসমূহে অসমত বিভিন্ন ধর্মীয় বিশ্বাস ব্যৱস্থাৰ উপস্থিতি প্রমাণ কৰে।
- অসমৰ স্থাপত্য অৱশেষেৰে সমৃদ্ধ কিছুমান স্থান হ'ল গুৱাহাটী, গোৱালপাৰা, তেজপুৰ, নগাঁও, বিশ্বনাথ আদি, য'ত বহু সংখ্যক মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোৱা গৈছে।

১৩.৫ অধিক জানিবলৈ

১) Barpujari, H. K. (2003). *The comprehensive history of Assam: Volume I*. Publication Board Assam.

২) Barua, S. L. (2013). *A comprehensive history of Assam*. Munshiram Manoharlal Pvt. Ltd.

৩) Gait, E. (2005). *A history of Assam*. LBS Publication.

৪) Lahiri, N. (1991). *Pre-Ahom Assam*. Munshiram Manoharlal Publishers.

১৩.৬ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: বগা ৰং কৰা মন্দিৰটো কাৰ উদ্দেশ্যে উৎসর্গিত আছিল?

প্র ২: অসমৰ স্থাপত্য অৱশেষৰ দুটা প্রধান প্রকাৰ কি কি?

প্র ৩: দুর্জয় নগৰ কোনে নির্মাণ কৰিছিল?

প্র ৪: গুৱাহাটী অঞ্চলত অৱস্থিত শক্তি দেৱীৰ এটা প্রধান মন্দিৰৰ নাম লিখক।

প্র ৫: ছয়গাঁৱৰ বৃত্তাকাৰ মন্দিৰটো স্থানীয়ভাৱে কি নামেৰে জনাজাত?

প্র ৬: অসমৰ আটাইতকৈ প্রাচীন নগৰৰ নাম লিখক।

প্র ৭: এটা শিলত খোদিত স্তূপসমূহ ক'ত পোৱা গৈছে?

খ) চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: লৌকিক স্থাপত্য কি? প্রাচীন অসমৰ লৌকিক স্থাপত্যৰ অৱশেষসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্র ২: দ-পর্বতীয়াৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখক।

প্র ৩: প্রাচীন অসমৰ ধর্মীয় স্থাপত্যৰ বিভিন্ন প্রকাৰসমূহ আলোচনা কৰক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্র ১: অসমৰ প্রাচীন আৰু প্রাৰম্ভিক মধ্যযুগীয় কালৰ স্থাপত্য অৱশেষৰ বিষয়ে এখন ৰচনা লিখক।

প্র ২: প্রাচীন অসমৰ মন্দিৰ স্থাপত্যৰ বিষয়ে এটি টোকা প্রস্তুত কৰক।

****

অধ্যায় ১৪: কলা আৰু ভাস্কর্য

অধ্যায় সূচী

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ প্রাচীন অসমৰ চিত্রকলা
১৪.৪ তাই-আহোম শৈলী
১৪.৫ সত্রীয়া শৈলী
১৪.৬ ভাস্কর্য
১৪.৭ পাল শৈলী
১৪.৮ কামৰূপ শৈলী
১৪.৯ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.১০ অধিক জানিবলৈ
১৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্রাচীন কালৰ পৰা ১২শ শতিকালৈকে অসমৰ চিত্রকলা আৰু ভাস্কর্যৰ বিকাশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- প্রাচীন অসমৰ চিত্রকলাৰ বিকাশৰ ধাৰা টাই আহোম শৈলী, সত্রীয়া শৈলীৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।
- প্রাচীন কালত অসমৰ ভাস্কর্যৰ বিভিন্ন শৈলী আৰু সেইবোৰৰ বিকাশৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

অসমৰ পৰম্পৰাগত চিত্রসমূহে বিশ্বজুৰি হাজাৰ হাজাৰ কলাপ্রেমীক অনুপ্রাণিত কৰি আহিছে। ইয়াৰ অদ্বিতীয় গুণগত মান আৰু নিপুণ শৈলীৰ বাবে এই চিত্রসমূহ অসমীয়া সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্যৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ হৈ পৰিছে। খ্রীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা অসমীয়া চিত্রকলা আৰু পুথিসমূহৰ উৎপত্তি পৌৰাণিক কাহিনীৰ পৰা হৈছে বুলি কোৱা হয়, য'ত চিত্র ভাগৱত আৰু হস্তিবিদ্যার্ণৱ অন্যতম। এই পুথিসমূহ ৰাজ্যৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ পৰা সংগ্রহ কৰি কিতাপৰ ৰূপত প্রকাশ কৰা হৈছে, লগতে চিত্রৰ ৰূপত পুনৰুৎপাদন কৰা হৈছে।

তথাপিও, এই পুথিসমূহৰ চিত্রসমূহ অতি সূক্ষ্মভাৱে কৰা হোৱাৰ বাবে ইয়াক লোক-চিত্রৰ শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি। অসমত চিত্রকলাৰ বিকাশ পুথি-চিত্রায়নৰ সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত হৈ হৈছিল। হর্ষচৰিতত অসমৰ চিত্রকলাৰ ঐতিহাসিক উল্লেখ পোৱা যায়, য'ত অসমৰ ৰজা ভাস্কৰবর্মণে (খ্রীষ্টীয় সপ্তম শতিকাত) সম্রাট হর্ষলৈ আগৰু বাকলি (অগৰু)ৰ চিত্রফলক, তুলিকা আৰু ৰঙৰ পাত্র উপহাৰ হিচাপে প্রদান কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। আনহাতে, ১৪৭৩ খ্রীষ্টাব্দৰ ফুং চিন পুথি আৰু আহোম ভাষা আৰু লিপিত লিখা সুক্তান্ত কেম্পং অসমৰ পুথি-চিত্রায়নৰ আটাইতকৈ পুৰণি উদাহৰণ। এই চিত্রসমূহ ব্রহ্মদেশীয় শৈলীত অংকন কৰা হৈছে, আৰু ইয়াৰ উৎপত্তিও দক্ষিণ-পূব এছিয়াত হৈছিল, অসমত নহয়।

অসম প্রাচীন কালত ভাস্কর্য শিল্পৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ কেন্দ্রস্থল আছিল। এই ভাস্কর্যসমূহে সাধাৰণতে স্থাপত্যক অলংকৃত কৰাৰ লগতে ধর্মীয় তাৎপর্য বহন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ভাস্কর্য শিল্পৰ বিকাশত মন্দিৰসমূহে মুখ্য ভূমিকা

পালন কৰিছিল। বিশেষকৈ খ্ৰীষ্টীয় ৪র্থ শতিকাৰ পৰা ১২শ শতিকালৈ বৰ্মণ, শালস্তম্ভ আৰু পাল ৰাজবংশৰ শাসনকালত এনেধৰণৰ ভাস্কৰ্যসমূহৰ বিকাশ ঘটিছিল। যদিও বৰ্তমান এই মন্দিৰসমূহৰ বেছিভাগ ধ্বংসাৱশেষ অৱস্থাত আছে, তথাপিও তাত পোৱা ব্ৰাহ্মণ্য আৰু বৌদ্ধ মূৰ্তিসমূহে সেই সময়ৰ ভাস্কৰ্য্যৰ সাক্ষ্য প্ৰদান কৰে। সেই সময়ত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বহুলভাৱে প্ৰচলন নাছিল যদিও ধ্বংসাৱশেষৰ পৰা প্ৰমাণ পোৱা যায় যে হিন্দু ধৰ্মৰ লগতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰো প্ৰচলন অসমত আছিল। এই বৌদ্ধ মূৰ্তিসমূহ এককভাৱে বা অন্যান্য চৰিত্ৰৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থকা দেখা যায়, যাৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰধান ধৰ্ম নাছিলে যদিও ইয়াৰ উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ আছিল।

অসমৰ বৌদ্ধ ভাস্কৰ্যৰ প্ৰধান তিনিটা পৰ্যায় আছিল—

1. **হীনযান**: বুদ্ধক প্ৰতীক (যেনে আসন, চাতি, পদচিহ্ন, চালক বিহীন ঘোঁৰা, বুদ্ধি গছ, চকা, স্তূপ)ৰ দ্বাৰা দেখুওৱা হৈছিল।
2. **মহাযান**: বুদ্ধক মানৱ ৰূপত চিত্ৰিত কৰা হৈছিল।
3. **বজ্ৰযান বা তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্ম**: এই পৰ্যায়ে অসমৰ ভাস্কৰ্যক প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

সম্ৰাট অশোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিকশিত হোৱা বৌদ্ধ শিল্পৰ আৰম্ভণি অসমত হীনযান পৰ্যায়ৰ পৰা হৈছিল বুলি পু�ৰাতাত্ত্বিক প্ৰমাণে সূচায়। ইয়ে অসমৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশক প্ৰতিফলিত কৰে।

১৪.৪ টাই-আহোম শৈলী

শৈলী আৰু কৌশলগত দিশত, টাই-আহোম চিত্ৰশৈলীৰ ব্ৰহ্মদেশীয় চিত্ৰশৈলীৰ পৰম্পৰাৰ সৈতে গভীৰ সম্পৰ্ক আছিল। ফলত অসমীয়া বৈষ্ণৱ অলংকাৰিক ভাস্কৰ্যত ব্যৱহৃত গুৰু আসন, সিংহ আৰু ম'ৰাৰ মোটিফসমূহে ব্ৰহ্মদেশীয় পৰম্পৰাৰ সৈতে সাদৃশ্য বহন কৰে। পুথিসমূহত থকা চিত্ৰসমূহ বেছিভাগেই সেইবাবে বৌদ্ধ তাই সম্প্ৰদায়ৰ লগত মিল থকা দেখা যায়। এই চিত্ৰসমূহত আত্মাৰ গতি-বিধিও চিত্ৰিত কৰা হৈছে। সুক্তান্ত কেম্পং, ফুং চিন আদি টাই-আহোম শৈলীৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ চিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। পুথিৰ পাতৰ কাষত বা মাজভাগত বহুতো জ্যামিতিক বা ফুলৰ নক্সা ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায় যদিও এইবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি কমেই কৰা হৈছিল। এনেধৰণৰ নক্সাবোৰক লতা-কটা বুলি কোৱা হয়। এই চিত্ৰসমূহ বিবাহৰ সময়ত মূল্যৱান যৌতুক হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। শ্বান চিত্ৰকলা প্ৰধানত ধৰ্মীয় শিল্প আছিল, সেয়ে ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য আছিল ৰক্ষণশীল।

টাই-আহোম চিত্ৰশৈলীৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন উদাহৰণ হ'ল ১৪৩৭ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ফুং চিন পুথি আৰু সুক্তান্ত কেম্পং পুথি। সুক্তান্ত কেম্পং হৈছে থেৰবাদী বৌদ্ধ ধৰ্মৰ লোকধৰ্ম সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ। ইয়াত ব্যৱহৃত ভাষা আৰু লিপি যথাক্ৰমে তাই ফাকে আৰু আহোম। এই পুথিসমূহ এক প্ৰকাৰৰ চিত্ৰ, য'ত কলা ৰেখাৰে সূক্ষ্মভাৱে অংকন কৰা হৈছে আৰু কেতিয়াবা ৰঙেৰে ভৰোৱা হৈছে। যদিও এনেধৰণৰ পুথিসমূহত চিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য দেখা যায়, সেয়া সম্পূৰ্ণ চিত্ৰকলা হিচাপে গণ্য কৰিব নোৱাৰি। মহাপৰিনিৰ্বাণৰ দৃশ্যত বুদ্ধৰ হৃদয় খাম (সোণৰ ৰং)ৰে চিহ্নিত কৰা হৈছে। বোধগয়াক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ পবিত্ৰ স্থান হিচাপে পৰম্পৰাগত মণ্ডলৰ ৰূপত চিত্ৰিত কৰা হৈছে য'ত সৰহভাগ চিত্ৰত বুদ্ধক মানৱ ৰূপত বা অৰ্ধ মানৱ ৰূপত অংকন কৰা হৈছে। এই চিত্ৰসমূহত প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ প্ৰতিফলন কমেই দেখা যায়। আহোম চিত্ৰশৈলীত প্ৰাক-শ্বান পাগান শৈলীৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। সম্ভৱতঃ শ্বান ৰাজ্য আৰু অসমৰ মাজত হোৱা সাংস্কৃতিক বিনিময়ৰ ফলস্বৰূপে এই প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। খামটি বৌদ্ধ লামাসকলে শ্বান চিত্ৰশৈলীৰ পৰম্পৰা আজিও বজাই ৰাখিছে। ছয় শতিকাজুৰি থকা অসমৰ একমাত্ৰ চিত্ৰশৈলী হিচাপে এই শৈলীৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম।

অসম ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত টাই-আহোম শৈলীৰ এখন ৰঞ্জিত ভাগৱত (১৭৬২ খ্ৰীষ্টাব্দ, তৃতীয় খণ্ড) পোৱা গৈছে। ইয়াৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য দৰং শৈলীৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হ'লেও টাই-আহোম শৈলীৰ মূল বৈশিষ্ট্যবোৰ ইয়াত অক্ষুণ্ণ অৱস্থাত

ৰক্ষিত আছে। উত্তৰ অসমৰ বৌদ্ধসকলৰ উত্তৰ ব্ৰহ্মদেশৰ সৈতে থকা ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কৰ ফলত ব্ৰহ্মদেশীয় পুথি লিখন আৰু চিত্ৰাংকনৰ শৈলীৰ প্ৰভাৱ অসমৰ চিত্ৰকলাত প্ৰকাশ পাইছে। এই পুথিসমূহ প্ৰস্তুত কৰিবলৈ অগৰু গছৰ পৰা তৈয়াৰী সাঁচিপাত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। তদুপৰি, তুলাপাত (কপাহী কাপোৰৰ এক প্ৰকাৰৰ পৃষ্ঠা) লিখন আৰু চিত্ৰাংকনৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। তুলাপাতত লিখা পদ্ধতি মূলতঃ অসমতে উদ্ভৱ হৈছিল। তালপাততো পুথি লিখা হৈছিল যদিও এইধৰণৰ গছ বৰ্তমান অসমত পোৱা নাযায়। আনহাতে, ৰেচম (পাট আৰু মুগা) কাপোৰত পুথি আৰু চিট্ৰল সংলগ্ন কৰি চিলাই কৰি পেড প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।

১৪.৫ সত্ৰীয়া শৈলী

অসমৰ পুথি চিত্ৰৰ এটা পৃষ্ঠা। সত্ৰীয়া চিত্ৰশৈলী। (Input Image)

শ্ৰীশ্ৰী শংকৰদেৱে আৰম্ভ কৰা ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত ষোড়শ শতিকাৰ পৰা সত্ৰীয়া শৈলীৰ চিত্ৰকলাই বিকাশ লাভ কৰিছিল। অসমৰ বৈষ্ণৱ মঠসমূহতেই এই শৈলীৰ চিত্ৰকলা বিকশিত হৈছিল। মধ্যযুগীয় অসমৰ সত্ৰ বা বৈষ্ণৱ মঠসমূহে সেই সময়ৰ সমাজ, ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি গঠনত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সত্ৰীয়া শৈলীৰ চিত্ৰসমূহ সত্ৰৰ বৈষ্ণৱ সন্ন্যাসীসকলে অংকন কৰিছিল।

শংকৰদেৱে ১৪৬৮ খ্ৰীষ্টাব্দত বৰদোৱাত চিহ্নযাত্ৰা নাটকৰ বাবে চিত্ৰ অংকন কৰি এক নতুন চিত্ৰকলাৰ সূচনা কৰিছিল, য'ত তেওঁ সাত বৈকুণ্ঠৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত সত্ৰসমূহত এক স্বকীয় শৈলীৰে চিত্ৰকলাৰ চৰ্চা আৰম্ভ কৰা হৈছিল, যাক পিছলৈ পণ্ডিতসকলে সত্ৰীয়া শৈলী বুলি অভিহিত কৰে। এই শৈলীৰ চিত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা ৰঙক হেঙুল আৰু হাইতাল বুলি নামাকৰণ কৰা হৈছিল।

সত্ৰীয়া শৈলীত সত্ৰ সংস্কৃতিৰ স্থানীয় স্থাপত্য নক্সা আৰু পোছাক-পৰিচ্ছদৰ প্ৰতিফলন দেখা যায়। 'চিত্ৰ ভাগৱত' বা 'দশম ভাগৱত' হৈছে নগাঁৱৰ বালি সত্ৰৰ সত্ৰীয়া শৈলীৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন চিত্ৰিত পুথি। ১৬৭৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভাগৱত-পুৰাণ, ষষ্ঠ খণ্ড, হৈছে আটাইতকৈ প্ৰাচীন তাৰিখযুক্ত চিত্ৰিত পুথি। উক্ত পুথিচিত্ৰখন শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থৰ প্ৰতিলিপি।

১৪.৬ ভাস্কৰ্য

প্ৰাক্-আহোম অসমৰ শিলৰ ভাস্কৰ্য প্ৰচুৰ পৰিমাণে আৱিষ্কৃত হৈছে। প্ৰাক্-আহোম যুগৰ ভাস্কৰ্যত গুপ্ত শৈলীৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট দেখা যায়। ভুমৰা, দেওগড় আৰু নাচনা কুঠাৰা আদি ঠাইত থকা গুপ্ত শৈলীৰ নিদৰ্শনসমূহ, লগতে তেজপুৰৰ দ-পৰ্বতীয়া মন্দিৰৰ দুৱাৰ-চৌকাঠৰ নক্সাই প্ৰমাণ কৰে যে সেই সময়ত গুপ্ত শৈলী আৰু অসমৰ প্ৰাক আহোম যুগৰ শিলভাস্কৰ্যৰ মাজত দৃঢ় সাদৃশ্য আছিল। এই শিল্পকৰ্মত শিলত ত্ৰিমাত্ৰিক শৈলীৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। সপ্তম শতিকাৰ পৰা গুপ্ত শৈলীৰ প্ৰভাৱ লাহে লাহে হ্ৰাস পায় আৰু এই সময়ছোৱাৰ ভাস্কৰ্যৰ নিদৰ্শন অতি কম দেখা যায়। কিন্তু পূব ভাৰতত এই শৈলী অব্যাহত ৰৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, আফচাদ (বিহাৰ)ত আৱিষ্কৃত বুদ্ধৰ ধাতুৰ মূৰ্তি, চক্ৰপুৰুষৰ শিলৰ মূৰ্তি আৰু চৌদ্দগ্ৰাম (বাংলাদেশ)ত পোৱা সৰ্বাণীৰ ধাতু মূৰ্তিয়ে এই কথা প্ৰমাণ কৰে। আঞ্চলিক শিল্প, ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বিকাশ প্ৰায় অষ্টম শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধৰ পৰা আৰম্ভ হয়।

যেতিয়া অষ্টম শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত আঞ্চলিক শিল্প, ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বিকাশৰ প্ৰৱণতাই দেখা দিয়ে, তেতিয়া পাল শাসনকালৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগে এক নতুন আঞ্চলিক শিল্পকলাৰ সূচনা হৈছিল, যাক পূবাঞ্চলীয় শিল্পশৈলী (পাল শৈলী) বুলি অভিহিত কৰা হয়। ইয়াৰ ফলত অসমৰ ভাস্কৰ্যত দুটা প্ৰধান ধাৰা গঢ় লৈ উঠে— প্ৰথমটো গুপ্ত শৈলী আৰু স্থানীয় শৈলীৰ মিশ্ৰণত গঢ় হোৱা এক নতুন ধাৰা, আৰু দ্বিতীয়টো সম্পূৰ্ণ স্থানীয় শৈলীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। নৱম শতিকাৰ

প্রথমার্ধত পূবাঞ্চলীয় শৈলীয়ে এক স্বকীয় পৰিচয় গঢ়ি তুলিছিল। বিষ্ণুৰ দুধনাই মূৰ্তিয়ে সেই স্বকীয় পৰিচয়ৰ স্বাক্ষ্য বহন কৰে। লগতে সূর্য্যপাহাৰত থকা বিষ্ণু আৰু শিৱৰ শিল-কটা মূৰ্তি আৰু সূর্য্যপাহাৰৰ গুহাত থকা দুটা তীর্থংকৰৰ মূৰ্তিয়ে এই অত্যাধুনিক নৱম শতিকাৰ শৈলীৰ প্রামাণ্য তথ্য প্রদান কৰে। একেদৰে, বিভিন্ন জনগোষ্ঠীয় প্রভাৱৰ বাবে অসমৰ ভাস্কর্যই এক স্বকীয়তা লাভ কৰে। এনেদৰে, দ্বাদশ শতিকাৰ শেষলৈ অসমীয়া ভাস্কর্য শিল্পই নিজৰ শিখৰত উপনীত হয়।

১৪.৭ পাল শৈলী

বিষ্ণু (১০ম–১২শ শতিকা খ্রীষ্টাব্দ) আমবাৰী স্থান সংগ্রহালয় (input Image)

প্রাচীন অসমত উপলব্ধ প্রথম ভাস্কর্যসমূহত কামৰূপ নামেৰে পৰিচিত এক নতুন শিল্পধাৰাৰ উৎপত্তি দেখা যায়, যি দেশীয় আৰু গুপ্ত যুগৰ শিল্পৰ সংমিশ্রণৰ ফল। নৱম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈ লাভ হোৱা ভাস্কর্যসমূহত পালা শিল্পধাৰাৰ প্রভাৱ স্পষ্টভাৱে দেখা যায়। সম্ভৱতঃ কিছুমান ভাস্কর্য বংগ বা বিহাৰৰ পৰা আহিছিল, যি সময়ত পালা আৰু সেন ৰাজবংশৰ শক্তিকেন্দ্র আছিল। আনহাতে, স্থানীয়ভাৱে উপলব্ধ পাথৰে এই মত সমর্থন কৰে যে এই ভাস্কর্যসমূহ স্থানীয় শিল্পীসকলে কামৰূপত পালা ধাৰাত প্রশিক্ষণ গ্রহণ কৰি তৈয়াৰ কৰিছিল। কামৰূপত তৃতীয় শতিকাৰ আগতেই পালা-সেনা শৈলীৰ পৰিচয় আছিল, আৰু সেই সময়ৰ ভাস্কর্যসমূহ পালা-সেনা শৈলী আৰু স্থানীয় প্রভাৱৰ এক সুন্দৰ সংমিশ্রণ হিচাপে উদ্ভৱ হৈছিল।

১৭শ শতিকালৈ অসমত ব্রাহ্মণ্য সংস্কৃতিৰ বিস্তাৰ লক্ষ্য কৰা যায়, যিয়ে ব্রাহ্মণ্য বিষয়বস্তুৰ ভাস্কর্য সৃষ্টি কৰাৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ প্রদান কৰিছিল। মধ্যযুগত শিল্পীসকলে শিল, ধাতু, টেৰাকোটা আৰু কাঠ ব্যৱহাৰ কৰি ভাস্কর্য নির্মাণ কৰিছিল। এই অঞ্চলত বিভিন্ন ধৰণৰ ভাস্কর্যৰ বাবে প্রয়োজনীয় পাথৰৰ প্রচুৰ পৰিমাণে আছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, আমবাৰীৰ ভাস্কর্যসমূহ গ্রেনাইট আৰু গ্নেইছৰ পৰা নির্মাণ কৰা হৈছিল। আমবাৰীত পোৱা বস্তুবোৰে এই সত্যক প্রমাণ কৰে যে ভাস্কর্য শিল্প কেতিয়াও "৭ম শতিকাৰ পৰা ১২শ শতিকালৈ" সীমাবদ্ধ নাছিল, আৰু তাৰ বিকাশ দীর্ঘ সময়লৈ চলি গৈছিল।

আমবাৰীৰ বিষ্ণু প্রতিমাই ১২শ শতিকাৰ পিছৰ অসমীয়া ভাস্কর্যশিল্পৰ এক অপৰম্পৰাগত ধাৰণাক প্রতিফলিত কৰে। এই প্রতিমাত দেৱতাৰ ভংগী সোজাকৈ ৰখা অৱস্থাত দর্শায়; তলৰ দুখন হাতত পদুম ফুল, ওপৰৰ এখন হাতত চক্র আৰু আনখন হাতত দীঘল গদা ধৰি আছে। দেৱতাৰ ভংগী কিছু অসংগঠিত। দুফালে থকা দুজনী সৰু মহিলা প্রতিমা ত্রিভংগী ভংগীত দর্শনীয় ৰূপে স্থাপন কৰা হৈছে। সকলো প্রতিমা এটি সৰল আধাৰত স্থাপন কৰা, যাৰ আগভাগত গৰুড়ৰ প্রতিমা খোদিত, আৰু পিছফালে এটি স্তেলা দেখা যায়। দেৱতা, মহিলা প্রতিমা আৰু গৰুড়— এই সকলোবোৰ কৌণিক আৰু শক্তিশালী ৰূপত খোদিত কৰা হৈছে।

এই ভাস্কর্য মূলতঃ পালা-সেনা শৈলীৰ আছিল, কিন্তু ক্ষয়প্রাপ্ত হৈ মূল পালা শৈলী অতিৰিক্ত অলংকাৰহীন আৰু স্তেলাত অলংকৰণৰ অভাৱ প্রকাশ কৰিছে। এই ধৰণৰ অপবিকৃত পালা শিল্পধাৰা প্রাচীন কালৰ পৰা মধ্যযুগলৈকে চলি আহিছিল। মৰিয়ানী আৰু ছিংগাৰীৰ দুজনী মহিলা প্রতিমা, লগতে তেজপুৰ আৰু শিলবাৰীৰ খোদিত পেনেলসমূহ এই অপবিকৃত শিল্পধাৰাৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। বিশেষকৈ, মালি নিথান (চিয়াং জিলা, অৰুণাচল প্রদেশ)ত ১৩ৰ পৰা ১৪শ শতিকাৰ ইন্দ্র আৰু কার্ত্তিক দেৱতাৰ প্রতিমা আবিষ্কৃত হোৱাটোৱে প্রমাণ কৰে যে এই অপবিকৃত পালা শৈলী অসমৰ সীমাৰ বাহিৰতো বিস্তৃত হৈছিল।

১৪.৮ কামৰূপ শৈলী

গুপ্ত আৰু "বিকৃত পাল" শৈলীৰ সংমিশ্রণত কামৰূপ শৈলীৰ জন্ম হৈছিল। গুপ্ত শৈলীয়ে প্রাচীন কামৰূপ শৈলীক

প্রভাৱিত কৰিছিল, আৰু পাল শৈলীয়ে "বিকৃত শৈলী"ক প্রভাৱিত কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, নুমলীগড়ৰ স্থাপত্য খণ্ডত থকা অপ্সৰাৰ মূর্তিসমূহত দুয়োটা শৈলীৰ উপাদান পোৱা যায়। মূর্তিসমূহৰ ডাঙৰ চকু, ঠেৰেঙা ওঁঠ, আৰু তলৰ মুখমণ্ডল কিছুটা ওলোটা হৈ থকা দেখা যায়, যিয়ে এক অদ্ভুত হাঁহিৰ ভংগী সৃষ্টি কৰে। ডিম্বাকাৰ মুখমণ্ডল কামৰূপ শৈলীৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য আৰু পদ্মৰ ডাল ধৰাৰ ধৰণত "বিকৃত শৈলী"ৰ প্রভাৱ প্রদর্শিত হয়।

গুপ্ত আৰু পাল শৈলীৰ সংমিশ্রণে প্রাৰম্ভিক মধ্যযুগীয় কামৰূপ শৈলীত নতুন এক ধাৰাৰ সূচনা ঘটিছিল। নুমলীগড়ত (কমাৰগাঁওৰ ওচৰত) আৱিষ্কৃত কিছুমান শিলালিপি, মূর্তি আৰু শিল্পফলকত এক অনমনীয় ৰূপৰ বিশেষত্ব পৰিলক্ষিত হয়। কামাখ্যা মন্দিৰ, পিঙলেশ্বৰ, খাস্টিঘাট আৰু শুক্রেশ্বৰ আদিত থকা মূর্তিসমূহত একেধৰণৰ বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। এই মূর্তিসমূহৰ শৰীৰত বহল কান্ধ আৰু গুৰুত্বপূর্ণ ভৰিৰ বৈশিষ্ট্য থাকে। অৱশ্যে কামাখ্যা মন্দিৰত পোৱা মহিলা মূর্তিসমূহ বিশেষকৈ অধিক সজীৱ আৰু প্রাণৱন্ত ৰূপত দেখা যায়।

আহোমসকলে স্থাপত্য আৰু ভাস্কর্যক যথেষ্ট পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল, ফলত এই সময়ছোৱাত ভাস্কর্য শৈলীৰ উল্লেখযোগ্য বিকাশ ঘটিছিল। দিহিং নদীৰ ওচৰত পোৱা শিল-কটা মূর্তিসমূহ এই সময়ৰ প্রথম শিলৰ মূর্তিৰ ভিতৰত পৰে। এই মূর্তিসমূহত মানৱ শৰীৰৰ বহল কান্ধ আৰু চতুর্ভুজাকাৰ মুখমণ্ডল দেখা যায়। চকু কেতিয়াবা অর্ধ-উন্মুক্ত আৰু কেতিয়াবা সম্পূর্ণ মেল খাই থাকে। মূর্তিসমূহে চেপেটা নাক আৰু ঠেৰেঙা ওঁঠৰ সৈতে স্থানীয় পোছাক পৰিধান কৰা দেখা যায়। অৱশ্যে, ফুলবাৰীৰ মূর্তিসমূহত মোগল প্রভাৱো স্পষ্ট।

বিভিন্ন অঞ্চল আৰু বিষয়বস্তু (লৌকিক বা ধর্মীয়)ৰ মূর্তিসমূহত পার্থক্য দেখা যায়; একে সময়ৰ একে স্থানৰ মূর্তিতো যথেষ্ট ভিন্নতা থাকিব পাৰে। শিৱৰ বৃষভ নন্দীৰ ওপৰত বহি থকা পার্বতী আৰু পদ্মাসনত বহি থকা বিষ্ণুৰ মূর্তিৰ মাজত স্পষ্ট পার্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। পার্বতীৰ মূর্তিত ভাৰতীয় শিল্পৰ শাস্ত্রীয় গুণাগুণ প্রকাশ পাইছে, য'ত কোমল ৰেখাৰে মূর্তিটো আৱৃত। আনহাতে, বিষ্ণুৰ মূর্তিত কৌণিকতা অধিক দৃঢ়ভাৱে দেখা যায়। তেনেদৰে, শিৱসাগৰৰ মহিষমর্দিনী আৰু গৌৰীসাগৰৰ কালীৰ মূর্তিতো এই কৌণিক শৈলী স্পষ্টভাৱে লক্ষ্য কৰা যায়।

বিভিন্ন মন্দিৰ আৰু স্থানৰ মূর্তিসমূহত শিল্পমানৰ পার্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। দক্ষ শিল্পীৰ অভাৱৰ বাবে নতুন শিল্পী নিয়োগ কৰাৰ ফলত নিম্নমানৰ শিল্পকর্মৰো সৃষ্টি হৈছিল। অৱশ্যে উচ্চমানৰ শিল্পকর্মও সৃষ্টি হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপ, জয়দৌলৰ ৰাম, সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ মূর্তি, তেজপুৰৰ পৰশুৰামৰ মূর্তি আৰু গৌৰীসাগৰৰ এক দেবী মূর্তি আদি উল্লেখযোগ্য।

প্রাণীৰ মূর্তিসমূহত বিভিন্ন শৈলীৰ প্রকাশ দেখা যায়। গৰু আৰু ম'হৰ মূর্তিসমূহ স্বাভাৱিক ৰূপত প্রকাশ পাইছে, কিন্তু শিল্পীসকলৰ অভিজ্ঞতাৰ অভাৱৰ বাবে সিংহৰ মূর্তিসমূহ কিছু বিকৃত ৰূপত দেখা যায়। আনহাতে, ঘোঁৰাৰ মূর্তিসমূহ অধিক গতিশীল আৰু স্বাভাৱিক ৰূপে প্রতিফলিত হৈছে। আহোম ৰজা ৰুদ্র সিংহক জয়দৌলত ঘোঁৰাৰোহী ৰূপে চিত্রিত কৰা হৈছে। ফুলবাৰীৰ শিল্পফলকত থকা ৰাজহাঁহৰ মূর্তি সঁচাকৈয়ে জীৱন্ত যেন লাগে।

কাল্পনিক চৰিত্রসমূহো অদ্ভুত ৰূপত চিত্রিত কৰা হৈছে। ৰংপুৰত থকা বৰুণৰ মকৰ মূর্তিটো এক ধৰণৰ হাতী-মুৰীয়া ডেউকাযুক্ত সিংহ বা চীনা ড্রেগনৰ দৰে প্রদর্শিত হৈছে। স্তম্ভ আৰু ভৱনৰ বেৰত অংকন কৰা জ্যামিতিক নক্সাসমূহে চকুত পৰাৰ দৰে শৈল্পিক সৌন্দর্য্যৰ সৃষ্টি কৰিছে যি লৌকিক আৰু ধর্মীয় উভয় ধৰণৰ স্থাপত্যত প্রযোজ্য।

শিলৰ মূর্তিৰ উপৰিও, তবকাত-ই-নাছিৰী অনুসৰি, প্রাচীন কামৰূপত ধাতুৰ মূর্তি নির্মাণৰ এক সমৃদ্ধ পৰম্পৰা আছিল। কামৰূপৰ এটা মন্দিৰত সোণ বা ৰূপৰ মূর্তি ৰখাৰ কথা উল্লেখ আছে। মধ্যযুগীয় কামৰূপৰ বিভিন্ন স্থলত কেইবাটাও ধাতুৰ মূর্তি পোৱা গৈছে। কামৰূপ জিলাৰ হাহাৰাত আৱিষ্কৃত মহিষমর্দিনীৰ ব্রঞ্জৰ মূর্তিটো এই পৰম্পৰাৰ প্রমাণ।

মহিষমর্দিনীৰ এই মূর্তিত দেৱীয়ে দহখন হাত আৰু তিনিটা চকুৰে পৰম্পৰাগত অস্ত্রসমূহ ধাৰণ কৰিছে। তেওঁৰ এটা ভৰি মহিষৰ শিৰত আৰু আনটো সিংহৰ পিঠিত অৱস্থিত। সিংহটোৰ ৰূপ কিছু অস্বাভাৱিক ৰূপত খোদিত। দেৱীয়ে দীঘল পোছাক, অলংকাৰ আৰু কোঠাযুক্ত মুকুট পৰিধান কৰিছে, যাৰ মাজত অর্ধচন্দ্র আছে। দুয়োকাষে এন্দুৰৰ ওপৰত গণেশ

আৰু ম'ৰাৰ ওপৰত কার্ত্তিকেয়ৰ মূর্তি অৱস্থিত।

কিছুমান শিলৰ মূর্তিত লোকশৈলীৰ প্রভাৱ লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াৰ উদাহৰণ হৈছে হাহাৰাত পোৱা গজ-লক্ষ্মী আৰু সূর্য্যৰ মূর্তি। ব্রঞ্জৰ সূর্য্য মূর্তিত তেওঁক দুখন হাতত পদ্মৰ ডাল ধৰি থকা দেখা যায়, যি এটা দীঘল ডালৰ ওপৰত অৱস্থিত। এই ডালটো সাতটা ঘোঁৰাৰ মাজৰ পৰা ওলাই আহিছে। এই সাতটা ঘোঁৰাক অর্জুনৰ ৰথৰ সাতটা ঘোঁৰা বুলি গণ্য কৰা হয়।

মধ্যযুগৰ শেষৰ ফালে বহু ধাতুৰ মূর্তি স্থাপন কৰা হৈছিল। উল্লেখযোগ্য মূর্তিসমূহৰ ভিতৰত আছে মদনমোহন (গোৱালপাৰা আৰু কামৰূপ), বাসুদেৱ (তেজপুৰ) আৰু বিশ্বনাথ (তেজপুৰ)ৰ পিতলৰ মূর্তি। ৰুদ্র সিংহই ৰংপুৰত মাতৃৰ সোণৰ মূর্তি আৰু গুৱাহাটীৰ উমানন্দ মন্দিৰত উমানন্দৰ ৰূপৰ মূর্তি স্থাপন কৰিছিল।

মধ্যযুগৰ শেষৰ সময়ৰ উল্লেখযোগ্য ধাতুৰ মূর্তিসমূহৰ ভিতৰত আছে তিনিচুকীয়া মহিষমর্দিনী আৰু ডিব্রুগড়ৰ বিষ্ণু মূর্তি। ১৭-১৮ শতিকাৰ পিতলৰ মহিষমর্দিনী মূর্তিত দেৱীয়ে দহখন হাতত অস্ত্র ধাৰণ কৰিছে আৰু কোঠাযুক্ত মুকুট আৰু স্বচ্ছ বস্ত্র পৰিধান কৰি থকা দেখা যায়।

মাটি আছিল সৃষ্টিশীলতা প্রকাশৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ মাধ্যম। মৃন্ময় পাত্র, ইটা আৰু টেৰাকোটা ফলক আদি মাটিৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। টেৰাকোটা ফলকসমূহ মন্দিৰ, সত্র আৰু অন্যান্য স্থাপত্যৰ অলংকৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উদাহৰণ হিচাপে জয়সাগৰৰ ঘনশ্যাম দৌল আৰু গুৱাহাটী কামাখ্যা মন্দিৰৰ ওচৰৰ না-মঠ উল্লেখ কৰিব পাৰি।

মধ্যযুগীয় অসমত টেৰাকোটা ফলকে খোদিত কাঠৰ ফলক আৰু স্তম্ভৰ স্থান লৈছিল। এই ফলকসমূহত কেৱল দেৱ-দেৱীৰ মূর্তি নহয়, জীৱন আৰু প্রকৃতিৰ দৃশ্যসমূহো চিত্রিত কৰা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপ, বাঘাপাৰাৰ টেৰাকোটা ফলকত ৰাজহাঁহৰ শাৰী বা নৃত্যশীলাৰ দল দর্শনীয়ভাৱে অংকিত। এই মূর্তিসমূহত বহল বুকু, ওলোটা চকু আৰু কিছু অস্বাভাৱিক মুখমণ্ডল দেখা যায়, যি নিম্ন উৎকীর্ণ শৈলীৰ নিদর্শন।

ৰাজপ্রাসাদত মৃৎশিল্পক যথেষ্ট পৃষ্ঠপোষকতা কৰা হৈছিল। প্রতাপ সিংহই কোচবিহাৰলৈ শিল্পীৰ দল পঠিয়াই মৃন্ময় মূর্তি নির্মাণৰ কৌশল শিকিবলৈ আহ্বান কৰিছিল বুলি জনা যায়। মাটিৰে তৈয়াৰী এই মানৱ মূর্তিসমূহ বিভিন্ন অনুষ্ঠান, নাটক আৰু খেলনাৰ ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

অসমত পোৱা ভাস্কর্যৰ ভিতৰত টেৰাকোটা মূর্তিসমূহ বিশেষ গুৰুত্বপূর্ণ। দ-পর্বতীয়াত আৱিষ্কৃত নমুনা আটাইতকৈ প্রাচীন। গোৱালপাৰাতো প্রাক্-আহোম যুগৰ টেৰাকোটা মূর্তি পোৱা গৈছে। শিৱসাগৰৰ কেইবাটাও মধ্যযুগীয় মন্দিৰৰ বেৰত টেৰাকোটা ফলক দেখা যায়। লগতে, গুৱাহাটীৰ আমবাৰীত পোৱা উর্বশীৰ টেৰাকোটা মূর্তিটো এই শিল্পৰ উৎকৃষ্ট নিদর্শন হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

কাঠ আৰু বাঁহ আছিল প্রাচীন অসমত আটাইতকৈ জনপ্রিয় শিল্প মাধ্যম। এইবোৰৰ জৰিয়তে স্থাপত্যিক সামগ্রী, যেনে দুৱাৰ, স্তম্ভ আদি তৈয়াৰ কৰাৰ লগতে দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰ বস্তু, যেনে বাচন-বর্তন, আচবাবপত্র আদি নির্মাণত ব্যৱহৃত হৈছিল।

প্রাচীন আৰু মধ্যযুগীয় অসমত কাঠৰ ভাস্কর্য শিল্পৰ প্রচলন আছিল। সপ্তম শতিকাৰ প্রথমার্ধত কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবর্মণে হর্ষবর্ধনলৈ "খোদিত ফলকযুক্ত বাকচ" উপহাৰ হিচাপে পঠিয়াইছিল। তেজপুৰৰ বনমালা শাসনপত্রত উল্লেখ আছে "বিবিধ অলংকাৰেৰে সুশোভিত" নাও, যি সম্ভৱতঃ কাঠৰ সুন্দৰ খোদাই কর্মক প্রতিফলিত কৰে। নৱম শতিকাৰ দেউপানীৰ হৰিহৰ মূর্তিয়েও কাঠৰ মূর্তি নির্মাণৰ প্রমাণ দিয়ে।

১৪.৯ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

ব্রহ্মদেশৰ পৰা অসমলৈ আহোঁতে আহোমসকলে তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য আৰু দক্ষতাৰে সৈতে আহিছিল। ১৪৭৩ খ্রীষ্টাব্দত আহোম ভাষাত লিখিত ফুং চিন পুথি অসমৰ আটাইতকৈ প্রাচীন চিত্রিত পুথিসমূহৰ ভিতৰত পৰে, যি

বর্তমান গুৱাহাটীৰ ঐতিহাসিক আৰু প্ৰাচীন গৱেষণা বিভাগত (DHAS- Directorate of Historical and Antiquarian Study) সংৰক্ষিত আছে। ১৫২৩ খ্ৰীষ্টাব্দত আহোম লিপিত লিখিত সুক্তান্ত ক্যাম্পং আন এখন চিত্ৰিত পুথি। এই দুয়োখন পুথি হাতেৰে তৈয়াৰী কাগজ (তুলাপাত)ত লিখা হৈছিল আৰু দুয়োখনতেই বুদ্ধৰ মূৰ্তিৰ চিত্ৰণ সাদৃশ্যপূৰ্ণ।

আন কিছু টাই-আহোম পুথি হ'ল— ফে-বান (শকুন-বিচাৰ), কুকুৰা-থেং (কুকুৰাৰ হাড়ৰ দ্বাৰা ভৱিষ্যৎ বাণী), ফুৰা-লং (জাতক কাহিনী) আদি। এই পুথিসমূহত থকা কিছুমান ৰেখাচিত্ৰ বা স্কেচক প্ৰকৃত চিত্ৰকলাৰ শ্ৰেণীত গণনা কৰিব নোৱাৰি। অসমীয়া চিত্ৰকলাৰ সত্ৰীয়া শৈলীৰ উৎপত্তি বৈষ্ণৱ মঠসমূহত হৈছিল। ১৬শতিকাৰ পৰা শংকৰদেৱৰ ভক্তি আন্দোলনে এই স্বকীয় শৈলীৰ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। মধ্যযুগীয় অসমৰ সমাজ, ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি গঠনত সত্ৰসমূহে মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।

সাধাৰণতে, অসমৰ ভাস্কৰ্যৰ ইতিহাসক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— প্ৰাক্-আহোম যুগ আৰু আহোম যুগ। প্ৰাক্-আহোম যুগৰ ভাস্কৰ্যসমূহ প্ৰধানতঃ বৰ্মণ, শালস্তম্ভ আৰু পাল ৰাজবংশৰ শাসনকালত সৃষ্টি হৈছিল। আহোম যুগৰ ভাস্কৰ্যৰ উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ হ'ল কামলাবাৰী সত্ৰৰ তামৰ দুৱাৰ, য'ত দশাৱতাৰৰ মূৰ্তিসমূহ খোদিত। এই মূৰ্তিসমূহত প্ৰতিটোৰ শৈলী আৰু ৰূপত স্পষ্ট পাৰ্থক্য দেখা যায়। লগতে আহোম যুগত টেৰাকোটা আৰু ধাতুৰ শিল্পৰো উল্লেখযোগ্য বিকাশ ঘটিছিল।

অসমৰ কলা আৰু ভাস্কৰ্য ঊনবিংশ শতিকালৈকে এক স্বকীয় শৈলীৰ বিকাশৰ পথ অৱলম্বন কৰিছিল। তাৰ পিছত ক্ৰমে পশ্চিমীয়া প্ৰভাৱ অসমীয়া সমাজ আৰু সভ্যতাৰ প্ৰায় সকলো ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰে।

১৪.১০ অধিক জানিবলৈ

১) Chattopadhyaya, D. (1990). *Taranatha's history of Buddhism in India*. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.
২) Choudhury, P. C. (1987). *The history of civilization of the people of Assam to the twelfth century AD*. Spectrum Publications.
৩) Baruah, S. L. (1997). *A comprehensive history of Assam*. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

১৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰ ১: পুথি চিত্ৰাংকন কি?

প্ৰ ২: প্ৰাচীন অসমৰ কোন ৰাজবংশই মন্দিৰ স্থাপত্যক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল?

প্ৰ ৩: অসমৰ দুখন চিত্ৰিত পুথিৰ নাম লিখা।

প্ৰ ৪: টাই-আহোম চিত্ৰশৈলীৰ সংজ্ঞা দিয়া।

প্ৰ ৫: অসমত বিকশিত হোৱা দুটা ভাস্কৰ্য শৈলীৰ নাম লিখা।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰ ১: প্ৰাচীন অসমৰ ভাস্কৰ্যৰ বিভিন্ন শৈলীসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্ৰ ২: টাই-আহোম যুগত চিত্ৰকলাৰ বিকাশৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখা।

প্ৰ ৩: সত্ৰীয়া চিত্ৰশৈলী বুলিলে কি বুজা? আলোচনা কৰা।

প্র ৪: অসমৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন ভাস্কৰ্য কোনটো? ব্যাখ্যা কৰা।

প্র ৫: অসমৰ ভাস্কৰ্যৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

****